

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

ПРОБЛЕМИ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

XIX — початку XX ст.

ВИПУСК II

КИЇВ 2001

113292

Пропонований збірник наукових статей є другим випуском відділу історії України XIX – початку XX ст. Інституту історії України НАНУ. Він продовжує традицію публікацій результатів наукових досліджень співробітників, аспірантів та пошукачів відділу.

У виданні розглядається широке коло проблем вітчизняної історії XIX – початку XX ст., пов'язаних з тогочасними політичними подіями, явищами економіки, питаннями соціально-побутового характеру, різними аспектами культурно-освітнього життя.

Розвідки, що ввійшли до збірника, можуть бути цікавими не тільки науковцям і викладачам навчальних закладів та студентам, а й усім, хто вивчає історію України.

Редакційна колегія: *О.П.Рента*, д.і.н., професор, член-кореспондент НАН України (голова редколегії), Інститут історії України НАНУ; *О.О.Крижановська*, к.і.н., старший науковий співробітник (секретар редколегії), Інститут історії України НАНУ.

Члени редколегії: *В.Й. Борисенко*, д.і.н., професор, Національний педагогічний університет ім. Драгоманова; *В.М.Волковинський*, д.і.н., провідний науковий співробітник, Інститут історії України НАНУ; *О.В.Добржанський*, д.і.н., професор, Чернівецький державний університет; *В.І.Кізченко*, д.і.н., провідний науковий співробітник, Інститут історії України НАНУ; *О.М.Лебеденко*, д.і.н., професор, Ізмаїльський державний педагогічний інститут; *Н.А.Шуп*, д.і.н., провідний науковий співробітник, Інститут історії України НАНУ.

Рецензенти: *А.О.Буравченков*, д.і.н., професор, *О.І.Гуржій*, д.і.н., старший наук. співр., *Ю.І.Терещенко*, д.і.н., професор.

Літературний редактор *В.І.Кузнецов*

Оригінал-макет підготувала *Л.А.Гречина*
Набір підготувала *Л.Г.Смолякова*
Коректура авторська

Видається за рішенням Вченої ради Інституту історії України НАН України (протокол № 2 від 22 лютого 2001 р.)

ISBN 966-02-1996-2

© Інститут історії України НАН України

13292
Національна академія наук України
НАУКОВА БІБЛІОТЕКА
Інститут історії України

ПЕРЕДМОВА

Пропонований збірник є другим випуском відділу історії України XIX – початку XX ст. Інституту історії України НАНУ. Видання продовжує традицію публікації результатів наукових досліджень співробітників, аспірантів та пошукачів відділу. В ньому розглядається широке коло питань минулого держави, вітчизняного соціально-економічного, політичного та культурного розвитку, а також духовного життя.

Відкривають збірник історіографічні дослідження Б.Янишина, присвячені історії галицьких народівців останньої третини XIX ст.

Ряд статей видання висвітлюють соціально-економічний розвиток України наприкінці XIX ст. Основним галузям промисловості Наддніпрянської України кінця XIX ст. присвячено студію І.В.Довжика. У науковому доробку Т.І.Лазанської розглядається історія торгових домів на межі XIX–XX ст. О.В.Сердюк присвячує своє дослідження основним аспектам діяльності гірничопромисловців Донбасу та Придніпров'я після повалення династії Романових.

Не обійдені в збірнику й основні аспекти політичного життя України. Основні його проблеми висвітлюють розвідки В.М.Волковинського про поширення на українських землях революційного тероризму, який охопив у XIX ст. Російську імперію, й О.Ф.Овсієнка з історії підготовки загальної поліцейської реформи в роки реакції.

На сторінках видання знайшлося місце й для студії з історії міжнародних відносин. Дана проблема розглядається у статті О.П.Рента, яка висвітлює українсько-польські відносини у XIX – на початку XX ст.

Проблемам вітчизняної урбаністики присвячено розвідки О.П.Прищепи (публікації, що розглядають запровадження міської реформи 1892 р. та реалізацію виборного закону, згідно з міським положенням 1870 р. на Волині) й С.С.Петренка щодо цехового устрою приватних міст та містечок східного Поділля.

Культура України та її духовне життя досліджується в статті О.М.Доніка, яка висвітлює актуальну у наш час тему внеску в культурну спадщину України меценатів – представників родини Терещенків. В статті А.А.Заводовського висвітлюється зародження та діяльність періодичних видань РУП–УСДРП на початку XX ст. Студія О.В.Лисенка присвячена формуванню ідеології прагматичного українства на початку XX ст. Розвідка Г.Степаненка стосується культурно-освітньої діяльності духо-

венства Поділля у XIX – на початку XX ст. Зв'язки Київської духовної академії з православним світом висвітлюються в дослідженні Н.А.Шип.

Джерелознавчі студії у виданні представлено статтею І.Дзири “Козацькі літописи середини XVIII ст. як джерела “Запорожской старины” Ізмаїла Срезневського”.

Не обійдені у збірнику й життєписи славетних представників визвольних змагань. Дослідження П.Г.Усенка присвячене сторінкам біографії польського сина України З.Сераковського.

Й, нарешті, завершують збірник рецензії: О.О.Крижанівської на видання з історії російського масонства та його впливу на еволюцію суспільства Російської імперії XVIII ст., опубліковане видавництвом Іллінойського університету, та Масан О.М. – видання нового навчального посібника з історіографії історії України.

Таким чином, збірник охоплює практично всі сторони життя України XIX – початку XX ст. й являє інтерес не тільки для дослідників вітчизняної історії, а й для широкого загалу читачів.

РОЗДІЛ І

ІСТОРИОГРАФІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

Б. Янишин (Київ)

ПРОБЛЕМИ ІСТОРІЇ ГАЛИЦЬКИХ НАРОДОВЦІВ ОСТАННЬОЇ ТРЕТИНИ XIX СТ. В СУЧАСНІЙ ІСТОРИОГРАФІЇ

На зламі 80 – 90-х рр. XX ст. як в українській, так і польській історіографії зі зняттям своєрідного табу, що існувало у попередній період, почалося інтенсивне дослідження історії міжнаціональних відносин, національних рухів, проблем формування національної свідомості¹. Слід зазначити, що польські історики, отримавши кращі стартові умови, дещо випередили своїх українських колег у розробці вищевказаних проблем. Так, на початок 1990-х років у польській історіографії були вже кілька монографій та чимала кількість статей, присвячених проблемам польсько – українських відносин у Галичині в XIX ст. та історії галицьких національних рухів², тоді як українська сторона могла представити ледве кілька розвідок. І лише останні роки з появою групи молодих українських істориків ситуація дещо змінилася на користь української історіографії³.

Як не парадоксально, але найбільш яскрава і одна з провідних течій українського національного руху в Галичині останньої третини XIX ст. – народовська – на сьогодні ще не дочекалася свого ґрунтовного дослідження. Висвітлення різними дослідниками тих чи інших сторін народовства у контексті розгляду ними інших питань історії Галичини вказаного періоду, як, наприклад, українсько – польських відносин, москвофільства, радикального руху, лише актуалізують зазначену проблему.

Щоправда, за останні роки з'явилося кілька праць, присвячених галицьким народовцям, але відносяться вони в основному до історії за-

родження останніх у 1860-х роках⁴ або ж до бурхливих процесів їх диференціації в 90-х рр. XIX ст.⁵

Значний інтерес дослідників викликає проблема появи народовського руху. Так, молодий львівський історик О. Середа вважає, що вона “була насамперед зумовлена розвитком громадсько – політичного життя в Галичині, створенням окремої галицько – руської “громадської (публічної) сфери” (Габермас Й.), яку формували інституції, пресові органи, публічні заходи. До цього спричинилось запровадження в Габсбурзькій монархії конституційних та ліберальних свобод на початку 60-х років XIX ст.”. Водночас він безпосередньо пов’язує думку ранніх народовців з “шевченківським, або “модерним”, “новочасним” етапом національно – культурного розвитку⁶. Про вплив процесів у Наддніпрянщині на формування і розвиток народовської течії в Галичині зазначає багато дослідників. Польський історик Я. Грухала, зокрема, вказує на роль творчості Шевченка у захопленні молодшою генерацією української інтелігенції, опозиційної старорусинам*, українським фольклором й історією (козаччиною), в її діяльності по впровадженню народної мови в літературу⁷. Польський історик Ч. Партач, у свою чергу, зазначає, що, “безсумнівно, на розвиток цього руху мали вплив тенденції з над Дніпра, ехо діяльності товариства св. Кирила і Мефодія, а також модного там в цей час хлопоманства**”⁸. Подібні думки висловлюють М. Кугутяк⁹, О. Аркуша¹⁰ та ін. На нашу думку, найближчі до істини ті історики, які відзначають вплив комплексу як зовнішніх (віяння епохи, творчість Шевченка, конституційні процеси в Австрії), так і внутрішніх (створення галицько – руської “громадської сфери”) чинників на появу і розвиток народовської течії у Галичині.

З вищевизначеною проблемою безпосередньо пов’язане питання періодизації історії народовського руху. За критеріями, які ставляться, можна виділити кілька періодизацій, та загалом майже всі збігаються з фазами розвитку народовецького руху, які виділив ще на початку XX ст. І. Франко¹¹. Так, О. Середа на основі панівних серед представників останнього філософсько – світоглядних орієнтирів виділяє “ранніх” народовців як “ідейну” течію 1860-х років у Галичині. На його думку, “раннє галицьке народовецтво належало до епохи романтизму, його “народництво” насамперед проявлялося в романтичному захопленні народною

* Старорусини - політичне угруповання, яке складалося головним чином з представників старшого покоління української галицької інтелігенції; відзначалися консерватизмом і промосковськими симпатіями. Лідер - Б. Дідицький, І. Наумович ін.

** Хлопоманство - народницько - культурна течія української й польської інтелігенції у Правобережній Україні в 1850 - 60-х рр., яка прагнула зближення з народом. Її учасники: В. Антонович, Т. Рильський, Б. Познанський, К. Михальчук ін.

культурою. Інтелігенція мала “зблизитись до народу, пізнати його, стати народньою”. Натомість народовці 70 – 80-х років XIX ст. розвинули просвітницьку діяльність, виходячи з концепції “органічної праці”, що розвинулась в добі позитивізму”¹². Романтизм ранніх народовців став основою поширеного в історіографії стереотипу аполітичності, культурництва й мовно – літературного характеру покоління 60-х років як його негативної риси¹³. На нашу думку, цьому погляду вдало заперечив О. Середа, показавши народовську течію у контексті загальноавстрійського культурного розвитку. Він зазначив, що “заангажованість культурницькими (мовно-правописними, літературними, мистецькими та іншими) питаннями була характерною для пізньоромантичного інтелектуального клімату всієї тогочасної Австрії. В ліберальну післяреволюційну епоху вважалося, що врятувати суспільство від революції і насильства може тільки освіта і мистецтво. Наявність розвиненої національної культури та філософії розглядалася як головний критерій самодостатності певної нації ... Культурництво було усвідомленою, хоч і наївною, спробою вирішення суспільно – політичних проблем.”¹⁴ Крім вищевизначених, Ч. Партач виділяє ще й групу “початкуючих народовців” кінця 1840 – 1850-х років¹⁵.

З виділенням культурницького й політичного етапів у розвитку народовської течії пов’язана й проблема спроб виходу її представників на політичне поле діяльності. Одну з перших таких спроб, як зазначається в історичній літературі, здійснив у другій половині 1860-х років К. Климкович¹⁶. Він намагався перенести постулати мовно – культурної незалежності України в політичну сферу, сформулювати політичну програму народовців як самостійної суспільно – політичної течії. Акція К. Климковича, на нашу думку, зазнала невдачі насамперед тому, що його голос залишився самотнім серед загалу народовців, які були не готові до такої метаморфози, хоча певний вплив мали й зовнішні обставини (позиція польських політиків та австрійського уряду, вплив старорусинів). Більш успішною стала спроба В. Барвінського на зламі 1870 – 1880-х років вивести народовців на арену політичного життя Галичини. Як вважається в історіографії, вона була зумовлена загальною кризою українського національного руху, яка проявилася у його розгромній поразці на виборах 1879 року¹⁷, невдалих спробах консолідації українського табору¹⁸ і т. зв. процесі О. Грабар¹⁹. І хоча акція В. Барвінського внаслідок опору старших народовців не довела до логічного завершення, тобто до розриву зі старорусинами та створення самостійної політичної організації, його голос уже не був самотнім, як у випадку з К. Климковичем. Події 1880-х років засвідчили появу групи молодих політиків у народовському таборі, які стрімко перебирали важелі керівниц-

тва у свої руки. Від старшого покоління, на нашу думку, їх насамперед вирізняла нова світоглядна позиція, характерна для доби позитивізму. Саме в їх середовищі, а власне у В. Барвінського, зароджується ідея української програми "органічної праці". Започаткований ним процес політичного виокремлення і організації народів виявився незворотним, а його здійснення пройшло кілька етапів: від створення своїх політичних друкованих органів (1879 – 1880), власного політичного товариства (1883), політичної програми (1888) до розриву зі старорусинами в 1890 році.

Я. Грухала вважає, що зі створенням Народної Ради в 1885 році народівська течія перетворилась у політичну партію "в повному значенні цього слова"²⁰. На нашу думку, це не зовсім відповідає історичній дійсності, оскільки це товариство (Народна Рада) не посідало відразу таких невід'ємних, атрибутивних ознак політичної партії, як політична програма (прийнята у 1888 р.), організаційна сітка місцевих осередків й ін. Мала рацію О. Аркуша, коли писала, що на кінець 1880-х років "Народна Рада була радше широким національно – демократичним рухом (ніж партією) з розгалуженим спектром поглядів"²¹. Щоправда, тут слід зауважити, що у зазначений період (80-і рр. XIX ст.) в Галичині не було взагалі як польських, так і українських партій у нашому (теперішньому) розумінні цього слова. Станьчики, подоляки*, польські демократи, старорусини і т. д. – всі вони були, як і народівці, широкими суспільними течіями, рухами, чому відповідав тогочасний термін "сторонництво". Партійне (в сучасному розумінні) оформлення польського та українського національних рухів у Галичині відбулося лише наприкінці 1890-х – на початку 1900-х років.

Ця певна політична аморфність народівців, як й інших політичних груп 1860 – 1880-х років, мала своїм наслідком міграційні процеси між течіями. О. Середя вважає причиною цього явища те, що "оскільки національна свідомість ранніх народівців не була успадкованою в родинних домівках чи на шкільних лавах, а сформувалась вже у зрілому віці, то дехто з них вважав можливим змінювати її відповідно до політичної ситуації."²² В свою чергу Я. Грухала зазначає, що внаслідок браку реальної підтримки москвофілів з боку царату наприкінці 1860-х років багато хто з цього табору розчарувався і перейшов до народівців²³. На нашу думку, явище міжпартійної міграції було неминучим у період активної націо-

* Станьчики - група краківських консерваторів, яка протягом 70 - 80-х років XIX ст. завдяки своїй лояльності до австрійського уряду і співпраці з ним здобула вирішальний вплив на всю галицьку крайову політику. Лідери: Й. Шуйський, С. Мадейський та ін.; подоляки - група східно - галицьких консерваторів, головним чином, великих землевласників, які виступали проти будь-яких змін і за використання всіх можливих засобів для придушення українського національного руху. Лідери: Д. Абрагамович, В. Дзедушицький та ін.

нальної, а відповідно і світоглядної самоідентифікації, що також підтверджується наявністю аналогічних процесів в історії інших народів.

На політизацію народівського руху наприкінці 70-х – у 80-х роках XIX ст. значний вплив мали позиція Відня в українському питанні, а також діяльність наддніпрянських українофілів. Дослідники відзначають зміну політики австрійського уряду щодо галицьких українців наприкінці 1870-х років внаслідок російсько – турецької війни 1877р. й зіткнення австрійсько – російських інтересів на Балканах²⁴. До того часу Відень лояльно ставився до старорусинів у Галичині з огляду на їх консерватизм. Однак з поширенням у 1870-х роках нової форми російського імперіалізму – панславізму - проросійські симпатії галицьких старорусинів почали безпосередньо загрожувати державним інтересам Австрії, особливо після Берлінського конгресу 1878 р. Тому, використавши перехід громад сіл Гнилички й Збараж до православ'я, уряд організував у 1882 р. судовий процес над лідерами москвофілів (А. Добрянським, І. Наумовичем та ін.) – т.зв. процес Ольги Грабар, який виявив зв'язки і підтримку, особливо фінансову, їх російським урядом. Сучасна історіографія, особливо польська*, вважає 1882 рік важливою віхою в політичному житті галицьких українців і поляків, оскільки внаслідок зміни політики Відня відбулася "радикальна переміна сил між москвофілами і народівцями"²⁵. Судовий процес став значним психологічним ударом по престижу старорусинів, поставивши під сумнів легальність їх діяльності, що було таким важливим в очах селян. Але чи не найвагомішу роль у процесі "радикальної переміни сил" відіграла ініційована австрійським урядом у 1882 р. заміна на посаді греко – католицького митрополита прихильного до старорусинів Йосифа Сембратовича на більш лояльного до влади й народівців Сильвестра Сембратовича. У зв'язку з цим старорусини втратили підтримку дуже важливого і впливового чинника у крайовій політиці та головну свою опору в провінції. Загалом поділяючи тезу Я. Грухали про поступовий перехід греко – католицької ієрархії і частини нижчого духовенства до народівців²⁶, не можна повністю погодитись з твердженням Ч. Партача, що "від цього часу (1882 р. – Б. Я.) уніатська ієрархія стала опорою для народівського руху, що хоч і зміцнило його, але також скерувало в консервативному напрямі"²⁷. Про те, що греко – католицька ієрархія не відразу стала опорою народівців, засвідчили вже вибори 1885 р., коли вона не лише виступила самостійно, а й проти Народної Ради.

Поширений не лише у польській, а й українській історіографії пог-

* Українська менше звертає увагу на події 1882 року.

ляд, що церква “за своєю природою тяжіла до консерватизму”²⁸, конкретно щодо Галичини вимагає, на нашу думку, певних застережень. Становище священиків, яке здебільшого мало відрізнялося від становища середняків, а то і бідних селян, сприяло поширенню серед них радикальних поглядів, їх активній участі у вічах, процесах національної самоорганізації. Прикладом цьому можуть служити матеріали судових справ о. М. Бачинського²⁹, о. Петровського³⁰, як і те, що загал греко-католицького духовенства не підтримав консервативний КРНС* наприкінці 1890-х років.

Іншим важливим чинником виходу народоців на політичну арену Галичини, як уже зазначалося вище, був вплив наддніпрянських українофілів. Після Емського указу 1876 р., як вказує І. Чорновол, більшість з них, “облишивши надії на порозуміння з царатом, переймається австрофільством та пробує перенести центр українського життя з Києва до Львова”³¹. Загалом же історію зв’язків галицьких і наддніпрянських українофілів слабо висвітлено в сучасній історіографії. Винятком може бути хіба лише діяльність П. Куліша на початку 1880-х років³².

Важливим вектором діяльності наддніпрянських діячів у Галичині, зокрема В. Антоновича й О. Кониського, було прагнення залагодити конфлікт поколінь у середовищі галицького народоцтва³³. Вони ініціювали кілька спроб нормалізації відносин між молодшою генерацією останнього, яка перейнялася популярними тоді ідеями соціал-демократії (І. Франко, М. Павлик та інші), із загалом народоців. Однак жодна з них не привела до тривкого успішного результату.

Неоднозначним є визначення хронології перетворення лівого крила народоців в окрему суспільно-політичну групу у сучасній історіографії. Більшість дослідників вважають такою межею кінець 70-х років XIX ст.³⁴, тоді як І. Чорновол аж до 1890 р. визначає їх як “ліве крило народоців”, “молоді” народоці³⁵. На нашу думку, такою межею доцільно вважати другу половину 1880-х років, коли, з одного боку, відбувся остаточний розрив І. Франка з народоцьким рухом, а з іншого, – цей рух набирав дедалі чіткіших партійно-політичних форм. На це ж вказує і лексика відомого нам листування діячів того часу³⁶.

З постаттю І. Франка пов’язана ще одна проблема, яку піднімає сучасна історіографія. Це наслідки впливу, якого зазнала українська історіографія з боку публіцистики. Як зазначає О. Серета, “народоці не мали позитивної opinio у видатних українських інтелектуалів лівого напрямку кінця XIX – початку XX ст., які своїми оцінками сформували наше бачення політичного розвитку Галичини др. пол. XIX ст....На

* Католицько-Руський Народний Союз - консервативна група народоців на чолі з О. Барвінським.

“шістдесятників” покоління І. Франка дивилося з висоти нових світоглядних лозунгів і засад”³⁷. Чимало поширених в історіографії стереотипів беруть свій початок з публіцистичних праць І. Франка та інших радикалів, тоді як чимало тверджень, висловлених у них, не завжди переконливо обгрунтовані й виважені, що характерно для публіцистичного стилю загалом. Тому сьогодні перед істориками постала необхідність верифікації багатьох таких стереотипів.

Одним з них є негативна оцінка “нової ери” 1890 р., яка, безперечно, мала визначальний вплив на розвиток народоцької течії в 90-х роках XIX ст. Так, ще у 1993 р. М. Кугутяк зазначав, що “дві попередні угоди не стали гірким уроком для молодого покоління народоців. У котрий раз дав про себе знати консервативно-рутенський світогляд, що не йшов далі вимог “визнати окремішність народности і языка”, вірності Австрійській державі. Угодоцтво народоців розбило український політичний табір, спричинило розрив з радикалами, ослаблення самого народоцького руху”³⁸. Однак більшість сучасних дослідників на основі вивчення широкого кола джерел схиляється до позитивної оцінки угоди 1890 р. Вони обгрунтовано стверджують, що без здобутків 1890 – 1894 рр. розвиток “української національної свідомості опізнився б на кільканадцять років”³⁹. Отримавши за часів “нової ери” солідну підтримку від владних структур, українська ідея “зміцніла, і це в майбутньому визначило її перемогу в боротьбі з москвофільством”⁴⁰. Угода 1890 р. “відкрила шлях 10-річній ідейній трансформації галицького українства”, а запеклі дискусії, які вона спричинила, привели до “структурної й ідеологічної модернізації українського руху”⁴¹.

Для характеристики народоцької течії досліднику важливо визначити, яким було самоусвідомлення старорусинів та москвофілів. У підході до проблеми старорусинства в історичній літературі нема однозначності. Всі дослідники відзначають консерватизм і крайню неясність національної свідомості старорусинів, яка хиталася між ідеєю 1848 р. про єдність з російськими українцями, ідеєю всеросизма і галицько-руським партикуляризмом⁴². Спробу психологічного портрету цієї групи зробили О. Аркуша⁴³ та М. Мудрий⁴⁴. Більшість істориків поділяють думку, що внаслідок поразок Австрії у війні з Пруссією і дедалі більшою поступливістю Відня щодо польських вимог у 1866 р. старорусинський рух перетворився у москвофільський (з появою у “Слові” статті “Погляд в будучність”, у якій стверджувалася етнографічна єдність Галицької, Угорської, Московської і іншої Русі)⁴⁵. В свою чергу С. Макарчук, відзначаючи складність і суперечливість явища москвофільства, схиляється до більш обережного погляду про поступовий перехід старорусинів на москвофільські позиції протягом другої полови-

ни 1860-х – 1880-х років⁴⁶. На думку ж О. Аркуші, лише на середину 90-х рр. XIX ст. старорусини, так і не зумівши висунути позитивної програми, зійшли з політичної арени, а невелика частина старої партії перейшла до політичного москвофільства⁴⁷.

Показати характер співвідношення між народовцями, з одного боку, й старорусинами та москвофілами, з іншого, спробував О. Серєда. Він зазначає, що “і старорусини, і русофіли наголошували на своїй непольськості та “малоруськості”, але не сприймали нової, “шевченківської” української культури. Якщо старорусини найбільше цінували давню руську, зокрема церковну, культуру, то для русофілів дороговказом була творчість М. Гоголя, ...яка втілювала в собі ідеал загальноросійської культури і філософії. Вирішального удару по гоголівській концепції малоросійства завдала творчість Т. Шевченка, і саме його поезія стала основою національної ідеології народовців”⁴⁸. “Від більшості діячів “старої Русі” ранні народовці, - вважає О. Серєда, - відрізнялися не так альтернативною самоідентифікацією, бо й “старорусини” і “русофіли” стверджували, що вони є частиною “Малої Русі”, як більш новочасним типом національної свідомості, іншим баченням шляху розвитку своєї національної культури”⁴⁹. Загалом погоджуючись з автором, можна лише шкодувати, що він не вказав, кого з діячів 60-х років XIX ст. у Галичині відносить до старорусинів, а кого – до москвофілів.

В історіографії утвердилась теза про перевагу старорусинів / москвофілів над народовцями у політичному житті Галичини 1870 – 80-х років. Щоправда, останнім часом зазначається, що “є підстави вважати, що вже в 80-і рр. у якісному відношенні народовці переважали москвофілів. Проте якісні показники стали кількісними набагато пізніше”⁵⁰. На нашу думку, тут слід зауважити брак джерельних матеріалів достатньої ваги для певного твердження про перевагу будь - якої із сторін. Кількісна перевага Товариства освіти імені Качковського над товариством “Просвіта” на початку 1870-х років, що наводиться як один з головних аргументів переваги, не може бути достатньою підставою для цього, особливо щодо 1880-х років. Перевага Товариства ім. Качковського була зумовлена головним чином його кращими фінансовими можливостями для видання популярних книжок, які, слід наголосити, аж до 1890-х років писалися народною мовою. Результати виборчих кампаній також не можуть нам дати інформації для такого порівняння, оскільки протягом 1870-х – на початку 1880-х років народовці не брали в них участі. Крім того, специфіка “галицьких виборів” зумовлювала неадекватність їх результатів настроям у суспільстві (наприклад, парламентські вибори 1885 року).

Серед важливих проблем, що піднімаються в історіографії, є теза

про принципово відмінні польську та українську моделі національного розвитку. Як вважає М. Мудрий, новочасні польські концепції нації спиралися на “історичний” (династичний) принцип. У його основі лежало просторове або територіальне уявлення, згідно з яким народ і територія мають “належати” одне одному⁵¹. В середовищі ж української політичної еліти перевагу здобула етнічна модель національного розвитку. Це, а також селянський характер українського руху зумовили швидший темп процесу національного самоусвідомлення, модернізації й формування сучасної нації на кінець XIX ст. серед галицьких українців, ніж поляків. Феномен швидкого перебігу процесів національної самоідентифікації українців Галичини відзначається у польській історіографії, щоправда, без порівняння з аналогічними процесами серед польського населення краю, які проходили значно повільніше. Ч. Партач, зокрема, зазначає, “що XIX ст. було часом, коли багато європейських народів, вже давно забутих і загублених, почало пошук власної національної самоідентифікації. Однак небагато з них відродилося так швидко і енергійно, як та частина українського народу, ...що жила в східній частині Королівства Галичини і Володимирії”⁵².

Відрадным є факт появи нових спроб теоретичного осмислення українського національного руху другої половини XIX ст., порушення термінологічно – концептуальних проблем. Плідним може виявитися погляд на галицьких народовців крізь призму “народництва” як суспільного світогляду в їх ідеології. З цієї точки зору, галицьке народництво виступає складовою частиною ширшого суспільно – політичного явища, яке С. Світленко окреслив як “українське народолюбство”⁵³.

Слабким місцем сучасної історіографії є брак праць, які б проводили аналогії й розглядали народовців та український національний рух загалом у контексті історії інших національних рухів народів Центрально – Східної й Південної Європи. Недостатньо використовується інструментарій порівняльного методу, активне застосування якого спостерігається у світовій історичній науці. В українській історіографії не простежується також належне використання новітніх націоналістичних концепцій під час розгляду історії національного руху XIX ст. Ситуацію на краще, щоправда, тут намагаються змінити американські історики П. Магочій⁵⁴ та І.-П. Химка⁵⁵, однак написані головним чином англійською мовою їхні праці не мають необхідного впливу на процеси в українській історичній науці.

Вкрай слабо розробленим залишається біографічний аспект народовського руху останньої третини XIX ст., як і загалом всього українського національного руху в Галичині (крім, звичайно, постатей І. Франка, М. Павлика, М. Грушевського). За останні роки з’явилися ли-

ше дві невеликі праці, присвячені А. Вахнянину⁵⁶ і Ол. Барвінському⁵⁷.

Певних зауважень вимагає й польська історіографія українського національного руху в Галичині і польсько – українських відносин другої половини XIX ст. Сучасні польські історики часто виявляють поверхове знання українського руху. Деякі з них некритично повторюють твердження галицької польської публіцистики кінця XIX ст., загалом ворожої українцям, не протиставляючи їх хоча б аргументам української преси зазначеного періоду. Це веде не лише до формування одностороннього погляду з багатьох проблем галицької історії кінця XIX – початку XX ст., а й часто до фактологічних помилок⁵⁸. Пояснюється це частково як браком спеціальної літератури, так і утрудненим доступом до сучасних праць їхніх українських колег.

Отже, сьогодні дедалі актуальнішою стає проблема ґрунтовного дослідження народовської течії в Галичині останньої третини XIX ст. Важливим завданням сучасної історіографії є перегляд багатьох стереотипів, що з'явилися внаслідок впливу публіцистики кінця XIX ст. на історичну науку. Слід також активніше застосовувати інструментарій порівняльного методу для розгляду народовського та й загалом українського національного руху у контексті історії інших національних рухів народів Центрально – Східної та Південної Європи. Історики повинні також більше уваги звернути на новітні націоналістичні концепції. Слабо опрацьованим залишається біографічний аспект народовського руху. Свого дослідження чекають питання термінології й хронології, проблема вибору національної ідентичності, характеристика національної свідомості діячів 1870 - 1880-х років, їх світогляду, системно - структурний аналіз народовської течії, зв'язки і вплив наддніпрянських українців на її формування та розвиток.

¹ Сарбей С. Становлення і консолідація нації та піднесення національного руху на Україні в другій половині XIX ст. // УІЖ.- 1991.- №5; Реєнт О. Проблеми формування національної свідомості українського народу // III-й Міжнародний конгрес українців.- Історія.- Ч. 2.- Харків, 1996 й ін.

² Frasz Z. Polskie ugrupowania polityczne wobec kwestii ukraińskiej w Galicji 1860 - 1975 // Studia Wschodnie.- Wrocław, 1993.- S. 69 - 77; Grodziski St. Sejm krajowy galicyjski. 1861 - 1914.- Warszawa, 1993; Gruchala J. Rząd austriacki i polskie stronnictwa polityczne wobec kwestii ukraińskiej (1890 - 1914).- Katowice, 1988; Partacz Cz. Od Badeniego do Potockiego. Stosunki polsko - ukraińskie w Galicji w 1888 - 1908.- Torun, 1996 etc.

³ Аркуша О. Галицький сейм: Виборчі кампанії 1889 і 1895 років.- Львів, 1996; вона ж. Олександр Барвінський (до 150-річчя від дня народження).- Львів, 1997; Михальський Ю. Польські демократи та українське питання в Галичині наприкінці XIX

- на початку XX ст. // Вісник Львівського університету.- Серія історична.- Вип. 33.- Львів, 1998.- С. 122 - 132; Мудрий М. Галицькі намісники в системі українсько - польських взаємин (1849 - 1914) // Там же.- С. 91 - 102; Чорновол І. Польсько - українська угода 1890 - 1894 рр.- Львів, 2000 та ін.

⁴ Серета О. Національна свідомість і політична програма ранніх народовців у Східній Галичині (1861 - 1867) // Вісник Львівського університету.- Серія історична.- Вип. 34.- Львів, 1999.- С. 199 - 214; Мудрий М. Галицькі народовці в 60-х роках XIX ст.: спроба модернізації української національної ідеї // Молода нація.- Вип. 3.- Київ, 1996.- С. 212 - 220.

⁵ Аркуша О. Проблема консолідації національно - політичних сил українського галицького суспільства у 90-х роках XIX ст. // Молода нація.- Вип. 3.- Київ, 1996.- С. 197 - 212 і ін.

⁶ Серета О. Назв. праця.- С. 201 - 202.

⁷ Gruchala J. Op. cit.- S. 19.

⁸ Partacz Cz. Op. cit.- S. 31.

⁹ Кугутяк М. Галичина: сторінки історії. Нарис суспільно - політичного руху (XIX ст. - 1939).- Івано - Франківськ, 1993. С. 50.

¹⁰ Аркуша О. Проблема консолідації ...- С. 198, 202.

¹¹ Франко І. З історії української молодіжні в Галичині, 1871 - 1884 // Записки НТШ, Львів, 1903. Т.LV.

¹² Серета О. Назв. праця.- С. 208.

¹³ Кугутяк М. Галичина: сторінки історії ...- С. 51 - 52, 60; Gruchala J. Rząd austriacki ...- S. 19 і ін.

¹⁴ Серета О. Національна свідомість ...- С.209.

¹⁵ Partacz Cz. Od Badeniego do Potockiego ...- S. 22.

¹⁶ Мудрий М. Галицькі народовці в 60-х роках XIX ст. ... С. 216 - 219; Серета О. Цит. праця.- С. 210 - 214.

¹⁷ Partacz Cz. Od Badeniego do Potockiego ...- S. 36.

¹⁸ Gruchala J. Op. cit.- S. 29.

¹⁹ Чорновол І. Польсько - українська угода ...- С. 81 - 82.

²⁰ Gruchala J. Op. cit.- S.32.

²¹ Аркуша О. Проблема консолідації ...- С.202.

²² Серета О. Назв. праця.- С.213.

²³ Gruchala J. Rząd austriacki ...- S.23.

²⁴ Lazuga W. K. Badeni a próby porozumienia polsko - ukraińskiego // Akcja "Wisła" na tle stosunków polsko - ukraińskich w XX w. Szczecin, 1994. S. 10.

²⁵ Partacz Cz. Od Badeniego do Potockiego ...- S.37.

²⁶ Gruchala J. Op. cit.- S.29 - 31.

²⁷ Partacz Cz. Od Badeniego do Potockiego ...- S.40.

²⁸ Аркуша О. Проблема консолідації ...- С.209 - 210.

²⁹ Центральний Державний Історичний Архів України у м. Львові.- Ф.146.- Оп. 4.- Спр. 2502 - 2504.

³⁰ Там же. Оп. 8.- Спр. 840.

³¹ Чорновол І. Польсько - українська угода ...- С. 28.

³² Він же. Галицька місія П. Куліша // Проблеми слов'янознавства.- Вип. 48.- Львів, 1996.- С. 32 - 44; Horn E. Pertraktacje Kraszewskiego i Kulisza w sprawie zbliżenia polsko - ukraińskiego // Zeszyty Naukowe WSP w Opolu. Historia.- Т. 6.- Opole, 1967.- S. 223 - 235 і ін.

³³ Чорновол І. Польсько - українська угода ...- С.31 - 33.

- 34 Partacz Cz. Od Badeniego do Potockiego ...- S.36; Аркуша О. Проблема консолідації ...- С.202.
- 35 Чорновол І. Польсько - українська угода ...- С.30, 32.
- 36 Дивись, наприклад, Матеріали для культурної громадської історії Західної України, Т. 1. Листування І. Франка і М. Драгоманова.- Київ, 1928.- С. 101 і ін.
- 37 Серета О. Цит. праця.- С.200.
- 38 Кугутяк М. Галичина: сторінки історії ...- С.80 - 81.
- 39 Partacz Cz. Geneza konfliktu polsko - ukraińskiego w Galicji Wschodniej // Akcja "Wisła" na tle stosunków polsko - ukraińskich w XX w.- Szczecin, 1994.- S. 15.
- 40 Чорновол І. Польсько - українська угода ...- С.210.
- 41 Аркуша О. Українське представництво в Галицькому Сеймі (1889 - 1901). Автореф. дис ...канд. іст. наук / Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ.- Львів, 1997.- С. 26.
- 42 Макарчук С. Москвофільство: витоки та еволюція (сер. XIX - 1914) // Вісник Львівського університету. Серія історична. Вип. 32. Львів, 1997. С.85
- 43 Аркуша О. Проблема консолідації ...- С.201.
- 44 Мудрий М. Галицькі народовці в 60-х роках XIX ст ...- С. 215.
- 45 Кугутяк М. Галичина: сторінки історії ...- С.54 - 56; Gruchala J. Rzad austriacki ...- S.22; Чорновол І. Польсько - українська угода ...- С. 29 - 30.
- 46 Макарчук С. Назв. праця.- С. 88 - 92.
- 47 Аркуша О. Проблема консолідації ...- С.206.
- 48 Серета О. Назв. праця.- С.204 - 205.
- 49 Там же. С. 214.
- 50 Чорновол І. Польсько - українська угода ...- С. 31.
- 51 Мудрий М. Галицькі народовці в 60-х роках XIX ст ...- С.218.
- 52 Partacz Cz. Od Badeniego do Potockiego ...- S.16.
- 53 Світленко С. Народництво в Україні 60 - 80-х років XIX ст.- Дніпропетровськ, 1999.
- 54 Магочій П. Українське національне відродження. Нова аналітична структура // УІЖ.- 1991.- №3.- С. 97 - 107.
- 55 Химка І. - П. Український національний рух у Галичині в світлі нових теоретичних праць про націоналізм і національні рухи // II-й Міжнародний конгрес українців (Львів, 22 - 28 серпня 1993 р.).- Доповіді і повідомлення.- Історія.- Ч. 1.- Львів, 1994.- С. 215 - 220; Himka J. - P. The Construction of Nationality in Galician Rus: Icarian Flights in Almost All Directions // Intellectuals and the Articulation of the Nation. Edited by R. G. Sunny and M. D. Kennedy. Ann Arbor: The University of Michigan Press, 1999. P.106 - 164 etc.
- 56 Батенко Т. Анатоль Вахнянин (1841 - 1908). Біля джерел національного відродження.- Львів, 1998.
- 57 Аркуша О. Олександр Барвінський (до 150-річчя від дня народження).- Львів, 1997
- 58 Див., наприклад, Partacz Cz. Od Badeniego do Potockiego ...- S.48, 49, 56, 58 і ін. Прикладом такого некритичного підходу може бути оцінка постаті М. Грушевського, який, на думку А. Гізи (стаття Ukrainskie życie polityczne w Galicji Wschodniej w 1905 - 1914 w oświetleniu prasy i publicystyki // Akcja "Wisła" na tle stosunków polsko - ukraińskich w XX w.- Szczecin, 1994.- S. 26 - 29.), "репрезентував націоналістичні погляди, але скоро став москвофілом" (С. 26). В свою чергу, Ч. Партач характеризував його як "автора ряду не надто об'єктивних праць з історії України. Полонофоба" (С. 54).

РОЗДІЛ II

СТОРІНКИ ВІТЧИЗНЯНОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ІСТОРІЇ

І.В.Довжук (Луганськ)

ПРОМИСЛОВІСТЬ НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ НАПРИКІНЦІ XIX СТ.

Наддніпрянська Україна – це край, багатий покладами кам'яного вугілля та залізної руди високої якості. Так, запаси останньої в Криворізькому басейні налічують понад 20 млрд т. з наявністю заліза у ній від 46 до 62%.¹ Головна залізорудна база Криворіжжя розташована близько до Донбасу, де поклади коксуючого вугілля дорівнюють 6,6 млрд т., а сумарні його запаси до глибини 1,8 тис. м. – 140,8 млрд т². Вона також знаходиться поблизу Нікопольського басейну з покладами марганцевої руди понад 500 млн т. Ці регіони органічно пов'язані один з одним металургійною промисловістю³.

Не дивно, що такі умови сприяли тому, що Наддніпрянщина в останні десятиліття XIX ст. посіла перше місце у Російській імперії з виробництва чавуну й стала головним центром залізорудної промисловості.

Металургійна промисловість Наддніпрянської України до початку промислової експлуатації Кривбасу (1881 р.) залежала від поставок російського чавуну. Заводи Луганського гірничого округу використовували донецьке вугілля, а чавун – з Уралу. Нижче наведено дані, що показують, яку роль почала відігравати Наддніпрянська Україна в імперії по видобутку залізної руди наприкінці XIX ст.

113292
Національна академія наук України
НАУКОВА БІБЛІОТЕКА
Інститут історії України

**Видобуток залізної руди в Російській імперії
за період 1870–1890-х рр. (у тис. т.)⁴**

Рік	Україна		Польща		Урал		Московський район	
	кільк.	%	кільк.	%	кільк.	%	кільк.	%
1870	20,8	2,9	105,6	14,7	456,0	63,6	134,2	18,7
1880	43,2	4,6	144,0	15,3	611,8	65,0	140,8	15,0
1890	366,4	20,8	212,8	12,1	989,2	56,1	195,2	11,1
1900	3360,0	57,6	474,0	8,1	1619,2	27,8	377,6	6,5

За 20 років (з 1880 по 1900 рр.) кількість руди, що видобувалася у Наддніпрянській Україні, збільшилася майже в 78 разів, у той час як на Уралі відповідно – лише у 2,6 раза. Таким чином, Наддніпрянська Україна на кінець ХІХ ст. стала найбільшим джерелом високоякісної залізної руди у Російській імперії.

Підкреслимо, що достатньо бурхливим було зростання частки підросійської України також у виробництві чавуну, а потім і сталі.

Виробництво чавуну в Російській імперії у другій половині ХІХ ст. з виділенням України (в тис. т.)

Рік	Усього в імперії	Наддніпрянська Україна	
		кількість	%
1860	313,6	—	—
1875	398,6	14,4	3,6
1890	883,2	214,4	24,3
1900	2828,8	1464,0	51,7

Виробництво заліза та сталі у Російській імперії в другій половині ХІХ ст. з виділенням України й Уралу (у тис. т.)⁵

Рік	Усього в імперії	Україна		Урал	
		кількість	%	кількість	%
1860	197,9	—	—	161,7	81,7
1870	232,0	—	—	148,1	63,8
1880	569,9	25,9	4,6	211,0	37,3
1890	2149,7	953,7	44,4	477,6	22,2
1900	2947,2	1582,4	53,7	592,0	20,1

Отже, Наддніпрянська Україна на зламі століть посіла провідне місце у Російській імперії з виробництва чавуну, заліза і сталі.

Необхідно підкреслити, що таке швидке зростання української металургії та досягнення нею провідного становища в імперії пояснюється не лише наявністю значних покладів залізної руди. Дійсно, якість останньої й її вдале географічне розташування у Наддніпрянщині перевищували всі інші регіони країни, але щодо величини покладів, то становище України в імперії не було винятковим (близько 40% загальноімперських запасів)⁶. Отож, не тільки наявність багатих покладів залізної руди обумовлювала провідне становище Наддніпрянської України у залізорудній і металургійній промисловості. Цьому сприяло багато факторів, з яких головним був високий технічний рівень виробництва. Заводи в українських губерніях будувалися із самого початку з усіма технічними нововведеннями на той час.

Що стосується концентрації виробництва, то Наддніпрянська Україна у цьому відношенні теж випередила всі металургійні регіони країни. В 1900 р. у підросійській Україні 66,5% всього виробництва чавуну надходило із заводів, що мали потужність від 80 до 160 та більше тис. тонн на рік, у той час як інші регіони імперії 54,6% чавуну виробляли на заводах з потужністю нижче 16 тис. т.⁷

Технічна й виробнича перевага української металургії стане найбільш очевидною, коли порівняти її з Уралом – одним з найрозвинених у промисловому відношенні регіонів Росії.

**Порівняльні дані металургійного виробництва
Наддніпрянської України та Уралу в 1890 і 1900 рр.⁸**

	1890		1900	
	Україна	Урал	Україна	Урал
Виробництво чавуну заводом (у тис. т.)	23,8	4,0	51,1	6,9
Потужність заводу (в к.с.)	1530,0	135,0	6159,0	244,0
Кількість робітників на заводі	1505,0	1281,0	1841,0	1496,0
Виробництво кожної печі (у тис. т.)	15,3	—	32,5	5,4
Продуктивність кожного робітника (в т.)	15,8	3,1	27,4	4,7
Руда, видобута кожним робітником (у тис. т.)	171,2	38,4	308,8	52,8

Такі високі виробничі показники були результатом більш доскона-

лої технології й організації виробництва (запровадження печі гарячого випалу, використання мінерального палива, мартенівських печей, конверторів Бессемера та Томаса тощо). Таким чином, із самого початку українська металургійна промисловість розвивалась як галузь великих капіталовкладень. Джерелом останніх був іноземний капітал в органічному зв'язку з уже існуючою фінансовою олігархією російських банків.

Сприятливі умови ринку для металургійної промисловості створилися у першу чергу через великі потреби в металі, що були викликані масовим будівництвом залізниць. Але це не відбулося раптово. «Скептичне ставлення до залізничного багатства Кривого Рога володіло як урядом, так і науковими колами майже до 1880 року. Історичний конфлікт регіону Кривого Рога й Уралу було вирішено втручанням іноземного капіталу, протилежного інтересам національного російського капіталу»⁹.

До того часу навіть гостра потреба залізниць у металі була безсила проти негативного ставлення імперського уряду до розвитку промисловості в Наддніпрянській Україні. Рішення шукали у полегшенні ввозу металу з-за кордону, але лише в таких межах, щоб не зачепити інтереси Уралу. І таке рішення було знайдено. Державна рада, відповідно до акта про тарифи 1857 р., встановила наступні розміри мита: чавун – 15 коп., оптове залізо – 50 коп., листове залізо – 60 коп. тощо. Це призвело до збільшення імпорту: ввезення до країни чавуну та заліза зросло з 3,2 тис. т. у 1851–1856 рр. до 312 тис. т. у 1867–1871 рр. і до 470 тис. т. у 1877–1881 рр. «Навіть для будівництва залізниць на Уралі, центрі чорної металургії, надходили не тільки локомотиви й рейки, але також різні дрібні металеві вироби»¹⁰. Загальний обсяг імпорту металу та виробів з нього за період з 1870 по 1880 р. досяг у вартісному виразі 1 млрд крб.¹¹

Таке вирішення проблеми постачання металу йшло врозріз з інтересами України, виробничі потужності якої автоматично ігнорувалися. Харківський комітет по торгівлі й виробництву, що репрезентував інтереси підприємців Донецького басейну, вбачав вирішення проблеми постачання металу для української металургії, котра «зупинилась у своєму розвитку; мито повинно було мати силу для того, щоб сприяти її розвитку»¹².

Ці зрозумілі та справедливі вимоги не зустрічали позитивного відгуку правлячих кіл імперії. Навпаки, з'явилася пропозиція зменшити мито на чавун до 5 коп. (з 15 коп.), а на асортиментне залізо – до 45 коп. (з 50–60 коп.), що й було зроблено в акті про тарифи 1868 р. Більше того, дозволявся безмитний ввіз заліза й чавуну за спеціаль-

ними замовленнями окремим заводам.

Він становив у другій половині 1870-х рр. для чавуну в середньому 80%, для заліза – 44%¹³.

Отже, економічна політика Російської імперії щодо чорної металургії не була обумовлена ні інтересами української економіки в цілому, ні розвитком металургійної промисловості Наддніпрянської України зокрема. Проте надзвичайно сприятливі умови ринку та зростаюча потреба у металі викликали інтерес з боку іноземного капіталу, який інвестував гроші в українську промисловість.

Слід зазначити, що спочатку українська металургійна промисловість орієнтувалася, головним чином, на потреби залізниць у металі. Наприклад, вона становила на рік 640 тис. т. чавуну. Якщо взяти до уваги той факт, що в 1890 р. вся металургійна промисловість Росії виробляла 960 тис. т., у 1895 р. – 1388,8 тис. т., а в 1900 р. – уже 2828,8 тис. т. чавуну, стає зрозумілим, в якій мірі зростання потреб у металі з боку залізниць стало вирішальним для металургійної промисловості Наддніпрянської України¹⁴. В середньому потреби залізниць у металі досягли 68,8% від загального обсягу його виробництва. Деякі заводи (Дружківський, Новоросійського товариства) працювали на залізницях від 87 до 100% свого робочого часу¹⁵. Це був вирішальний фактор для розвитку металургії.

Зазначимо, що Наддніпрянщина була постачальником товарів специфічного попиту: рей, балок, телеграфного дроту й інших подібних виробів. Проте у виробництві товарів для масового споживання (дахове залізо, різні залізні вироби тощо) залишалася позаду інших регіонів імперії. Такий однобічний напрям розвитку металургійної промисловості, нав'язаний Наддніпрянській Україні, був продиктований бажанням законсервувати широкий споживчий ринок для Уралу.

Окрім залізничного будівництва, що в значній мірі визначало ринок для продукції української металургії, імпорт також відіграв важливу роль у цьому відношенні. Прибуток російської промисловості від довізного дешевого металу відбувався поряд з втратами української промисловості від експорту її продукції. Останній через високі розцінки на залізничні перевезення ніколи не міг стати таким же прибутковим, як продаж за цінами, що превалювали на ринках імперії.

**Імпорт металу і виробів з нього в Наддніпрянську Україну
у другій половині XIX ст. (в тис. т.)¹⁶**

Роки	Чавун	Вироби з чавуну	Залізо та сталь	Вироби із заліза й сталі	Інструменти і верстати
1860-69	9,45	5,74	78,58	21,05	3,07
1870-79	66,57	15,27	279,98	45,68	42,10
1880-89	199,76	5,24	121,62	26,81	34,38
1890-99	113,75	6,97	239,89	32,82	89,63

Отже, поряд з поступовим та систематичним збільшенням імпорту інструментів і верстатів відзначалася хиткість в імпорті чавуну й заліза. І це відбувалося у період швидкого зростання виробництва цих товарів у Наддніпрянській Україні, що завершилось утворенням надлишків після того, як був насичений внутрішній ринок. Таким чином, поширення імпорту не обумовлювалося балансом металу на внутрішньому ринку, а лише кон'юнктурними міркуваннями російських промисловців у питаннях комерційного прибутку. Так, наприклад, різке збільшення імпорту чавуну за період 1880-1889 рр. стало безпосереднім результатом відміни мита на цю продукцію в 1880 р. І хоча головна частка імпорту не поглиналась українським ринком, прямуючи транзитом до Росії, однак існування значного його обсягу з одночасним експортом таких же товарів з України означало б підкорення промислових інтересів останньої інтересам російських індустріальних центрів.

Наприкінці XIX ст. Наддніпрянська Україна споживала 56% чавуну, що виробляла, та 41% заліза і сталі. Але це не свідчить про те, що потреби українського ринку були повністю задоволені. Населення України забезпечувалося виробами із заліза на "голодному" рівні; 98% селянських хат було покрито соломною, все начиння було глиняним не тільки в селах, а й у містах, вози мали дерев'яні колісні вали, ворота та двері висіли на дерев'яних завісах¹⁷. Зрозуміло, незначне споживання заліза може бути пояснено низькою торговельною спроможністю населення, зuboжілого внаслідок колоніальної експлуатації. Але тут велике значення мали характер металургійної промисловості, зусилля котрої, як уже було зазначено, було сконцентровано на виготовленні таких виробів, як рейки, балки, бруски тощо, з дуже обмеженим виготовленням універсальних товарів широкого вжитку. Розвиток української промисловості спрямовував не на задоволення перш за все потреб національної економіки, а на забезпечення металообробної продукції Росії сировиною й напівфабрикатами з чорного металу. Така особливість тогочасної укра-

їнської металургії змушує нас віднести її до категорії колоніальної промисловості.

Підводячи підсумок, зазначимо, що під кінець XIX ст. підросійська Україна вже була економічно розвиненим регіоном і посідала значне місце у російському експорті промислових товарів. Спеціалізація виробництва привела до створення в Україні великих промислових центрів загальноімперського економічного значення – Донецького вугільно-металургійного, Криворізького залізрудного та Нікопольського марганцевого басейнів¹⁸.

У 90-х рр. промисловість України характеризувалася великим зростанням підприємств й їхньою концентрацією. Підприємці почали створювати синдикати, намагаючись монополізувати продукцію товарів та ціни на них. Цьому сприяло й те, що багато промисловців були чужинці. З 15 великих металургійних заводів України 9 належало французько-бельгійським капіталістам, 2 – німецьким, 1 – англійцям, а 3 – росіянам. Для них найважливішою справою було примножити вкладені ними капітали й дістати по можливості якнайбільші зиски. Складний процес синдикалізації проходив разом з концентрацією певних виробничих галузей та зрощуванням промислового капіталу з банківим. Наприкінці XIX ст. банки контролювали 50% капіталів металургійної галузі. На жаль, Наддніпрянщина не мала самостійної банкової системи, і на її території існували тільки філії московських та петербурзьких банків, що було ще одним виявом колоніальної залежності України.

Визискував Наддніпрянщину й імперський уряд, який витрачав на її народне господарство дуже малі суми порівняно з прибутками, які Україна давала Росії¹⁹.

- 1 Большой энциклопедический словарь: В 2-х т. - Т. 1. - М., 1991. - С. 654.
- 2 Там же. - С. 407.
- 3 Див.: Koponenko K. Ukraine and Russia: A history of the economic relations between Ukraine and Russia (1654-1917). - Milwaukee, WI, 1958. - С. 141.
- 4 Таблицю складено на основі даних: Koponenko K. Назв. праця.
- 5 Таблиці складено на основі даних: Koponenko K. Назв. праця.
- 6 Koponenko K. Назв. праця. - С. 143.
- 7 Ванга Н. Финансовый капитал в России накануне мировой войны. - М., 1930. - С. 17.
- 8 Таблицю складено на основі даних монографії: Гливиц И. Железодельная промышленность России. - М., 1911.
- 9 Вольф М.В. Географическое размещение русской промышленности. - М., 1925. - С. 42.

- 10 Брандт Б.Ф. Иностранные капиталы. Их влияние на экономическое развитие страны. - Ч. 3. - СПб., 1899. - С. 20.
- 11 Лященко П.И. История народного хозяйства СССР. - Т. II. - М., 1952. - С. 110.
- 12 Соболев М. Таможенная политика России. - Томск, 1911. - С. 567.
- 13 Там же. - С. 198.
- 14 Лященко П.И. Указ. соч. - С. 125.
- 15 Копопенко К. Назв. праця. - С. 148.
- 16 Таблицю складено на основі даних: Копопенко К. Назв. праця.
- 17 Там же. - С. 153.
- 18 Верига В. Нариси з історії України (кінець XVIII - початок XX ст.) - Львів, 1996. - С. 260.
- 19 Там же.

Т.І.Лазанська (Київ)

ТОРГОВЕЛЬНІ ДОМИ УКРАЇНИ НА РУБЕЖІ ДВОХ СТОЛІТЬ (1892–1914 рр.)

Проблема розвитку торговельних домів в Україні доби капіталізму не була до цього часу предметом спеціального вивчення вітчизняними дослідниками. Вперше їй приділено увагу в ґрунтовній монографії Кругляка Б.А., який вважав ці товариства вищою формою організації стаціонарної торгівлі, котра здобула найбільшого поширення наприкінці XIX – на початку XX ст.¹ Проте він у своїй праці обмежився аналізом стану торговельних домів України лише на 1914 р., помилково вважаючи, що до того офіційна статистика цю категорію підприємств не враховувала². Насправді це не так. Існуючі зведені дані фіксують торговельні дома Російської імперії, починаючи з 1892 р. Аналогічні джерела є також на 1905, 1911 та 1914 рр.³ Складені за однотипними принципами, вони враховували місце і час реєстрації цих товариств, їх вид (повні й на вірі), соціальне походження засновників та, що дуже важливо, їх капітали. Таким чином, максимальне залучення цих джерел дає можливість глибше дослідити процес створення торговельних домів як однієї з традиційних форм організації капіталів у колишній Російській імперії, до складу якої входила й Україна.

Автор даної статті ставить собі за мету виявити загальні закономірності розвитку торговельних домів в Україні протягом більше як двадцятирічного періоду діяльності останніх, показати організаційні форми капіталів, які домінували в їх структурі, охарактеризувати станово-соціальні прошарки власників цих підприємств. Конкретне вивчення торго-

вельних домів України дасть можливість зробити також порівняльний аналіз процесу консолідації капіталів через ці товариства із загальноімперським, який досліджений був свого часу Бохановим О.М.⁴

Торговельні дома як форми організації підприємницької діяльності відомі ще на початку XIX ст. Законодавче їх оформлення відбулося у 1807 р. з опублікуванням маніфесту “Про дарування купецтву нових вигод, відмінностей, переваг і нових способів для поширення та посилення торговельних підприємств”⁵. Згідно з ним, в імперії почали діяти два види торговельних домів – товариства повні й на вірі, або командитні. Останні часто об’єднували численних співвласників і являли собою вищу форму асоціації капіталів, що була близькою до акціонерно-пайових компаній. Товариства повні були переважно закладами сімейного підприємництва, які об’єднували невеличке коло близьких людей⁶.

Маніфест 1807 р. трактував торговельні дома як “купецькі товариства”. Проте внаслідок розширення та поглиблення масштабів і форм господарської діяльності сама купецька станова група у період капіталізму об’єднувала всіх представників підприємництва. Самі ж методи організації торговельних фірм продовжували залишатися незмінними протягом усього XIX – й початку XX ст.

Згідно з даними, що були отримані Міністерством фінансів від міських та купецьких управ (купецька управа в Україні діяла лише в Одесі), на початок 1893 р. у Російській імперії зареєстровано 1313 торговельних домів з капіталом 94 134 000 руб., з них – 867 повних товариств (55 038 000 руб. приблизно 63,5 тис. руб. кожне з них, 388 – на вірі (33 457 000 руб. з капіталом 86,2 тис. на кожне) і 58 (з капіталом 56 39 000 руб.) одноосібних підприємств, що користувалися маркою торговельних фірм. Крім того, існувало ще 308 закладів, які не оголошували своїх капіталів, та 3, що їх було засновано на іноземну валюту. Що стосується розподілу торговельних домів по регіонах, то найбільша їх кількість зосереджувалася в губерніях, де значного розвитку набрали торгівля й промисловість⁷. Це були Петербурзька (374 фірми) і Московська (463) губернії.

Найбільш потужні за капіталами торговельні підприємства перебували в Петербурзі. Тут, за підрахунками Боханова О.М., 160 фірм акумулювали 29 млн. руб. (у середньому 190 тис. на кожне з них), або майже третину всіх капіталів торговельних домів Російської імперії. Московські товариства зосередили в себе 13 млн. руб., що у середньому давало близько 30 тис. їх на один торговельний дім⁸. Більшість фірм імперії (729) становили невеликі підприємства, капітали яких не перевищували 25 тис. руб. на одне товариство. Натомість група під-

приємств – кожне з капіталом у 100 та більше тисяч руб. (таких налічувалося всього 198) – зосередила в своїх руках понад 68 млн. руб., тобто майже 72,5% усіх капіталів. Серед них – 30 надпотужних фірм, кожна з яких володіла капіталом у 500 тис. і більше руб. Саме їм належало 36 186 000 руб. від усієї суми капіталів торговельних домів Російської імперії⁹. Все це було свідченням високої концентрації капіталів у межах невеликої групи людей, географічно зосереджених переважно в Москві й Петербурзі, та ще одним підтвердженням нерівномірного розвитку капіталізму на неозорих просторах імперії.

В Україні у той час було зареєстровано 164 торговельні фірми із загальною сумою капіталу в 6 592 000 руб., з яких 4 765 000 руб. належало 130 повним (близько 36,7 тис. на кожне з них) і 1 827 000 руб. 17 товариствам на вірі (53,73 тис. на кожне). Як бачимо, частка України у загальноімперській чисельності торговельних домів становила на 1892 р. усього 12,5% їх та відповідно 7% капіталів.

Отже, фінансові можливості українських торговельних підприємств виявилися надто скромними на фоні загального процесу консолідації капіталів, що відбувався тоді в імперії. Разом з тим мало не половина цих товариств (а саме 71) зосередила свою діяльність в Одесі, акумулювавши 65,15% (4 295 000 руб.) усіх капіталів, задіяних у торговельних домах України¹⁰. Та це й не дивно. Одеса з її портом протягом XIX ст. швидко перетворилася в один з найвизначніших торговельно-промислових центрів України. Одеський порт став загальною південними воротами для експортно-імпоротної торгівлі імперії. Нарощуючи щорічно свою потужність, він зайняв у 90-х рр. XIX ст. за торговельними оборотами друге місце в країні, поступившись незначною сумою Петербурзькому на Балтиці. В 1893 р. обороти одеської торгівлі сягнули майже 129 млн руб.¹¹

Зростанню економічної могутності Одеси спричинив ряд факторів. Географічно місто ще у першій половині XIX ст. стало єдиним портом, який обслуговував хлібний експорт величезної території, куди входили Бессарабія, Правобережна, частина Лівобережної та прилеглі райони Південної України. Розширенню імпоротно-експортних операцій сприяло поширення на місто правил “порто-франко” в 1819 р., яке проіснувало до 1859 р. Його введення сприяло зростанню імпорتنих операцій. Одеса стала місцем, де складувалися товари іноземного походження, які відправлялися звідси у різні регіони Росії, Австрію, Іран тощо¹².

Починаючи з 30–50-х рр. XIX ст., місто як хлібоекспортний центр не знало собі рівних конкурентів на Чорноморському узбережжі, а з 1847 р. зайняло перше місце в Європі з цього показника¹³. З 1846 по

1853 рр. через Одесу проходило у середньому близько 37% усього хлібного експорту Російської імперії. В подальшому енергійний розвиток цього експорту продовжувався. Протягом 90-х рр. XIX ст. на частку міста припадало від 21,4 до 21,8% хлібного вивозу з імперії¹⁴.

Такі сприятливі умови, що склалися в Одесі, мали велику притягальну силу для багатьох підприємливих людей. Сюди з метою швидко розбагатіти з'їжджалися купці з Центральної Росії, інших районів України і з іноземних держав.

У місті вже в перші десятиліття його існування виникли потужні експортні дома Родоконакі (1818 р.), Вучина (1829 р.), Трабботті (1832 р.), Аріста Масса та К^о (1838 р.), Папудова (1812 р.), Рафаловича (1830 р.), Ефрусі (1830 р.) тощо, які швидко розбагатіли на зернової торгівлі.

На жаль, скористатися сприятливими обставинами для підприємництва зуміли більш досвідчені та спритні в цій справі вихідці з-за кордону. Величезні капітали нажили, зокрема, Анатра й Масс, статки кожного з яких оцінювалися сучасниками більш ніж у 10 млн руб.¹⁵ Заможні іноземні неогоціанти, серед яких вирізнялися багаті – греки Родоконакі, Маразлі, Раллі, Маврокордато, Папудов, Зеріффі, італієць Порро, німець Масс являли собою, за свідченням очевидців, своєрідну одеську аристократію¹⁶.

Саме іноземним капіталістам належали майже всі великі торговельні дома, засновані в Україні на початку 1893 р. Їх налічувалося 14, з них 11 фірм з капіталами від 100 до 800 тис. руб. зосереджувалися в Одесі.

Всі вони за винятком декількох торговельних домів – Л.Рабіновича, капітал якого становив 800 тис. руб., В.Яловикова – 120 тис., О.Бродського – 155 тис. і Ф.Шполянського – 200 тис. руб., належали іноземцям. Серед них – фірми, започатковані швейцарцем Ф.Енні разом із згадуваним уже греком П.Родоконакі (200 тис. руб.), греками Д. та Г.Мавро (300 тис. руб.), вихідцями з Італії братами Анатра (100 тис. руб.), братами греками Вучина (150 тис. руб.), П.Родоконакі разом з Маврокордато (300 тис. руб.), три фірми, засновані братами з Франції Дрейфусами (одна на 200 й дві по 100 тис. франків кожна), австрійців Трабботті (100 тис. руб.). Усі вони займалися торгівлею хлібом та здійснювали банківські операції¹⁷.

Загалом в Україні, так само як і у всій Російській імперії, чисельно переважали дрібні торговельні дома. Розподіл їх у 1892 р. за акумуляцією капіталів в Україні виглядав таким чином:¹⁸

Капітали (тис. руб.)	Чисельність домів	Загальна сума їх капіталу
до 25	103	974 465
від 25 до 50	30	1 064 341
від 50 до 100	17	1 128 194
від 100 до 250	10	1 425 000
від 250 до 500	2	600 000
більше 500	2	1 300 000
Всього	164	6 592 000

Отже, невеличка група підприємств, яка володіла капіталами від 100 й більше тисяч рублів, прибрала майже 50% усіх капіталів, задіяних у торговельних домах України. Створення їх в останній та зосередження у них капіталів відбувалося значно повільніше порівняно з аналогічними процесами в цілому по імперії, де темпи цього явища були більш високими. Уявлення щодо розміщення торговельних домів на 1892 р. з їх капіталами по губерніях України дає таблиця № 1.

Табл. 1

Місце реєстрації	Чисельність домів	Сума капіталів	Соціальне походження власників							
			купці	спадкові почесні громадяни	дворяни	міщани	селяни	іноземці	інші стани	невідомі стани
Катеринослав.	7	125000	19	-	1	1	-	4	1	-
Київська	31	712000	36	2	8	1	-	9	5	-
Подільська	2	52000	2	-	-	-	-	-	1	-
Полтавська	12	237000	20	-	-	5	-	-	2	-
Таврійська	3	95000	5	-	-	-	-	-	5	-
Харківська	26	709000	25	4	-	8	2	5	16	2
Херсонська	81	4524000	76	6	1	13	4	38	22	-
Чернігівська	2	138000	3	-	-	-	-	-	-	1
В тому числі у м. Одесі	71	4295000	60	6	1	12	4	38	16	-
Всього	164*	6592000	186	12	10	28	6	56	52	3

* Без врахування 1 торговельного дому у Катеринославській, 1 - в Полтавській, 2 - у Харківській, 1 - в Херсонській губерніях, де не вказано капітали, і трьох у Херсонській з капіталами в 200 000 франків.

Продовження табл. 1

Місце реєстрації	Товариства повні		Товариства на вірі	
	чисельність домів	капітал	чисельність домів	капітал
Катеринославська	7	125 000	-	-
Київська	25	449 000	6	263 000
Подільська	1	2 000	1	50 000
Полтавська	8	167 000	4	70 000
Таврійська	3	95 000	-	-
Харківська	20	586 000	6	123 000
Херсонська	64	3 203 000	17	171321000
Чернігівська	2	138 000	-	-
в тому числі: Одеса	54	2 974 000	17	1 321 000
Всього	130	4 765 000	34	1 827 000

Більш активно заснування фірм проходило у Київській, Херсонській та Харківській губерніях, які відзначалися досить високим розвитком торгівлі в краї. Наприкінці XIX ст. Херсонська губернія за оборотами внутрішньої торгівлі займала третє (1 757 млн руб.), Київська – восьме (709 млн руб.), а Харківська – дев'яте (530 млн руб.) місце в Російській імперії. Очолювали список економічно розвинених губерній Петербурзька і Московська, четверте місце посідала Варшавська, п'яте, шосте, сьоме місця відповідно – Петроковська, Лифляндська губернії й Донська область¹⁹.

За середньою сумою концентрації капіталів у торговельних домах близькою до показників по Московській губернії, де на фірму припадало майже 30 тис. руб.²⁰, наближалася Харківська – 27 269 руб., перевершувала першу мало не вдвічі Херсонська, в якій припадало по 55 851 руб. на кожну з них. У Київській губернії цей показник становив майже 23 тис. руб. У зародковому стані процес консолідації капіталів перебував у Чернігівській та Подільській губерніях. Гальмування асоціювання капіталів спостерігалось в Україні також у товариствах на вірі як вищої форми в порівнянні з повними товариствами. Як засвідчує таблиця № 1, у 1892 р. їх налічувалося всього 34 із загальним капіталом 1 827 000 руб. Більшість домів на вірі знаходилася в Одесі (17). Вони мали 1 321 000 руб. капіталу Повні товариства (130) зібрали 4 765 000 руб., лєвова пайка яких припадала на 54 дома Одеси (2 974 000 руб.). Більшість того часних торговельних фірм займалася винятково торгівлею (137) і лише 27 було зайнято також у сфері промисловості²¹.

Для повної характеристики розвитку торговельних домів важливе

значення має також соціальний фактор цього процесу. Аналіз станово-соціальних показників контингенту власників та співвласників фірм дозволяє визначити активність тих чи інших прошарків суспільства в підприємстві, визначити основні джерела формування великої буржуазії. За нашими підрахунками (див. табл. № 1), на початку 90-х рр. XIX ст. налічувалося 353 власники торговельних домів, з яких 56% належали до гільдійських купців і спадкових почесних громадян. Міщанам належало 7,9%, дворянам – 2,8%, селянам – 1,7% цих підприємств. Іншим категоріям, куди входили купецькі діти, брати, сестри, дружини, спеціалісти різних професій – 19,7%. Досить помітний відсоток власників становили іноземці – 15,86. Ці дані свідчать, що творцями капіталістичних фірм у вигляді торговельних домів найактивніше проявили себе представники традиційних підприємницьких груп – гільдійське купецтво зі спадковими почесними громадянами.

З подальшим поглибленням підприємництва в Україні продовжувалося зростання чисельності торговельних фірм. На початку XX ст. їх кількість сягнула 400 та порівняно з 1892 р. збільшилася у 2,4 раза. І коли в XIX столітті не було жодного торговельного дому у таких містах, як Вінниця, Євпаторія, Житомир, Маріуполь, Стародуб, Умань, Чернігів тощо, то в 1904 р. певна кількість їх була зареєстрована навіть у менш значних містах від названих вище. Наприклад, невеличке містечко Тараща, що на Київщині, мало 3, а містечко Золотоноша Полтавської губернії – 4 торговельних дома й т.п. Все ж основними пунктами дислокації останніх залишалися головні торговельно-промислові міста України. Перше місце тут, як і раніше, займала Одеса, на частку якої припадало 162 фірми, Київ мав 67, Харків – 33. Характерно, що 18 торговельних домів з'явилися у містечку Ромни Полтавської губернії²², в якому протягом XIX ст. склався традиційний для краю тютюновий ринок та наприкінці 80 – початку 90-х рр. виникла ціла група великих промислових підприємств по переробці зерна на борошно. Їх щорічна виробнича потужність оцінювалася в 1 млн руб. Крім парових млинів, зміцненню економіки містечка сприяла тютюнова фабрика купця першої гільдії П.В.Римаренка з щорічним виробництвом продукції на 337 тис. руб.²³ Фабрика діяла під маркою торговельного дому “М.І.Римаренко й син” з капіталом 30 тис. руб., заснованого ще у 1878 р. П.В.Римаренком разом з братом²⁴. Отже, прямий зв'язок між ступенем асоціювання капіталів у рамках торговельного підприємства і рівнем розвитку торгівлі та промисловості в тому чи іншому районі продовжував зберігатися й на початку XX ст.

Розвиток мережі торговельних домів та соціальне походження їх власників на 1904 р. наводимо нижче у таблиці № 2, складеній нами за

“Указателем действующих в империи акционерных предприятий и торговых домов”.

Табл. № 2

Місце реєстрації	Кількість домів	Чисельність власників	Соціальне походження власників							
			купці	спадкові почесні громадяни	міщани	селяни	дворяни	інші ста-ни	іноземці	решта
Волинська	11	24	8	-	4	-	-	6	-	6
Подільська	14	26	2	-	-	-	9	2	13	
Київська	90	188	78	7	18	1	6	49	5	24
Полтавська	32	68	8	2	9	-	-	2	-	47
Чернігівська	6	12	-	-	-	-	-	-	-	12
Харківська	44	85	36	5	14	1	4	19	1	5
Катеринослав.	20	55	23	1	5	3	2	14	-	7
Таврійська	9	74	19	8	22	4	1	17	3	-
Херсонська	174	292	21	-	6	-	-	6	7	252
В тому числі у м. Одесі	162	277	16	3	5	-	-	5	5	243
Всього	400	824*	195	23	78	9	13	122	18	366

Зазначимо принагідно, що на згаданий час зросла кількість товариств на вірі до 46 проти 34 в 1892 р. Ймовірно, що таке зростання було більшим, але у джерелі на зазначений час не завжди вказувалася форма торговельної фірми, так само як і дані про капітали більшості цих підприємств. Підкреслимо також, що на 1904 р., за нашими даними, розширилася сітка торговельних домів, які виступали не лише посередниками між товаровиробниками та споживачами, але й брали безпосередню участь у виробництві сировини і готових товарів. Порівняно з 1892 р. кількість промислово-торговельних фірм в Україні зросла до 68 проти 27, тобто в 2,5 раза. Майже у три рази відбувся такий приріст по Російській імперії²⁵. Отже, за темпами заснування торговельних домів Україна на початку XX ст. наближалася до загальноросійських показників. Водночас розширилася й мережа підприємств, які здійснювали комісійні та банківські операції в Україні (з 15 до 20). Причому на 1904 р. найбільше число банківських контор знаходилося в Одесі (6), Харкові – 2, у Балті, Проскурові, Києві,

*В джерелі не всіх власників названо, а тому приймаємо умовно у цьому разі за власника торговельного дому тих осіб, іменем яких названо дане підприємство.

Ромнах й Єлизаветграді – по 1²⁶.

Торговельні обороти домів на початку ХХ ст., як ми вже зазначали вище, не знайшли повного відображення в “Указателе...”. Дані про них є лише на 49 фірм, зареєстрованих в Україні. Їх сукупний капітал у 1904 р. сягав 2 883 446 руб., тобто майже 59 тис. останніх припадало на одне підприємство. На 1892 р. цей показник становив 40,2 тис. руб. Таким чином, на початку ХХ ст. продовжував спостерігатися характерний для більш раннього періоду процес концентрації капіталів у торговельних домах. Причому основні кошти, як і раніше, утримували великі підприємства, що володіли від 100 тис. руб. та більше. На їх частку (а таких із 49 було 8) припадало 1920 тис. руб. (66,6%)²⁷.

Деякі з фірм, що започаткували свою діяльність ще в ХІХ ст., на початку ХХ ст. зуміли приростити свої капітали більше ніж удвоє. Зокрема, торговельний дім батька й сина Жевержеєвих, який виник у 1891 р. в Харкові з оборотом 150 тис. руб. і тримав у своїх руках бакалійну торгівлю, крупорушку, завод ігристих вин, мінеральних та фруктових вод, оцтовий заклад, на 1904 р. довів власний капітал до 350 тис. руб. завдяки долученню до такого прибуткового виду діяльності, як підряди та поставки²⁸. Ще більше зросли капітали фірми купців Трабботі, що спеціалізувалася на експортно-імпортній торгівлі й банківських операціях. Основний капітал її зріс зі 100 тис. у 1892 р. до 720 тис. руб. у 1904 р.²⁹

Проте не всім удавалося так успішно вести підприємництво в умовах зростаючої конкуренції. Багато торговельних домів гинули, оголошуючи себе банкрутами. Інші ж, навпаки, переходили на більш високу форму організації капіталу. Таким прикладом може бути підприємство купців другої гільдії Жмудського А.Я. і Соколова М.П. У 1876 р. вони започаткували у Харкові торгівлю мануфактурними товарами з доволі скромним капіталом у 8 тис. руб. Справи в них йшли напрочуд добре, а тому у 1902 р., ставши вже купцями першої гільдії, з метою “розвитку й зміцнення мануфактурної торгівлі в містах Харкові, Катеринославі та Ростові-на-Дону” вирішили створити товариство на паях з капіталом 600 тис. руб. Їх спільне майно складалося з чотирьох двоповерхових цегельних магазинів, товарів і векселів вартістю 1 207 106 руб., 644 дес. землі у Зміївському й Харківському повітах, кам’яного будинку (вартістю 30 тис. руб.) та 527 дес. землі, що належали Жмудському, і кам’яного будинку Соколова (50 тис. руб.).

Товариство розпочало свою діяльність у 1902 р., маючи 600 паїв на 15 осіб. Левова частка паїв належала М.П.Соколову (265) й А.Я.Жмудському (255). В 1907 р. товариство збільшило основний капітал до 1 млн руб. Воно мало свої рахунки у найбільш авторитетних банках імперії – Волзько-Камському, Азово-Донському, Харківській конторі дер-

жбанку, Катеринославському відділенні держбанку, Другому харківському товаристві взаємного кредиту, Харківському міському купецькому банкові тощо. Вся його рухомість і нерухомість обраховувалася в 2 362 647 руб. Прибуток становив 250 руб. на пай. У 1909 р. майно було оцінено в 3 356 578 руб.³⁰

Протягом 15 років цей торговельний дім переріс в акціонерну компанію, сфера діяльності якої поширювалася далеко за межі місця її реєстрації. Капітал Жмудського та Соколова, що перебував у банках, на 1909/10 операційний рік становив 5 534 157 руб., а обороти досягли більше 9 млн руб. Поряд ще з декількома великими фірмами вони, за спостереженням Кругляка Б.А., були справжніми господарями місцевого мануфактурного ринку в Україні³¹. Текстильна продукція йшла сюди з Росії й Польщі завдяки посередницькій діяльності компаній, що провадили значну оптову торгівлю нею. Однією з них було товариство “Жмудський і Соколов”. Воно дало життя іншому торговельному дому, який відгалузився від основної компанії у 1906 р. з капіталом 177 378 руб.³²

Аналогічний шлях пройшло торговельне “Товариство М.Гельферіх-Саде”, що виникло в 1874 р. внаслідок об’єднання капіталів та зусиль німецького підданого М.Гельферіха й французької М.Саде у Харкові. Досить швидко воно з чисто торговельного зі стартовим капіталом у 4 тис. руб. переросло в акціонерне товариство, що володіло двома великими машинобудівними заводами на 800 робітників, торговельними фірмами, складами для машин і сільськогосподарських знарядь, які знаходилися у Харкові, Полтаві, Кременчуці, Ростові, Саратові, Армавірі, Усть-Лабінську, Георгіївську (Терська область). Товариство розпочало свою діяльність 30 квітня 1896 р. з основним капіталом 1 250 000 руб. Все майно його оцінювалося на 1904 р. майже в 3,3 млн руб., чистий прибуток становив 368 700 руб.³³

Значний економічний стрибок здійснила під маркою торговельного дому агентурно-комісійна й еспедиційна контора “К.Весле та К⁰” в Одесі. Від часу заснування (1889 р.) її основний капітал зріс з 1,8 тис. руб. до 300 тис. у 1904 р.³⁴ Успішно провадив підприємницьку діяльність також торговельний дім купців Моріца і Давида Тарнополів, який виник в Одесі у 1879 р., маючи в активі 5 тис. руб. та шпалерну фабрику. На початку ХХ ст. брати Тарнополі поширили свої комерційні інтереси на Варшаву, Київ, Харків, Катеринослав і Кишинів, відкривши у цих містах торговельні відділення³⁵.

На початку ХХ ст. відбулися значні зміни в перерозподілі місць власників та співвласників торговельних домів за їх соціальним походженням. Досить висока питома вага серед них, як засвідчує наведена вище таблиця, належала купецтву і почесним спадковим громадянам

(26,4%). Все ж порівняно з 1892 р. вона знизилася мало не вдвоє. Таке падіння купецької активності, безумовно, пояснюється тим, що з 1898 р. в Російській імперії вводився новий порядок у промисловому оподаткуванні, за яким підприємницька діяльність не пов'язувалася як раніше з належністю до гільдій. Багато капіталістів перестали купувати гільдійські свідоцтва, відповідно зменшилася й сама чисельність осіб, які мали купецьке звання³⁶.

Частка міщан серед власників домів зросла на 1904 р. до 9,4%, дворян – впала до 1,57%, іноземців – 2,2%, інших станів – до 14,8%. Зате значно підвищилася питома вага безстанових капіталістів, що зазначена під рубрикою “решта власників і співвласників”. Цей феномен є цілковитим породженням Одеси. Саме тут зафіксовано 243 (60,4%) особи без визначення стану з 366 таких по Україні у цілому³⁷. Це свідчить про те, що на початку ХХ ст. в умовах поглибленого розвитку капіталізму падало значення становості, відбувалося її відмирання, що добре видно на прикладі космополітичної Одеси.

Щодо соціальних показників по Російській імперії, то, як констатує Боханов О.М., купецтво продовжувало залишатися основним елементом серед власників торговельних домів. Питома вага купецької групи становила не менше половини останніх, нижчих станів (селян та міщан) – майже 24% власників, дворян – 2,5%, іноземців – 11,3%³⁸.

В подальші роки продовжувало спостерігатися зростання чисельності торговельних фірм як у цілому по Російській імперії, так і по Україні зокрема. На 1911 р. в Україні діяло 918 торговельних домів, що становило більше 15% їх по імперії. Отже, загальна кількість фірм у передвоєнний період порівняно з 1904 р. зросла в Україні на 56,43%. По імперії цей показник становив 68%. Всі українські губернії продемонстрували зростий потяг до створення торговельних підприємств. Як й у попередні роки, основними пунктами їх зосередження залишалися головні індустріальні та торговельні міста, до яких на той час належали насамперед Одеса, Катеринослав і Харків. Доволі значний стрибок у створенні торговельних домів здійснили капіталісти Полтавської губернії (154 в 1911 р. проти 32 фірм у 1904 р.). Однак всі вони були дрібними й поступалися своїми капіталами економічно розвинутим губерніям. Основна маса цих підприємств поділялася на торговельно-промислові та торговельні дома. Таких відповідно в Україні існувало 267 з капіталом 21 647 164 руб. і 615 з капіталом 9 949 717 руб., для 36 домів капіталів не показано³⁹. Розподіл фірм за кількістю, їх профільними заняттями й капіталами у 1911 р. наводимо у табл. № 3.

Табл. № 3

Місце реєстрації	Промислові		Торговельні		Всього	
	кількість домів	капітал домів	кількість домів	капітал домів	кількість домів	капітал домів
Херсонська	110	4067183	178	3416950	288	7484133
Катеринославська	28	5019845	35	1024173	63	6044018
Таврійська	30	616446	40	532358	70	1148804
Харківська	46	7735715	52	2606378	98	10342093
Чернігівська	13	3881500	36	331450	49	4212950
Полтавська	16	70300	138	960800	154	1031100
Волинська	12	156900	48	424290	60	581190
Київська	7	61975	69	432818	76	494793
Подільська	5	37300	19	220500	24	257800
В тому числі по містах:						
Одеса	107	3707183	163	3181225	270	6888408
Катеринослав	18	6043345	22	762173	40	6805518
Харків	36	2433617	49	2417378	85	4850995
Всього	267*	21647164	615	9949717	882	31596881

Частка промислових торговельних домів становила 30,7% від 918 фірм України, а чисто торговельних – відповідно 69,28%. Незважаючи на те, що промислово-торговельні поступалися чисельністю виключно торговельним, вони акумулювали в собі 68,5% всіх капіталів. Середній показник економічної могутності промислово-торговельних закладів становив 81 075 руб., а чисто торговельних – у 5 разів менше (16 178 руб.). За концентрацією капіталів у промислово-торговельних домах Україна напередодні Першої світової війни перевершила загальноімперський рівень, який, за Бохановим О.М., становив 74 тис. руб. на одне підприємство. Найпотужніші фірми промислово-торговельні знаходилися в Катеринославі – гірничозаводському та гірничому центрі України. Тут у середньому один промислово-торговельний дім володів капіталом у 335,7 тис. руб. Солідні капітали припадали на чисто торговельні фірми Харкова (49,3 тис. руб. на кожну з них), обігнавши купецьку Москву⁴⁰. Принагідно зазначимо, що в той час промислово-торговельні дома Петербурга мали у середньому 183

* Оперуємо торговими підприємствами, які зазначили свої капітали.

тис., а торговельні Москви – 43 тис. руб.⁴¹ Таким чином, за акумуляцією капіталів у 1911 р. в Україні вийшли на перше місце підприємці Катеринослава й Харкова, що відповідало загальному високому рівневі економічного розвитку цих губернських центрів.

Разом з тим продовжувала зберігатися концентрація капіталів у невеликій групі торговельних домів, що володіли коштами понад 100 тис. руб. і більше. Таких в Україні було 50 (21 торговельна та 29 промислових фірм), або 5,4% всієї їх кількості. Вони зосередили близько 70% капіталів торговельних домів (21 785 559 руб.). Серед них зустрічалися підприємства гігантських розмірів, кожне з капіталом більше 1 млн руб. До них належали товариство М.Ашкеназі в Одесі (1,5 млн руб.), торговельні дома “Т.А.Нібург і К^о” й “Абрагам Якович Кон” (кожний по 2 млн руб.) у Катеринославі, “І.Г.Харитоненко із синами” (4 630 498 руб.) на Харківщині, товариство “Стодольської сукняної фабрики Д.В.Баришнікова із синами” (3,5 млн) на Чернігівщині⁴². Це були монополісти у торговельній справі. В Російській імперії на 1911 р. налічувалося 38 фірм - “мільйонерів”⁴³. Безперечно, що провідну роль у торгівлі певного регіону відігравали саме такі великі підприємства.

Велике товариство Стодольської сукняної фабрики В.Баришнікова в посаді Клинці (Чернігівська губернія) займалося виробництвом та продажем сукняних і шкіряних товарів у краї. Засноване в 1894 р. воно мало у своєму розпорядженні одну з найстаріших сукняних фабрик (існувала з 1840 р.), де працювали на початку ХХ ст. понад тисяча робітників, а річне виробництво оцінювалося в 1,6–1,9 млн руб.⁴⁴, лісопильний та шкіряний заводи, понад 1 тис. дес. землі, оптові склади у Санкт-Петербурзі, Москві, Харкові й Ростові-на-Дону. Основний капітал торговельного дому на 1903 р. обчислювався в 1,5 млн руб., а на 1911 р. – уже 3,5 млн. Управляли ним спадковий почесний громадянин Д.В.Баришніков із синами та колезький асесор М.Самойлов. Паї у товаристві мали 14 осіб з роду Баришнікових, Самойлових і Волкових⁴⁵.

Вражаючих успіхів досяг інший торговельний дім, що виник 1869 р. з ініціативи одеського купця М.Н.Ашкеназі. Фірма займалася експортом хліба й вовни за кордон, а також провадила банківські операції. В 1887 р., після смерті засновника, справа перейшла до рук його сина Євгенія.

Операції розрослися, примножувалося багатство дому, що згодом перейшов до дружини Євгенія – Луїзи Григорівни та їх сина Зігфріда. Торговельна фірма брала участь у фінансуванні й організації роботи багатьох підприємств на Півдні України, зокрема, пробкового

заводу “Ед.Арпс і К^о”, Товариства південноросійських плаваючих елеваторів, Барського цукрового заводу тощо. Маючи три власних судна, фірма займалася також каботажною справою. Крім того, торговельний дім сприяв поживленню експортно-імпортних операцій, надаючи аванси й позички під товари. Він здійснював купівлю-продаж процентних паперів, вів облік векселів, комісійний продаж хлібних продуктів у різних містах імперії та на закордон, оплачував купони семи акціонерних товариств Півдня України. Основний капітал підприємства на 1911 р. становив 1,5 млн руб.⁴⁶

Проте найпотужнішою фірмою в Україні продовжував залишатися торговельний дім “І.Г.Харитоненко із сином” з головною конторою у Сумах і філіалами його в Москві й Харкові. Він провадив велику торгівлю цукром та сільськогосподарською продукцією як на внутрішньому, так і зовнішньому ринках збуту. Річний обіг фірми під керівництвом П.І.Харитоненка на початку ХХ ст. досяг 55,5 млн руб., а основний капітал її сягнув більше 4,6 млн. руб. Економічну основу могутності торговельного дому становили 82,8 тис. дес. власної й орендованої землі, 8 цукрових та 1 рафінадний заводи, які на 1910 р. виготовили продукції майже на 20 млн. руб.⁴⁷

Торговельною імперією у межах Російської імперії, яка масштабами своєї діяльності перевершувала решту домів, було товариство “Нащадки Л.Є.Кеніга” з капіталом 21 млн руб.*. Фірма хоч і зареєстрована в Петербурзі, але об’єднувала конгломерат підприємств та мастків, що знаходилися в Харківській губернії.

Заснований харківським поміщиком Л.Є.Кенігом, торговельний дім на початку ХХ ст. перебував у руках спадкових почесних громадян Олександра, Фрідріха й Юліана Леопольдовичів. До складу фірми входили великий рафінадний завод (у С.-Петербурзі), два цукрових та один рафінадний, що знаходилися у найбільших в Україні Гутянському і Тростянецькому маєтках, три винокурні, чотири парові млини, цегельні та кінні заводи. Крім того, у володінні товариства перебувало понад 40 тис. дес. родючих слобожанських земель. За оцінкою Міністерства торгівлі й промисловості, на підприємствах Кенігів працювали близько 20 тис. чол.⁴⁸

Що ж стосується соціально-станової належності власників торговельних домів на середину 1911 р., то вона виглядала так:

* У “Сборник сведений о действовавших в России торговых домах” капітали торговельного дому Кенігів включено двічі (26 і 21 млн руб.). Ми оперуємо останньою цифрою.

Таблиця 4

Місце реєстрації домів	Кіль- кість торго- вих домів	Чисель- ність власни- ків	Соціальне походження власників							
			куп- ці	почес- ні гро- мадя- ни	мі- ща- ни	се- ля- ни	дво- ря- ни	інші стани	іно- зем- ці	реш- та
Херсонська	292	597	195	31	214	10	8	48	82	9
Катеринославська	66	187	42	4	57	11	3	24	13	33
Таврійська	76	229	35	9	58	38	2	14	10	63
Чернігівська	50	138	41	6	58	3	2	18	4	6
Харківська	108	302	79	7	55	18	9	69	20	45
Полтавська	154	286	37	1	196	7	-	20	-	25
Київська	76	166	14	2	130	4	2	11	-	3
Подільська	30	52	9	-	28	-	2	9	1	3
Волинська	66	124	22	-	83	-	3	10	-	6
В тому числі в містах: Одеса	271	504	162	26	168	8	8	43	80	9
Катеринослав	43	120	31	2	45	-	3	17	11	11
Харків	95	227	73	4	46	12	7	57	17	11
Ромни	41	85	12	-	56	1	-	11	-	5
Полтава	40	67	10	1	50	6	-	-	-	-
Рівне	40	74	11	-	53	-	2	7	-	1
Всього	918	2081	474	60	879	91	31	223	130	193

Як бачимо, найбільш численними були групи традиційних підприємницьких станів – купців разом зі спадковими почесними громадянами (25,66% всіх власників). Вони, як правило, володіли великими фірмами. Значно зросла порівняно з 1904 р. питома вага міщан у складі власників (42,93%). Невисокою залишалася відповідно частка дворян (1,48%), селян (4,37%) та іноземців (6,24%). Власники підприємств визначалися змішаним становим складом. Наприклад, співвласники Охтирського електричного товариства з виробництва й продажу електроенергії (складочний капітал 33 тис. руб.) були колезький асесор і реєстратор, два міщанина, селянин, купецький син, троє дворян, ротмістр, прапорщик, особистий почесний громадянин та вдова статського радника. Подібною соціальною строкатістю відзначалася переважна більшість власників торговельних домів. Володіючи незначними капіталами, об'єднуючись, вони могли створити середньої потужності підприємство, яке давало кожному з них певний прибуток. Разом з тим зафіксована досить висока вага безстанових власників (9,3%), що свідчило про певне відчуження підприємців від конкретних станових категорій. Загалом спостерігався загальний зростлий потяг власників капіталів усіх соціальних прошарків до створення торго-

вельних домів. Купецтво збільшило свою участь у процесі асоціювання капіталів у 2,4 раза порівняно з 1904 р., почесні громадяни – в 2,6, міщани – в 11,26, селяни – у 10, дворяни – в 2,4, інші – у 1,8, іноземці – в 7,2 раза. Лише в безстановій групі сталося зменшення її чисельності⁴⁹. Загалом суттєве кількісне зростання прошарку капіталістів відбувалося за рахунок міщан, купців, почесних громадян, селян й іноземців.

Отже, як засвідчують дані аналізованих джерел, в усіх губерніях України протягом 1904–1911 рр. зросла участь купців і міщан у торговельних домах, за винятком Київської, де чисельність перших разом з почесними громадянами зменшилася з 85 до 16 осіб. Більш широке залучення до підприємництва нижчих станових прошарків населення (міщан та селян), їх участь у спільних фірмах разом з іменитими купцями й дворянством – вищими станами в імперії – свідчили про падіння значення становості та про зростлий процес позастанової консолідації класу буржуазії напередодні Першої світової війни.

В подальші декілька років продовжувала збільшуватися кількість торговельних домів й їх учасників. За підрахунками Б.А.Кругляка, у 1914 р. в Україні діяло 1579 торговельних підприємств, або 24,7% їх чисельності в імперії. Більша частина фірм (57%) розташовувалася у губернських центрах, промислових та повітових містах. Величина їх асоційованих капіталів становила трохи більше 17 млн руб. Як і раніше, найзначніші з них зосереджувалися в Херсонській, Катеринославській та Київській губерніях (63,5% основних капіталів торговельних домів). Середні фірми з капіталами від 10 до 100 тис. руб. становили 27,7% їх загальної кількості, а їх капітали – 51,7%. Сімнадцять торговельних підприємств України, які володіли капіталами понад 100 тис. руб., зосередили у себе 3 600 400 рублів, або 36% капіталів. На частку (1310) домів дісталася 4 692 тис. руб.⁵⁰ Зменшення капіталів, що асоціювалися у торговельних домах, порівняно з 1911 р. пояснюється тим, що багато провідних фірм переростало в акціонерні підприємства. Зокрема, на це звернув увагу Л.Є.Шепелев⁵¹. З іншого боку, в умовах сприятливої економічної кон'юнктури у водоворот капіталістичного підприємництва втягувалися особи з невеликими капіталами, які створювали дрібні торговельні дома, чисельність яких у порівнянні з 1911 р. збільшилася в 1,7 раза⁵².

Таким чином, протягом досліджуваного періоду в Україні йшло інтенсивне зростання чисельності торговельних фірм й акумуляція у них капіталів. Протягом 1892–1911 рр. кількість цих підприємств збільшилася в 5,6, а їх капітали – у 4,8 раза. Водночас по імперії ці показники становили відповідно 4,6 та 3,2 раза. Незважаючи на те, що акумуляція коштів у торговельних домах була нижчою, більш архаїчною у порівнянні з організацією капіталів в акціонерних підприємствах, вона сприяла розши-

ренню і поглибленню розвитку капіталістичних ринкових відносин в Україні. Провідна роль у цьому процесі належала найпотужнішим торговельним фірмам, які монополізували ринки збуту товарів, поширивши свою діяльність на великі регіони. Найактивнішою соціальною силою торговельних домів було купецтво, на частку якого припадав досить високий відсоток власників та співвласників фірм. Разом з тим у досліджуваній період відбувалося вирівнювання питомої ваги основних соціальних складових різних прошарків буржуазії, зокрема активне зростання участі в цьому процесі нижчих суспільних верств, насамперед міщан. Для багатьох засновників торговельні доми стали низовою ланкою в переході до вищої форми підприємництва – акціонерних компаній.

- 1 Кругляк Б.А. Внутренняя торговля в России в конце XIX - начале XX в.: на материалах Украины. - Самара, 1992. - С. 74-97.
- 2 Там же. - С. 67.
- 3 Сведения о торговых домах, действующих в России в 1892 году. - СПб., 1893; Указатель действующих в империи акционерных предприятий и торговых домов. - Т. 2. - СПб., 1905; Сборник сведений о действующих в России торговых домах. - СПб., 1912; Сборник сведений о действующих в России торговых домах (товариществ полных и на вере). - Пг., 1915.
- 4 Боханов А.Н. Торговые дома в России в конце XIX - начале XX в. (Численность, структура, состав владельцев) // История СССР. - 1990. - № 4.
- 5 Первое Полное собрание законов Российской империи. - Т. 29. - СПб., 1807. - Ст. 22418.
- 6 Боханов А.Н. Указ. соч. - С. 88, 89.
- 7 Сведения о торговых домах, действовавших в России в 1892 г. - СПб., 1893. - С. III-VII.
- 8 Боханов А.Н. Указ. соч. - С. 90.
- 9 Сведения о торговых домах, действовавших в России в 1892 году. - С. IV-V.
- 10 Підраховано за: Сведения о торговых домах, действовавших в России в 1892 г. - СПб., 1893. - С. 186-196.
- 11 Одесса: 1794-1894. К 100-летию. - Одесса, 1895. - С. 196-197.
- 12 Одесса: Очерк истории города-героя. - Одесса, 1957. - С. 22.
- 13 Там же.
- 14 Одесский порт. Значение, перспективы, нужды. - Б.м., 1927. - С. 120, 127.
- 15 Гиндин И.Ф. Русская буржуазия в период капитализма // История СССР. - 1963. - № 2. - С. 71.
- 16 Скальковский К. Воспоминания молодости: 1843-1869. - СПб., 1906. - С. 197.
- 17 Див.: Сведения о торговых домах, действовавших в России в 1892 г. - С. 186-196.
- 18 Там же. - С. 32-33, 37-40, 123-125, 175, 182-187.
- 19 Сборник сведений по истории и статистике внешней торговли России. - Т. 1. - СПб., 1902. - С. XLIX.
- 20 Боханов А.Н. Указ. соч. - С. 90.

- 21 Підраховано за: Сведения о торговых домах, действовавших в России в 1892 г. - СПб., 1893.
- 22 Підраховано за Указатель действующих в империи акционерных предприятий и торговых домов. - Т. 2. - СПб., 1905. - С. 51-483.
- 23 Список фабрик и заводов европейской России. - СПб., 1903. - С. 307, 627-629, 633.
- 24 Сведения о торговых домах, действовавших в России в 1892 г. - С. 123-125.
- 25 Боханов А.Н. Указ. соч. - С. 91.
- 26 Підраховано за: Указатель... - Т. 2. - С. 51-483.
- 27 Підраховано за тим же джерелом.
- 28 Див.: Указатель... - Т. 2. - С. 284-293 та Сборник сведений... - С. 182-186.
- 29 Див.: Сборник сведений... - С. 186-196; Указатель... - Т. 2. - С. 456-483.
- 30 ЦДА Росії. - Ф. 23, оп. 25, спр. 313, арк. 1-195.
- 31 Кругляк Б.А. Указ. соч. - С. 76, 87.
- 32 Сборник сведений о действовавших в России торговых домах. - СПб., 1912. - С. 256.
- 33 Сведения о торговых домах, действовавших в России в 1892 г. - С. 40, 194; Указатель действующих... - Т. 1. - С. 714-715.
- 34 Там же.
- 35 Підраховано за: Указатель действующих в империи акционерных предприятий и торговых домов. - Т. 2. - С. 51-483.
- 36 Боханов А.Н. Российское купечество в конце XIX - начале XX века // История СССР. - 1985. - № 4. - С. 107.
- 37 Підраховано за: Указатель... - Т. 2. - С. 51-483.
- 38 Боханов А.Н. Торговые дома в России в конце XIX - начале XX в. // История СССР. - 1990. - № 4. - С. 92.
- 39 Підраховано за: Сборник сведений о действовавших в России торговых домах. - СПб., 1912.
- 40 Там же.
- 41 Боханов А.Н. Указ. соч. - С. 94.
- 42 Підраховано за: Сборник сведений... - СПб., 1912.
- 43 Боханов А.Н. Указ. соч. - С. 94.
- 44 Див.: Список фабрик и заводов Европейской России. - СПб., 1903. - С. 401.
- 45 Указатель действующих в империи акционерных предприятий... - СПб., 1905. - Т. 1. - С. 1580; Сборник сведений о действующих в России торговых домах. - СПб., 1912. - С. 158.
- 46 Указатель действующих в империи акционерных предприятий и торговых домов. - Т. 2. - С. 337-338; Сборник сведений... - СПб., 1912. - С. 137.
- 47 Список фабрик и заводов России на 1910 г. - М.-СПб.-Варшава, 1913; Указатель действующих в империи акционерных предприятий... - Т. 2. - С. 299-303.
- 48 Указатель действовавших в империи акционерных предприятий... - Т. 2. - С. 368-372; Сборник сведений о действовавших в России торговых домах. - С. 155.
- 49 Підраховано за: Сборник сведений о действовавших в России торговых домах. - СПб., 1912 та Указатель действовавших в империи акционерных предприятий... - Т. 2. - СПб., 1905.
- 50 Кругляк Б.А. Указ. соч. - С. 68-73
- 51 Шепелев Л.Е. Акционерные компании в России. - Л., 1973. - 245-246.
- 52 Кругляк Б.А. Указ. соч. - С. 68-73.

О.В.Сердюк (Київ)

ГІРНИЧОПРОМИСЛОВЦІ ДОНБАСУ Й ПРИДНІПРОВ'Я ПІСЛЯ ПОВАЛЕННЯ ДИНАСТІ РОМАНОВИХ (березень–грудень 1917 р.)

У радянській історіографії громадсько-політичну і господарсько-виробничу діяльність гірничопромисловців Донбасу та Придніпров'я після повалення династії Романових і перемоги Лютневої революції в Росії, особливо восени 1917 р., висвітлено недостатньо й вкрай однобічно. Переважна більшість істориків, що вивчала цю проблему, зображала їх як виключно реакційну силу на шляху економічного та суспільного прогресу. Навіть після розвінчання культу особи Сталіна у більшості праць з економічної й соціальної тематики залишилася термінологія 30–40-х років. Підприємці зображалися як шкідники та саботажники, які тільки і думали зруйнувати свої ж підприємства й тим зашкодити робітничому класу.

Внаслідок цього не могло бути й мови щодо об'єктивного відображення в історичній літературі їх діяльності, а тим більше компромісів чи співробітництва з ними з боку радянської влади у справі оздоровлення виснаженої під час Першої світової війни економіки. Й тільки в окремих дослідженнях знаходимо поодинокі сюжети, в яких розповідається про переговори, за згодою В.І.Леніна, керівних господарників з представниками об'єднань гірничопромисловців у радянській Росії щодо переведення підприємств з виробництва продукції військового призначення на товари широкого вжитку, а також цінової політики, продуктивності праці тощо.¹

Що стосується будь-яких контактів чи співробітництва представників великого капіталу з урядом Центральної Ради, то в історичній літературі немає жодного хоча незначного за обсягом дослідження, в якому вони б розглядалися. А тим часом даний аспект діяльності цього уряду був надто важливий, оскільки мав пряме відношення до перспектив економічного розвитку України. Не менш актуальним та цікавим є також питання щодо ставлення керівництва гірничих і металургійних об'єднань до української державності після проголошення УНР. Нині настав час відходу від стереотипів, створених в епоху, коли пропагандистські постулати домінували над об'єктивним висвітленням історичних подій.

У даній статті вперше в українській історіографії робиться спроба заповнити деякою мірою зазначену вище прогалину й розглянути неупереджено поставлену проблему.

Перемогу Лютневої революції у столиці Російської імперії – Петрограді – керівники гірничої та металургійної промисловості, яка була розташована переважно в південно-східній частині України, зустріли цілком схвально. На офіційному рівні вони звинувачували царський режим у руйнації народного господарства під час Першої світової війни, висловлювали сподівання на те, що внаслідок революції відбудеться зміна застарілих форм державного управління, закликали на різних зібраннях і в періодичних виданнях згуртуватися навколо Державної думи й створеного після революції Тимчасового уряду. На їхнє переконання, новий уряд мав бути прихильнішим до інтересів торгово-промислової буржуазії, а також спроможним більш успішно завершити війну.

8 березня 1917 р. у Петроградській міській думі відбулося засідання Центрального військово-промислового комітету за участю провідних міністрів Тимчасового уряду – О.І.Коновалова, О.І.Гучкова та М.І.Терещенка. Виступаючи на ньому, лідер гірничопромисловців М.Ф.Дітмар нагадав учасникам зібрання, що гірничі і металургійні промисловості Донецького басейну виробляють трохи не все мінеральне паливо й більшу частину заліза та сталі в країні для потреб оборони, і висловив “непохитну впевненість, що Тимчасовий уряд виконає покладене на нього велінням долі й народу завдання впорядкування батьківщини та доведе війну до гідного великого народу переможного кінця”².

І це були не тільки красномовні фрази на урочистому зібранні, де всі промисловці проголошували панегірики на честь присутніх міністрів Тимчасового уряду, які вийшли із середовища Центрального військово-промислового комітету. Піднесена патетика відбивала важливі потреби економічного життя, у тому числі й гірничих та металургійних підприємств Донбасу і Придніпров'я, ще в довоєнні часи. Вузькість внутрішнього ринку під час економічної кризи, конкуренція з продукцією відповідних галузей промисловості Англії й Німеччини вимагали належних зусиль на урядовому рівні для забезпечення експорту в країни, розташовані на побережжі Чорного та Середземного морів. Більше того, апетит гірничопромисловців сягав навіть берегів Персидської затоки. Їх друкований орган – журнал “Торнозаводское дело” – писав у зв'язку з цим 31 березня 1917 р.: “Не можна заперечувати ту думку, що Росія разом з усім світом переживає тепер стан капіталістичного розвитку і тому для російського народного господарства обов'язкові відомі перспективи, наприклад, у питанні щодо Дарданелл, виходу до Персидської затоки, в питанні підписання торгових договорів тощо. Ці пер-

спективи повинні допомогти з'ясуванню змісту таких гасел, як "війна до переможного кінця" й встановити ставлення до тих умов, на яких можливе підписання миру"³.

Однак тенденції, які розвивалися у суспільстві після Лютневої революції, примусили гірничопромисловців до більш стриманих оцінок перспектив подальшого розвитку їх галузі. Особливе занепокоєння з їх боку викликало те, що поряд з Тимчасовим урядом у Петрограді виникла та почала активно проявляти себе Петроградська рада робітничих і солдатських депутатів. 15 березня на засіданні Ради з'їзду гірничопромисловців півдня Росії в Харкові, де вона була розташована, становище у Петрограді оцінювалось "як дуже складне й напружене внаслідок того, що, безумовно, існує не один, а два уряди". Через це свобода дій Тимчасового уряду "надзвичайно зв'язана"⁴. І хоча Петроградська рада висунула гасло "війна до перемоги", це не внесло повного заспокоєння, оскільки з'ясувалося, що у військових частинах столиці "панує дисциплінарна анархія", яка призводить до виборів офіцерського складу.

Зклопотаність адміністрації гірничих та металургійних підприємств посилювалася і через те, що військовозобов'язані робітники, скориставшись поваленням царського режиму, стануть масово залишати їх. Тим більше, що після безпосереднього спілкування М.Ф.Дітмара з міністром промисловості й торгівлі О.І.Коноваловим з'ясувалося, що в питанні підтримання порядку "гірничопромислові підприємства можуть розраховувати у найближчий час лише на себе". О.І. Коновалов навіть відмовився звернутися до військовозобов'язаних робітників з відозвою не покидати вугільні копальні та продовжувати працювати, щоб виконати свій обов'язок перед батьківщиною. Щоправда, він погодився закликати гірників збільшити видобуток палива⁵.

Становище, яке склалося в столиці імперії, стало ще більш зрозумілим після повернення М.Ф.Дітмара до Харкова. На засіданні Ради з'їзду гірничопромисловців 23 березня 1917 р. останній інформував її членів щодо настроїв, які панують у питанні майбутнього суспільного устрою. Думка про те що країна може задовольнитися переходом від деспотичної, самодержавної монархії до конституційної, не знайшла в громадськості широкої підтримки. Розвиток подій призвів до повороту у суспільних настроях на користь республіканської форми правління, щоб раз і назавжди відкинути "фальш монархії", яка надміру себе скомпрометувала⁶.

Не меншу тривогу власників й адміністрації гірничих та металургійних підприємств викликали вимоги робітників, спрямовані на встановлення 8-годинного робочого дня і підвищення заробітної плати. Для з'ясування питання про оплату праці й деяких інших непорозумінь, які почастішали на підприємствах, у Харкові 28–29 березня та 27 квітня – 5 травня

1917 р. було проведено конференції представників промисловців і робітників. Проте будь-якої згоди на них не було досягнуто. Як наслідок, обидві сторони звернулися для залагодження конфлікту до Тимчасового уряду, відправивши до Петрограда окремі делегації. Починаючи з 18 травня, в столиці проходив ряд засідань делегацій за участю представників міністерств торгівлі й промисловості, праці та економічного відділу виконкому Петроградської ради робітничих і солдатських депутатів.

На жаль, кожна сторона слухала себе, відкидаючи аргументи протилежної. Представники металургійних заводів заявили, що підвищення заробітної плати за умови скорочення робочого дня призведе до збільшення витрат на 65 млн крб на рік, а з урахуванням підвищення собівартості виробів – на 241 млн. Для задоволення ж вимог, які висунуто робітниками, необхідно на одну тільки заробітну плату витратити 228 млн крб. Такі величезні витрати, як наголошували представники промисловців, виходять за рамки фінансових можливостей підприємств та призведуть до зростання ціни одного пуда металу у середньому на 4 крб 50 коп. Щоправда, представники металургійних заводів погодилися на деякі додаткові поступки щодо мінімальної заробітної плати, яку було підвищено для жінок до 2 крб за 8-годинний робочий день, для підлітків відповідно – до 1 крб 50 коп., а для дітей – до 1 крб за 6-годинний робочий день⁷.

У свою чергу члени робітничої делегації зробили наголос на тому, що вони не довіряють розрахункам промисловців. Згідно з їх заявами, металургія Донецького басейну є "царем промисловості", а підприємці добре подбали за свої інтереси в роки війни, довівши прибутки до 400% і навіть більше. А тим часом заробітна плата робітників зростала надто повільно й тільки з 1 квітня 1917 р., згідно з рішеннями харківської конференції від 28–29 березня, збільшилася на 75%. Отже, згоди щодо компромісного варіанту при визначенні заробітної плати у Петрограді не було досягнуто.

Все ж учасники переговорів під впливом Тимчасового уряду, зокрема міністра праці М.І.Скобелева, а також економістів з виконкому Петроградської ради робітничих та солдатських депутатів погодилися на проведення в терміновому порядку обстеження і визначення собівартості мінерального палива у Донбасі й фінансового становища підприємств. З'ясування цієї справи було доручено особливій комісії, яка складалася з 10 представників з промисловців, 10 – від робітників та 5 – від Тимчасового уряду⁸. Комісію очолив урядовий комісар І.Ф.Сіпайло.

Отже, суперечки навколо питання щодо заробітної плати призвели до виникнення в гірничозаводському регіоні Донецького басейну і Придніпров'я гострого соціального конфлікту.

Розглянутий перебіг подій у суспільстві примусив гірничопромис-

ловців посилити організаційну роботу в своєму середовищі. З огляду на свої інтереси вони не наважилися повністю пов'язати себе з однією якоюсь політичною силою, хоча й віддавали перевагу кадетській партії, яка активно пропагувала ідею "цілковитої невідповідності соціалістичних вимог економічному розвитку Росії"⁹. Проте найбільші зусилля промисловців спрямовувалися на згуртування і вдосконалення своїх професійних організацій. Весною 1917 р. у Донбасі та Придніпров'ї було створено нові підприємницькі структури. В квітні засновано Союз представників металургійної й залізничної промисловості (Металургійний союз). Його очолили П.А.Тікстон, П.Г.Дарсі, Б.В. Хондзинський, І.І.Єфрон, Д.Б.Вургафт та інші представники провідних металургійних товариств, підприємства яких знаходилися на території України. Невдовзі по тому у донецькій паливній промисловості виникли Союз представників великої кам'яновугільної промисловості ("Вуглесоюз"), Союз антрацитової промисловості ("Антрацитсоюз") і Союз представників дрібної й середньої кам'яновугільної промисловості. Їх діяльність об'єднувала Рада з'їзду гірничопромисловців півдня Росії – підприємницька організація з усталеними протягом десятиліть традиціями та налагодженими зв'язками в урядових колах і вищих законодавчих органах імперії. Їй відводилася роль координаційного центру¹⁰.

Слід зазначити, що протягом тривалого часу Рада з'їзду гірничопромисловців була досить тісно пов'язана з деякими підприємницькими організаціями всеросійського масштабу, зокрема з Радою з'їздів представників промисловості й торгівлі. Останню протягом багатьох років очолював М.С.Авдаков, який вийшов із середовища донецьких гірничопромисловців. Обидві організації активно впливали на виконавчі та законодавчі органи влади шляхом розробки і подання законопроектів з акціонерного, митного, робітничого й інших питань. Після Лютневої революції за їх участю відпрацьовувалася схема масштабної організації торгово-промислового класу. Її контури стали достатньо окресленими вже влітку 1917 р., коли представники найбільших підприємницьких організацій створили Комітет захисту промисловості – своєрідний Союз союзів для координації дій буржуазії у всеросійському масштабі¹¹. Одним з його членів стала Рада з'їзду гірничопромисловців півдня Росії. На нараді членів Комітету захисту промисловості, яка відбулася в Петрограді 1–2 червня 1917 р., було проголошено кредо політичної платформи підприємницького класу: "За існуючих умов світового господарства ніякий інший економічний устрій, окрім капіталістичного, у Росії неможливий. Тому безплідні та, безумовно, шкідливі всякі спроби хоча б частково здійснення соціалістичного принципу на окремих підприємствах"¹².

Поява згаданого кредо пояснюється намаганням буржуазії забезпечити

свої підприємства від зазіхань частини робітництва, яка підпадала під вплив найбільш радикальних політичних сил, особливо більшовиків і анархо-синдикалістів. Вона вимагала не тільки встановлення 8-годинного робочого дня та підвищення заробітної плати, а й стала активно втручатися в управління виробництвом. Насамперед це виявилось в спробах перебрання функцій приймання і звільнення робітників на користь їх професійних організацій, переслідуванні частини адміністративного персоналу на окремих підприємствах, яка не подобалася за свої суто людські якості, зрештою, у втручаннях рад робітничих депутатів та фабрично-заводських комітетів у фінансові операції заводів і шахт. Цілком зрозуміло, що такі дії робітничих організацій розглядалися промисловцями як деструктивні, які призвели до ще більш гострого напруження в гірничозаводському регіоні Донецького басейну й Придніпров'я.

Власники та адміністрація підприємств рішуче заявляли, що подібні вимоги, а тим більше дії неприпустимі в умовах капіталістичного розвитку суспільства. 10 травня 1917 р. відбулася зустріч провідних діячів Металургійного союзу – П.А.Тікстона, Д.Б.Вургафта і деяких інших – з більшістю міністрів Тимчасового уряду. Вони висвітили становище у Донбасі й заявили, що "настав момент, коли уряд повинен ясно висловитися: чи він стоїть за збереження існуючого капіталістичного ладу, чи збирається стати на шлях соціалізації"¹³. Деякі сумніви гірничопромисловців щодо політики Тимчасового уряду в цьому питанні були наслідком входження до його складу 6 травня представників партій соціалістичного спрямування – меншовиків, есерів тощо. У своїх практичних діях вони виходили з того, що соціалізм є справою далекого майбутнього, і тому пішли на співробітництво з головною партією російської буржуазії – кадетами. "Російська історія ще не змолота того борошна, з якого буде спечений пшеничний пиріг соціалізму...", – твердо проголошував Г.В.Плеханов, – поки вона такого борошна не змолота, участь буржуазії в державному управлінні необхідна"¹⁴. Виходячи з такого розуміння перспектив розвитку суспільства, меншовики та есери негативно ставилися до "соціалістичних експериментів" у промисловості, які намагалися насаджувати більшовики. Інша справа, що соціальна політика уряду була невиразною і надто обережною. Внаслідок цього вона не сприяла ані задоволенню економічних вимог робітників, ані впровадженню дієвого державного контролю над комерційною діяльністю підприємств, як це було здійснено під час війни в Німеччині, ані приборканню проявів екстремізму, який поступово набрав дедалі більшого розмаху.

Але повернемося до зустрічі керівництва Металургійного союзу з вищими урядовцями. На поставлене запитання міністр торгівлі та промисловості О.І.Коновалов ухилився від прямої відповіді, заявивши, що вима-

гати поступок від робітників можна лише за умови зустрічних кроків з боку підприємців. Негативно віднісся він і до пропозиції закриття металургійних заводів, вбачаючи у ній, очевидно, спробу психологічного тиску на уряд. Заводи виробляють, підкреслив О.І.Коновалов, метал, який необхідний для оборони держави. До всього зупинка підприємств сприяла б тільки загостренню відносин між робітниками й промисловцями. В аналогічному дусі вів діалог з підприємцями і міністр праці М.І.Скобелев. Усе ж він підтвердив позицію партії меншовиків з актуального для останніх питання. Соціалісти, мовляв, розуміють, що держава не підготовлена до соціалізації чи секвестру заводів та шахт, а "руйнування існуючого капіталістичного ладу загрожувало б нині незчисленими бідами". На робітників слід впливати виключно методом роз'яснення, а не заходами фізичного впливу, заявив М.І.Скобелев¹⁵.

Зустріч засвідчила, що уряд почуває себе не зовсім затишно й розраховувати на його рішучу підтримку у справі соціального конфлікту не доводиться. Цього не могли не зрозуміти досвідчені керівники донецької металургії, загартовані в довголітній конкурентній боротьбі на всеросійському ринку. Їх оцінки розділяли також інші організації промисловців.

Тому і не дивно, що з усіх сторін на адресу уряду посипалися звинувачення в нездатності навести порядок у державі та суспільстві, "владно й авторитетно вживати заходів проти анархії". В декларації конференції підприємців півдня Росії Тимчасовому уряду від 27 травня 1917 р. зазначалося, що "промисловість, торгівля та сільське господарство можуть належно розвиватися у правовій і прогресивній державі, де повагу до закону й права покладено в основу політичного та господарського життя". Однак у дійсності цього немає. Під прикриттям революції "здійснюється анархія із самими сумними наслідками і з цілком явною й зростаючою загрозою політичним завоюванням та загрозою повного руйнування економічного побуту"¹⁶. Гірничопромисловці вимагали від уряду відверто висловитися щодо своєї економічної політики. "Ми повинні поставити категорично запитання Тимчасовому уряду: *яка його економічна й господарська програма?* Яким шляхом ми повинні йти до вирішення Установчими зборами основних питань нашого життя: 1) чи шляхом перебудови всієї господарської діяльності за соціалістичною програмою, і в цьому разі – за якою саме, чи 2) шляхом існуючого господарського та правового ладу"¹⁷, тобто капіталістичним шляхом. Такі запитання до уряду стануть у подальшому традиційними.

Слід зазначити, що незадоволення підприємців викликала й надмірна централізація управління економікою, яка була продовженням імперської політики царизму. Із самого початку війни керівники Ради з'їзду гірничопромисловців наполягали перед урядом на створенні в Донецькому ба-

сейні управлінської структури, яка б об'єднувала і координувала розподіл палива, металу, продовольства та робочої сили. На їх переконання, це б сприяло ефективності всього паливно-металургійного комплексу Донбасу й Придніпров'я. І тільки після Лютневої революції, 13 березня 1917 р., Міністерство торгівлі та промисловості затвердило положення про Тимчасовий комітет Донецького басейну (Донком), координуючі функції якого поширювалися на гірничі й гірничозаводські підприємства Харківської, Катеринославської, Таврійської та Херсонської губерній і Обласі Війська Донського¹⁸.

Однак Тимчасовий уряд не надав йому належних повноважень. Найважливіші функції розподілу металу й мінерального палива залишалися у столичній бюрократії. Тому на засіданнях Ради з'їзду гірничопромисловців висловлювалися думки про те, щоб "питання донецької промисловості вирішувалися тут (тобто в Харкові. – О.С.), а не у Петрограді"¹⁹.

З часом критика Тимчасового уряду з боку підприємницької буржуазії посилювалася. М.Ф.Дітмар, наче пророкуючи майбутнє, заявив на III конференції промисловців Донбасу 20 вересня 1917 р.: "В нас немає уряду, немає влади і, можливо, не буде держави"²⁰. Справа дійшла до того, що впливові представники підприємницьких організацій звинувачували уряд у марнотратстві коштів з державної скарбниці. В промові на II Всеросійському торгово-промисловому з'їзді 3 серпня 1917 р. текстильний фабрикант П.П.Рябушинський висунув під бурхливі оплески зборів гасло: "Накласти опіку на марнотратника"²¹.

У роки війни становище в гірничій і гірничозаводській промисловості погіршилося: зменшувалося виробництво чавуну, сталі й прокату, відбувалося падіння продуктивності праці робітників вугільних копалень. За січень–серпень 1917 р. продуктивність праці в антрацитовій промисловості порівняно з довоєнним 1913 р. становила 55%²², а у кам'яновугільній – зменшилася в липні 1917 р. проти відповідного періоду 1916 р. на 30%²³.

Причин цього негативного явища було надто багато.

По-перше, мобілізація до діючої армії кваліфікованих робітників, інженерів і механіків та зношеність устаткування вугільних копалень.

По-друге, зростання чисельності "хворих" паровозів і вагонів, що призвело до зменшення провозоспроможності залізниць, якими доставлялося мінеральне паливо й кокс на металургійні заводи.

По-третє, загострилося продовольче становище в гірничозаводському регіоні. Яскравим підтвердженням цьому є такі дані. За період з 1 грудня 1916 р. по 1 жовтня 1917 р. середній рівень забезпечення продуктами харчування населення цього регіону виконувався, згідно з урядовими нормами споживання, у такій пропорції: борошно – 64,17%, олія – 50%, крупа та пшоно – 46,6%, цукор – на 104,6%²⁴. В цілому це були відносно задо-

вільні обсяги виконання замовлень підприємств у централізованому порядку під час війни, оскільки вони й раніше не перевищували 60-70% потреб робітників і членів їх сімей. Решта ж необхідних продуктів закупалася на вільному ринку. Однак централізоване продовольче постачання влітку 1917 р. надто ускладнилося. В липні Катеринославський губпродком виконав 37% продовольчих нарядів для населення губернії, а в серпні – лише 15%²⁵.

Для населення гірничозаводських районів Катеринославської губернії, де було зосереджено переважну більшість робітників вугільних копалень та металургійних заводів, у серпні 1917 р. було одержано 31% наряду на борошно²⁶, а для східних районів Донецького басейну ще менше – 13%²⁷.

Нарешті, після Лютневої революції до чинників, які негативно впливали на виробництво, додалася, за поширеним на той час висловленням, “правова дезорганізація виробництва”, яка проявлялася в різноманітних конфліктах між робітниками й адміністрацією підприємств.

Наслідком зазначених вище причин стало зменшення видобутку і вивозу донецького мінерального палива. Про це свідчать дані таблиці № 1, яка подається нижче.

Таблиця № 1

Видобуток та вивіз мінерального палива залізницями у 1916–1917 рр. (млн. пудів)²⁸

Місяць	Кам'яне вугілля				Антрацит				Кам'яне вугілля й антрацит (разом)			
	видобуток		вивіз		видобуток		вивіз		видобуток		вивіз	
	1916 рік	1917 рік	1916 рік	1917 рік	1916 рік	1917 рік	1916 рік	1917 рік	1916 рік	1917 рік	1916 рік	1917 рік
Січень	110,89	121,84	76,79	70,50	31,24	34,17	21,00	25,00	142,13	156,01	97,79	95,50
Лютий	115,48	111,09	72,41	58,90	29,95	32,32	20,30	19,80	145,43	143,41	92,71	78,70
Березень	142,36	120,12	85,21	67,00	36,19	34,27	20,00	24,50	178,55	154,39	105,21	91,50
Квітень	73,67	94,89	67,78	62,20	21,31	25,11	26,20	29,29	94,98	120,00	93,98	91,49
Травень	99,01	101,91	76,80	58,30	26,03	31,45	29,20	19,60	125,04	133,36	106,00	77,90
Червень	113,23	100,24	76,54	62,70	29,52	31,21	28,50	24,00	142,75	131,45	105,04	86,70
Липень	112,95	91,36	74,23	53,60	29,47	28,75	34,30	29,70	142,42	120,11	108,53	83,30
Серпень	106,56	87,60	70,24	45,80	29,67	27,61	34,32	24,40	136,23	115,21	115,21	70,20
Вересень	113,73	82,00	68,59	42,40	32,78	28,00	29,20	27,90	146,51	110,00	97,79	70,30
Жовтень	121,85	86,00	68,66	39,90	36,61	29,00	23,30	19,20	158,46	115,00	93,50	59,10
Разом	1109,73	997,05	737,25	561,30	302,77	301,89	266,32	243,39	1412,50	1298,94	1003,57	804,69

Дані таблиці відбивають найбільш кризові хронологічні відрізки часу після лютневого періоду в роботі вугільної промисловості Донбасу і залізничного транспорту. Видобуток мінерального палива за 10 міс. 1917 р. порівняно з відповідним періодом 1916 р. зменшився на 113,56 млн пудів, тобто на 8%. Однак ще більш негативним явищем стала транспортна криза, через яку вивіз кам'яного вугілля й антрациту у зазначені вище строки скоротився на 198,88 млн пудів, тобто на 20%. Найбільш кризовим виявився жовтень 1917 р., коли він порівняно з відповідним місяцем 1916 р. зменшився на 34,40 млн пудів, тобто на 37%. Уряд, вочевидь, втрачав контроль за управлінням економікою, що призвело до скорочення виробництва в усіх галузях промисловості.

Починаючи з третього року війни, його падіння спричинялося ще і тим, що майже всю промисловість було переведено на рейки військового виробництва, а для населення залишалася надто мала частка від довоєнних обсягів випуску товарів масового вжитку. За даними перепису, співвідношення військової та мирної продукції машинобудівної промисловості становило у 1916 р. 78,30 й 21,7%²⁹. Водночас майже повне підпорядкування економіки інтересам фронту призвело до такого розподілу товарно-промислової продукції серед споживачів: військове відомство – 44,6%, споживацький ринок – 29,1%, громадські організації – 15,5%, урядові установи – 10,8%³⁰. Навіть заводи та шахти гірничозаводського регіону, які обслуговували в основному потреби фронту, отримували крихти від необхідної кількості предметів і товарів, які вироблялися на підприємствах Великої Росії. Катеринославська губернія, наприклад, отримала за перші три місяці 1917 р. лише 4% тканин від встановлених урядом норм³¹. Не кращим було й забезпечення робітників та службовців взуттям. Відділ постачання Ради з'їзду гірничопромисловців у серпні 1917 р. розшукував його по всьому світу і вів, зокрема, переговори про закупівлю в Англії черевиків для 250 тис. чол.³², а у США – для 300 тис.³³

Робітничі організації звертали увагу в резолюціях, ухвалених на різних зборах, що падіння виробництва є наслідком не тільки загальноросійської економічної розрухи, а й результатом політичної тактики буржуазії. Про це йдеться також у ретельно підібраних матеріалах, опублікованих у збірниках документів³⁴ та в численних працях радянських дослідників. У них знаходимо безліч сюжетів, в яких із захватом розповідається про саботаж капіталістів, що зупиняли підприємства, закликаючи робітників напризволяще. Проте недостатньо аналізується дійсний стан гірничих підприємств восени 1917 р.

Не відкидаючи повністю такої оцінки, спробуємо проаналізувати цей аспект проблеми за допомогою конкретних фактів.

Становище у паливній і металургійній промисловості Донецького басейну й Придніпров'я постійно знаходилося в центрі уваги різних урядових установ, особливо центральних та місцевих органів регулювання економіки. Ще влітку 1915 р. царський уряд створив особливі наради з оборони, транспорту, палива і продовольства, які очолювали міністри відповідних сфер діяльності. У великих промислових регіонах почали діяти районні заводські наради, які підпорядковувалися Особливій нараді з оборони держави. На території України було створено чотири такі наради – в Києві, Катеринославі, Одесі й Харкові. Вони сприяли виконанню підприємствами військових замовлень, забезпеченню їх паливом та сировиною і здійснювали розподіл виробленої ними продукції. Після Лютневої революції виникли нові органи регулювання економіки: у Петрограді – Економічна рада й Головний економічний комітет, а в Харкові – Донком, про який йшлося вище, та Рада з питань монополії торгівлі донецьким паливом ("Монотоп"). У Катеринославі функціонувало Управління уповноваженого з розподілу металу ("Югомета"), яке очолив полковник Панкін, а в Харкові – Харківсько-Катеринославський комітет з розподілу палива ("Хатоп"). На їх засіданнях, починаючи з літа 1917 р., почали розглядатися питання скорочення виробництва металу через загострення паливної кризи. 9–10 серпня 1917 р. відбулася нарада представників металургійних заводів Донбасу і Придніпров'я. Зібрання констатувало погіршення всіх показників у роботі підприємств, залежність виробництва чавуну, сталі та прокату від видобутку й вивозу мінерального палива. Директор заводу Новоросійського товариства Свіцин, який очолював також Металургійну комісію Ради з'їзду гірничопромисловців півдня Росії, зазначив у своєму виступі, що розраховувати на покращення видобутку палива і роботи залізничного транспорту не доводиться. Коксові печі за роки війни надто зносилися. Через нестачу палива зупинився Керченський завод. Проте нарада, не маючи належних висновків правлінь металургійних товариств, не ухвалила з цього питання конкретного рішення.

Восени 1917 р. кризові явища у паливній та металургійній промисловості продовжували загострюватися, що негативно позначилося на економічних результатах усього народного господарства й суспільній свідомості. В умовах величезних військових витрат, зношення устаткування і падіння трудової та виробничої дисципліни економіка вже була нездатна підвищити життєвий рівень хоча б працюючих. Це добре розуміли режисери тих суспільно-політичних течій, які все піддавали різкій критиці й обіцяли трудящим масам вирішити всі наболілі проблеми у разі переходу влади до них. Висувалися і пропагувалися привабливі програми відвернення економічної катастрофи, водночас відкида-

лися пропозиції лікування хворого народного господарства, які пропонувалися представниками інших політичних структур. Як зазначалося вище, меншовики та есери не визнавали більшовицьких методів втручання у виробничу діяльність підприємств. Більшовики оголосили всім дії Тимчасового уряду й більшості політичних партій антинародними, закликали до переходу влади до рад і прийняття їх економічної платформи виходу з кризи, розглядаючи її як панацею від усіх бід.* VI з'їзд РСДРП(б), який відбувся в кінці липня – на початку серпня 1917 р., взяв курс на насильницьке захоплення влади, мотивуючи це необхідністю проведення у життя більшовицької господарської програми³⁵. З іншого боку, організації промисловців відкидали не тільки "соціалістичні експерименти" більшовиків, а й негативно ставилися до проектів регулювання економіки, які розроблялись урядовими установами.

Складна та суперечлива розстановка сил у суспільстві ще більше розпалювала політичну ситуацію, негативно позначалася на економіці, що призвело до подальшого погіршення становища робітників, службовців й інших суспільних прошарків. За таких обставин у діях Тимчасового уряду виявлялася повна безпорадність, вирішення важливих господарських проблем було пущено на самоплив, відкладалося до скликання майбутніх Установчих зборів.

Зупинити тенденцію до падіння економіки було надто складно. За демократичним фасадом післялютневого періоду відбувався не тільки процес руйнування виробництва, а і правової та моральної деградації суспільства. Всі спроби досягти певної злагоди в ньому виявилися марними. За висловленням головноуповноваженого Особливої наради з палива у Донецькому басейні І.Г.Сергєєва, досягнення примирення між промисловцями й робітниками могло статися тоді, коли "обидві сторони зрозуміють катастрофічність становища і підуть на взаємні поступки"³⁶.

Розуміючи, що нестача палива є визначальним чинником усього економічного життя, власники металургійних підприємств стали на шлях скорочення виробництва. 3 жовтня під головуванням П.А.Тіксто-на відбулося засідання Ради Металургійного союзу. Представник Вуглесоюзу та Особливої наради з палива Я.Д.Прядкін обґрунтовано довів, що в жовтні–грудні 1917 р. можна розраховувати на місячний видобуток донецького мінерального палива у кращому разі в обсязі 90 млн пудів. З цієї кількості, на його переконання, металургійні заводи змогли б

* Більшовицька економічна платформа, яка була розроблена В.І.Леніним, зводилась у своїй основі до встановлення революційними організаціями контролю за виробництвом та розподілом товарів першої необхідності, командно-адміністративних методів в управлінні першим, але у ній були відсутні жодні інструменти, які б стимулювали виробництво.

отримати не більше 18 млн пудів³⁷. Виходячи з наведених даних, П.А. Тікстон дійшов висновку, що закриття декількох з цих заводів є неминучим. Міністр торгівлі й промисловості О.І. Коновалов, як з'ясувалось на зібранні також погоджувався з цим, визнаючи, що ініціатива закриття підприємств “як заходу у даному разі державного характеру повинна виходити не від промисловців, а від Тимчасового уряду”. Міністр висловився також за прийняття необхідних витрат за рахунок держави. Обговоривши різні аспекти питання, було вирішено передати його для загальної розробки і подальшого направлення в комітет Металургійного союзу³⁸.

Питанням планомірного скорочення металургійного виробництва продовжували займатися державні органи. 7 жовтня 1917 р. в Катеринославі відбулася нарада представників органів регулювання економіки Катеринославського району та адміністрації металургійних заводів. На той час паливна проблема загострилася ще сильніше. Як видно з наведеної вище таблиці, вивіз донецького мінерального палива залізницями скоротився у серпні–вересні порівняно з липнем 1917 р. на 13,1 млн пудів, тобто на 18%, а в жовтні – ще на 11,2 млн пудів. До того ж, значно зменшилися запаси палива на залізницях. Тому наряд для них у жовтні 1917 р. було збільшено на 1,5 млн пудів за рахунок металургійних заводів. Виходячи з цих показників, деякі учасники Катеринославської наради вбачали спасіння металургії в постачанні палива тільки “південним заводам, хоча б на рівні вересня– жовтня 1917 р.”³⁹. А катеринославський уповноважений з розподілу металу полковник Панкін висловився за скорочення на 50% постачання палива тим заводам, які доставляють його залізницями⁴⁰. Зрештою, було вирішено створити комісію, яка б займалася вирішенням планомірного скорочення металургійного виробництва відповідно з обсягами видобутого мінерального палива⁴¹. На пропозицію заступника голови Особливої наради з палива, професора К.В. Кірша, листопадову норму розподілу кам'яного вугілля й антрациту було встановлено обсягом у 90 млн пудів. Для металургійних заводів вона зменшилася з 25 до 14 млн пудів⁴². На цю ж норму пропонувало орієнтуватися і Петроградське управління головноуповноваженого з постачання металами. В своєму циркулярному листі до керівників відповідних відомств від 21 жовтня управління повідомляло, що норму привізного кам'яного вугілля південним металургійним заводам зменшено до 6 млн пудів, антрациту – до 2 млн пудів, коксу – до 6 млн пудів. Зменшення норми постачання палива мотивувалося катастрофічним погіршенням роботи вугільних копалень та ускладненнями зимового періоду⁴³. 18 жовтня Особлива нарада з оборони держави також висловила за необхідність розробки планомірної програми закриття металургійних підприємств через нестачу палива⁴⁴. Не пізніше того

дня катеринославська районна заводська нарада отримала повідомлення про згоду голови Особливої наради з оборони на закриття Кадіївського заводу з метою “планомірного використання палива”⁴⁵.

Безумовно, питання розподілу металу, скорочення виробництва, а тим більше закриття тих чи інших підприємств не могли вирішуватися без згоди Металургійного союзу й синдикату “Продамет”. Саме на засіданні Ради Металургійного союзу 11 жовтня 1917 р. було визначено заводи, які підлягали закриттю, – Кадіївський, Російський “Провіданс”, Дружківський та Костянтинівський⁴⁶. Що стосується синдикату “Продамет”, то його розподільчий апарат визначав квоти продукції підприємств і доводив їх до уповноваженого з розподілу металу полковника Панкіна⁴⁷. Після більшовицького перевороту у Петрограді падіння виробництва прискорилося. Внаслідок цього нарада районних уповноважених з палива ухвалила 17 листопада 1917 р. рішення зменшити обсяг розподілу донецького мінерального палива до 71 млн пудів⁴⁸.

Таким чином, скорочення виробництва й закриття ряду підприємств залежало насамперед від наявності палива та провозоспроможності залізниць.

Нагромаджені під час тривалої війни проблеми створили тенденцію до паралічу всього народного господарства. Звичайно, уряд не міг цього не усвідомлювати й намагався знайти вихід з кризи. З часом і поступово в урядових колах почали схилитися до думки про необхідність вжиття дійових правових заходів у Донбасі. Нічого оригінального в даному намірі не було, оскільки підприємці давно наполягали на цьому.

Ще 2 серпня 1917 р. у доповідній записці Ради з'їзду гірничопромисловців було висунуто вимогу встановлення на місцях міцної влади, яка б мала спиратися на швидкий та справедливий суд, а в складних випадках – на збройну силу. Окрім цього, уряду пропонувалося призначити губернських і повітових комісарів міліції з відставних або поранених на фронті офіцерів, які б залежали у своїй діяльності від уряду, а не від місцевих організацій⁴⁹. Одним з перших пропозицію підприємців на офіційному рівні підтримав П.І. Пальчинський, – досить впливовий на той час діяч, який мав декілька відповідальних посад в уряді й, зокрема, очолював Особливу нараду з оборони держави.

22 вересня 1917 р. на засіданні Головного економічного комітету розглядалося питання щодо відносин між промисловцями та робітниками Харківського й Донецького районів і можливого закриття заводів та шахт їх власниками. За висловом П.І. Пальчинського, зупинки підприємств з масовим розрахунком з робітниками без попередніх переговорів із заводськими комітетами і обов'язкового попередження виробничих колективів, а також без повідомлення й дозволу уряду не повинно бу-

ти⁵¹. Водночас він вважав за необхідне призначити на заводи особливих комісарів, які не будуть втручатися в адміністративно-господарську і технічну сторони справи, а лише виконуватимуть функції посередників, наглядаючи за виконанням підприємцями та робітниками угод між ними. У разі невиконання угоди промисловцями можливий секвестр підприємств, а порушення її робітниками повинно тягти за собою закриття останніх. Ця пропозиція мала стати основою законопроекту для внесення його на розгляд Тимчасового уряду⁵¹.

Однак наступного дня намір П.І.Пальчинського було втілено на засіданні комітету в більш конкретну форму за ініціативою представника Міністерства праці Л.М.Пумпянського. На думку останнього, у Донецький басейн необхідно було б направити "особливу делегацію з диктаторськими повноваженнями для відновлення порядку в промисловому житті". Її глава повинен мати прерогативи голови Особливої наради з оборони держави⁵².

13 жовтня 1917 р. Тимчасовий уряд ухвалив постанову про призначення для Донбасу особоуповноваженого комісара з наданням йому надзвичайних повноважень у військовій, економічній і адміністративній галузях. Ще до її прийняття стало відомо, що цю посаду обіймає товариш міністра торгівлі та промисловості О.С.Орлов. Постанова Тимчасового уряду була опублікована в 1957 р.⁵³ й коментувалася радянськими істориками, як "встановлення поліцейського терористичного режиму"⁵⁴. У дійсності все було набагато складніше. Цілий ряд аспектів, пов'язаних з місією комісара О.С.Орлова, залишився за рамками наукових досліджень.

Тут не розглядатимуться в повному обсязі прерогативи, які надавалися О.С.Орлову. Їх зміст міститься у 22-х пунктах постанови. Згідно з першим пунктом, він призначався для об'єднання діяльності всіх урядових установ та органів місцевого самоуправління по забезпеченню нормального ходу робіт, і підняття продуктивності на підприємствах та залізницях і постачання продовольства й палива. Йому підпорядковувалися губернські, повітові та окружні комісари й губернські управління Катеринославщини, Харківщини, Херсонщини та окружні управління Облaсті Війська Донського. Військове начальство також підлягало О.С.Орлову і зобов'язувалося виконувати його вимоги в разі виклику військ для придушення або попередження заворушень. Якщо його розпорядження виходили за рамки повноважень губернських комісарів, він також реалізовував їх, повідомляючи про це відповідного міністра. Доречно зазначити, що відносно промислових та торгових підприємств, які працювали на оборону або були важливими для держави й зокрема постачання, комісар отримав повноваження голів особливих нарад з

оборони, палива і головного уповноваженого з постачання металами, а також право призупиняти їх розпорядження⁵⁵.

Восени 1917 р. показник собівартості продукції вугільних та металургійних підприємств різко зменшився, болісно відчувалася нестача обігових коштів. Тому за одним з пунктів постанови О.С.Орлов отримав 10 млн крб для авансу промисловцям. Сума, на наш погляд, вкрай мізерна, оскільки лише для місячного прохарчування робітників гірничих і гірничозаводських підприємств необхідно було 20 млн. крб.⁵⁶

Ще однією домінантною ідеєю продовжувала залишатися перспектива суспільного розвитку. Періодичні видання лівого спрямування були сповнені восени 1917 р. порожніми обіцянками трудящим масам вирішити всі економічні й соціальні проблеми шляхом знищення капіталістичного устрою. Найбільш радикальні елементи закликали до силових методів розв'язання конфлікту між гірничопромисловцями та робітниками, підбурюючи останніх до загальнодонецького страйку, хоча такий розвиток подій призвів би з огляду на тодішнє економічне становище тільки до негативних наслідків для них. Причому найбільш деструктивні елементи виступали лівіше всякого здорового глузду. Це почали помічати навіть більшовицькі функціонери, які відзначали підвищену активність анархістів у Горлівсько-Щербинівському районі Донецького басейну в жовтні 1917 р., де застрайкували 4 тис. гірників⁵⁷.

Однак петроградські урядовці нерідко були далекі від розуміння подій, які розігрувалися у віддалених регіонах країни. Тому повноваження особоуповноваженого комісара, згідно з 13-м і 15-м пунктами постанови Тимчасового уряду, звелися до надання йому в адміністративному порядку права покарання шляхом "тримісячного арешту або грошового штрафу у 3 тис. крб"⁵⁸. З урахуванням намагання найбільш деструктивних сил діяти всупереч правовим нормам загроза покарання їх штрафом обмежувала можливості комісара в справі виконання поставлених перед ним завдань.

Отож, особоуповноважений комісар отримав, на перший погляд, солідні владні повноваження. Але вони були надані йому в той час, коли Тимчасовий уряд почав втрачати контроль за розвитком подій у суспільстві.

А що ж гірничопромисловці? Як вони сприйняли події, про які мовилося вище?

Документи засвідчують, що керівні органи гірничих та металургійних об'єднань Донбасу і Придніпров'я були обізнані зі справою призначення особоуповноваженого комісара для Донецького басейну. На засіданні Ради Металургійного союзу, яке відбулося 11 жовтня 1917 р., П.А.Тікстон інформував її членів, що Тимчасовий уряд відпрацьовує

положення щодо комісара з надзвичайними повноваженнями, причому має намір призначити на цей пост у Донбас одного з товаришів міністра торгівлі й промисловості. Обговоривши отриману інформацію, Рада висловила своє негативне ставлення до цього урядового заходу, вважаючи, що призначення комісара від Міністерства торгівлі та промисловості не дасть користі справі, а може тільки погіршити становище. Зібрання зійшлося на тому, що призначення комісара з надзвичайними повноваженнями повинне виходити від Міністерства внутрішніх справ або військового відомства⁵⁹.

Паралельно з розглянутими подіями у Харкові, де розташувалися професійні організації підприємців і робітників Донецького басейну, було зроблено кроки в напрямку припинення соціального конфлікту та досягнення певного компромісу між ворогуючими сторонами. У вересні–листопаді 1917 р. в структурі Донкому було створено й активно працювала погоджувальна комісія з широким представництвом: від уряду та органів регулювання економікою – комісар І.Ф.Сіпайло, І.Г.Сергєєв, С.Цукублін; від гірничопромисловців – М.Ф.Дітмар, Фенін, Б.М.Соколов, Свіцин, Н.І.Скорута; від меншовиків – група функціонерів на чолі з Сандомирським; від більшовиків – Г.І.Петровський, Ф.А.Сергєєв (Артем), С.І.Лапін. Щоправда, більшовики відзначалися пасивністю і майже не брали участі в обговоренні питань, які розглядалися.

Результати роботи погоджувальної комісії були досить скромними. Вони знайшли відображення у тимчасовій угоді між Союзом гірників й об'єднаннями кам'яновугільних та антрацитових підприємств Донбасу про підвищення заробітної плати. З 1 листопада 1917 р. в шахтах встановлювалися надбавки до заробітної плати, яка існувала на 30 вересня: вибійникам мінерального палива – 2 крб, іншим категоріям робітників вугільних копалень – від 1 крб. 10 коп. до 1 крб. 25 коп., жінкам – 0,75 крб., підліткам – 0,50 крб., військовополоненим – 0,60 крб. за робочий день. Надбавки не поширювалися на робітників антрацитових підприємств, де розцінка зросла у порівнянні з лютим 1917 р. на 150% і більше⁶⁰.

Особоуповноважений комісар Тимчасового уряду О.С.Орлов прибув до Харкова не раніше 23 жовтня 1917 р. У фонді Кадіївських кам'яновугільних копалень та металургійного заводу Південноросійського Дніпровського металургійного товариства Державного архіву Луганської області збереглися надзвичайно цікаві документи. Це копії двох листів – своєрідних доповідних записок – уповноваженого Ради Металургійного союзу П.А.Тікстону від 26 жовтня й 8 листопада 1917 р., в яких докладно йдеться про хід нарад О.С.Орлова з представниками об'єднань підприємців і робітничих організацій.

Перша нарада відбулася під головуванням Феніна – заступника го-

лови Ради з'їзду гірничопромисловців – 24 жовтня, причому О.С.Орлов представлений у матеріалах про її проведення як “верховний комісар Донецького басейну”. Насамперед останній висвітлив причини, якими керувався Тимчасовий уряд, направляючи його в Донбас. Значною мірою вони перегукувалися у його оповіді з положеннями урядової постанови від 13 жовтня 1917 р. Наводимо її основні складові. Донецький басейн став ареною різного роду ексцесів. Тому уряд на прохання представників промислових союзів у Петрограді визнав доречним направити в регіон козачі військові частини. Однак нині ця акція викликає сумніви щодо своєї доцільності через “нестачу військ та розпаленість атмосфери на місцях”⁶¹.

За таких обставин, згідно з одержаними повноваженнями, необхідно, відзначив Орлов, вирішувати поставлене завдання за допомогою досвідчених фахівців з Міністерства внутрішніх справ шляхом реорганізації міліції, яка у нинішньому стані зовсім не виконує своїх функцій. Вирішенням цього аспекту справи повинен займатися комісар МВС. Будуть здійснені також заходи для усунення насильств, які відбуваються в басейні⁶². Якщо ж реорганізація міліції не дасть належних наслідків, доведеться звернутися до використання військової сили. Проте на останню, на переконання О.С. Орлова, не слід особливо покладатися, оскільки “рух характеризується масовим характером, що робить репресивні заходи технічно нездійсненними”. Далі, як звернув увагу учасників наради особоуповноважений комісар, “необхідно пам'ятати, що в економічній боротьбі примус взагалі неприпустимий: силою примусити працювати не можна”. Інша справа – ексцеси кримінального характеру, які є порушенням діючих законів. За словами О.С.Орлова, Тимчасовий уряд не виконав би свого обов'язку, коли б не звернувся до адміністративних арештів й інших примусових заходів для знищення у масах усвідомлення безкарності⁶³. Крім того, комісар просив підприємців підійти до питання підвищення заробітної плати з державних позицій, а не з вузько особистих інтересів⁶⁴. Все ж попри свою риторику, О.С.Орлов, відчуваючи гостре незадоволення гірничопромисловців діями уряду, всіляко виправдовувався наприкінці свого виступу. Уряд, мовляв, завжди мав бажання швидко реагувати на події на місцях, але інформація про їх розвиток ставала відомою в Петрограді через два, а то і три тижні, коли діяти було або безцільно, або неможливо⁶⁵.

Після цього гірничопромисловці висловили бажання заслухати “верховного комісара” з таких питань: ставлення Тимчасового уряду до перспектив суспільно-політичного розвитку країни; забезпечення охорони підприємств у разі страйку; технічне забезпечення зупинки чотирьох металургійних заводів та подальша їх охорона; фінансування під-

приємств, які припиняють роботу, й деякі інші.

Відповідаючи на перше запитання, яке стало традиційним з боку промисловців після Лютневої революції, О.С.Орлов впевнено підтвердив, що Тимчасовий уряд є капіталістичним. Незважаючи на участь у його складі соціалістів, не може бути і мови щодо соціалістичного устрою в найближчі десятиліття. Щодо другого питання комісар обіцяв забезпечити особисту та майнову безпеку підприємцям, але нагадав, що це залежить, з одного боку, від військового відомства, а з іншого, – від обставин, які щоденно змінюються. Питання щодо техніки закриття підприємств, як повідомлялось у записці П.А.Тікстона, “виявилось несподіваним для комісара, який не очікував його нагальності”. Він тільки зробив спробу пояснити, що воно довго розглядалось урядом і вирішене позитивно після з’ясування неможливості іншого виходу⁶⁶. На запитання уповноваженого Ради Металургійного союзу щодо фінансування заводів та шахт, які закриваються, О.С. Орлов ухилився від відповіді. Він сказав тільки, що чув мигцем, що питання вирішене урядом позитивно, але особисто в нього немає повноважень з цього приводу. На категоричну вимогу гірничопромисловців навести правовий порядок у басейні комісар ніякої відповіді не дав. А розмір грошових витрат, на які могла б зважитися держава з метою налагодження відносин між підприємцями й робітниками, О.С.Орлов визначив в обсязі 10 коп. за один пуд вугілля⁶⁷. Нарешті, відповідаючи гірничопромисловцям на їх скаргу щодо злісної агітації, яка ведеться серед робітників представниками радикальних політичних течій, О.С.Орлов заявив, що він вважає неможливим виловлювати агітаторів, хоча б було доведено їх розпалюючий вплив на робітничі маси, оскільки політичну агітацію у країні не заборонено. В різкому та піднесеному тоні комісар указав промисловцям на неприпустимість погроз робітникам щодо закриття підприємств без попереднього погодження з ним⁶⁸.

Подальший хід наради відбувся під знаком обміну думками між гірничопромисловцями й комісаром О.С. Орловим.

Спочатку Фенін висвітлив соціальне становище в гірничому регіоні. Робітники вимагають встановлення фактичного 8-годинного робочого дня, підвищення заробітної плати, постачання підприємцями продовольства за твердими цінами, які значно нижчі від цін вільного ринку. Відбувається також втручання самочинних організацій у внутрішній розпорядок роботи промисловців. Останнє призвело до того, що адміністративний персонал залишає підприємства. Що стосується продовольчого забезпечення промисловцями робітників і службовців, то воно має обмежитися борошном, м’ясом та цукром⁶⁹.

Представник “Вуглесоюзу” висловив готовність підвищити заробіт-

ну плату робітникам тих шахт, де вона є низькою, щоб попередити за-топлення копалень. Представники “Антрацитсоюзу” також заявили про бажання підвищити заробітну плату на 20–25% за умови зростання продуктивності праці гірників⁷⁰.

Для представників Металургійного союзу стало традиційним бідкати-ся на тяжке фінансове становище своїх підприємств, чим і мотивувалася не зовсім щира, на наш погляд, відмова підвищити заробітну плату робітникам. Так, Свіцин та П.С.Сергеев підкреслювали в своїх виступах, що металургійні заводи зруйновані, не мають обігових коштів, кредиту й навіть влізли у борги, не отримуючи плати за виконання урядових замовлень. Якщо влада має можливість підвищити заробітну плату робітникам за свій рахунок і вважає такий захід корисним за міркуваннями тактичного характеру, то хай оголосить їм про це. До всього Металургійний союз не може допустити жодного втручання робітників та їх організацій у внутрішній розпорядок роботи підприємств. Наостанку Свіцин і П.С.Сергеев виявили обізнаність про справи у робітничому русі, зокрема щодо можливості донецького страйку. Свіцин заявив, – “що останній не страшний. Він розрядить атмосферу й оздоровить промисловість”⁷¹.

В аргументах О.С.Орлова, які він навів у відповідь, знаходимо певне попередження підприємцям щодо можливого розвитку подій. Зокрема він заявив, що коли гірничопромисловці відмовляються задовольнити вимоги робітників, вони повинні ясно уявити подальші перспективи, враховуючи, що можливі обставини, коли представники урядової влади не зможуть впливати на тенденції розвитку ситуації. Разом з тим особоповноважений комісар відзначив непримиренність позиції Металургійного союзу та просив його представників відповісти, чи мають вони сміливість стверджувати, що “страйк закінчиться швидко й не призведе до катастрофічного струсу промисловості, чи майбутнє уявляється грізним, але металурги свідомо йдуть на таку перспективу, не вбачаючи іншого виходу із становища”⁷².

Наступна зустріч особоповноваженого комісара О.С.Орлова з керівним складом гірничопромислових об’єднань і представниками робітничих організацій відбулася 4 листопада 1917 р. Пройшло десять днів після першої наради з комісаром. За той час на північних теренах Великої Росії відбулися великі переми: шляхом перевороту до влади прийшла більшовицька партія. Главою нового уряду – Раднаркому – став В.І.Ленін. Попри ці переми О.С.Орлов продовжував діяти в Донбасі від імені Тимчасового уряду, який фактично припинив своє існування.

Увага учасників наради була прикута переважно до двох взаємопов’язаних проблем: паливної та скорочення металургійного виробництва. О.С.Орлов звернувся до присутніх з проханням обговорити їх

докладно.

Катеринославський уповноважений з розподілу металу полковник Панкін нагадав у своєму виступі, що функціонування підприємств залежить від видобутку мінерального палива, якого недостатньо. Чотири металургійні заводи, які підпадають під закриття, отримують паливо тільки на десять днів. Центральні органи регулювання економікою дають тільки вказівки, як розподіляти метал, і звинувачують місцевих працівників у тому, що вони “відрізали металургійній промисловості руки й ноги, а тепер залишилося відрізати голову”. За таких обставин, Панкін, намагається балансувати розподілом металу між підприємствами, які мають на місцях власні вугільні копальні, та тими, що доставляють паливо залізницями. В свою чергу адміністрація заводів не бажає зупиняти прокатні стани, щоб і далі отримувати необхідні вироби й кошти за них та уникати непорозумінь з робітниками⁷³. Проте думка полковника Панкіна щодо закриття тих чи інших підприємств не була сталою. Спочатку він вважав недоцільним закрити Костянтинівський завод, оскільки це було єдине підприємство, яке виконувало замовлення на дрібнопрокатні вироби. Небажаною була б, з його погляду, також зупинка Дружківського заводу, котрий виготовляв агрегати для паровозів, і Російського “Провідансу”, що працював певною мірою на сільське господарство. Однак тепер уповноважений з розподілу металу дійшов висновку, що з метою концентрації виробництва слід додатково поставити на консервацію ще чотири металургійних підприємства⁷⁴. Що стосується представників робітничих організацій, то вони однозначно висловилися за продовження роботи всіх металургійних заводів. Головноуповноважений з розподілу донецького палива І.Г.Сергєєв звернув увагу присутніх на безладдя, яке ширилося на теренах Великої Росії. Восени 1917 р. залізниця Харківського району продовжували вантажити та відправляти мінеральне паливо “для всієї Росії”, але тільки у жовтні звідти не повернулося 5 500 вагонів, внаслідок чого “Донецький басейн постав перед грізним чинником”. Становище на транспорті, за словами І.Г.Сергєєва, погіршувалося з кожним днем. На окремих залізницях значно скоротився його рух. Кількість паровозів, які підлягали ремонту, досягла 800 одиниць, а вантажних вагонів – 7-9 тис., що становило не менше половини всього вагонного парку Харківського району⁷⁵.

За таких обставин неминуче поставало питання щодо скорочення постачання Москві, Петрограду й іншим північним регіонам мінерального палива і металу. В цьому працівники місцевих регулюючих органів та промисловці знаходили навіть позитивні моменти. Полковник Панкін запропонував використати метал, який раніше відправлявся у північному напрямку, для ремонту устаткування заводів і копалень, щоб

збільшити видобуток мінерального палива⁷⁶. Представник Металургійного союзу Свіцин запропонував закрити ті підприємства, які забезпечують необхідною продукцією заводи Москви й Петрограда⁷⁷. На підставі цього можна, на наш погляд, висловити припущення про несприйняття керівництвом Металургійного союзу більшовицького Раднаркомуну. Проте конкретного рішення щодо цієї проблеми не було прийнято. Тільки досягли згоди розглянути питання щодо палива та транспорту на наступних нарадах. Невдовзі з'ясувалося, що Металургійний союз ухвалив рішення про закриття чотирьох заводів не довільно, а за узгодженням з їх адміністрацією. Досягнуто це було внаслідок обіцянки, яку дали вищі урядовці щодо відшкодування збитків, спричинених зупинкою підприємств. Її суть полягала в намірі уряду підвищити на 15 коп. тверду ціну за один пуд металу і за рахунок цього створити спеціальний фонд допомоги заводам, які підлягали закриттю⁷⁸. Отже, керівництво Металургійного союзу керувалося у своїх діях корпоративними інтересами, намагаючись покрити збитки за рахунок державної скарбниці.

Таким чином, матеріали розглянутих нарад засвідчили, що стрижневою лінією соціального протистояння в регіоні були економічні вимоги робітників, насамперед питання щодо підвищення заробітної плати. Особоуповноважений комісар О.С.Орлов зарекомендував себе, з одного боку, людиною виваженою й обережною, а з іншого, – позбавленою якостей сильної особистості, здатної виконати покладені на нього завдання у відповідальний історичний період. У ході переговорів з комісаром гірничопромисловці впевнилися в ілюзорності своїх сподівань щодо встановлення правового порядку у регіоні. Зрештою, призначення комісара з надзвичайними повноваженнями виявилось надто запізнілою акцією, яка вже не могла дати реальних результатів. Чиновники підготували чіткий документ з регламентацією його прав, але слабкий уряд О.Ф.Керенського виявився неспроможним вирішити хоча б частково комплекс складних та неоднозначних проблем, які нагромадились в роки Першої світової війни. Тому і не дивно, що він канув у лету.

Петроградський переворот не міг не викликати тривоги гірничопромисловців. Перемога більшовиків ознаменувала прорив на фронті найбільш організованої буржуазії, професійної об'єднання якої знаходилися в Петрограді й Москві. Під загрозою опинилася власність підприємств. Підтвердилися їх найгірші передчуття щодо мізерності владного потенціалу Тимчасового уряду.

Однак на цьому випробування не закінчилися. В Україні набирала розмаху національно-визвольний рух. 7 листопада 1917 р. Центральна Рада ухвалила 3-й Універсал, який проголосив створення Української Народної Республіки. Цей документ декларував також націоналізацію

землі, 8-годинний робочий день, державний контроль над виробництвом, свободу слова, друку, страйків тощо⁷⁹. Протягом короткого часу круто змінилася суспільно-політична парадигма. Керівництво гірничих і гірничозаводських організацій гостро відчуло, що воно залишилося без державної підтримки. До всього, міжнародне становище відзначалося непевністю. Четвертий рік тривала кривава світова війна, яка прискорила розвал Російської імперії. У вирі небувалої за своїми масштабами війни захиталися й інші імперії. Наприкінці 1917 р. перед підприємцями постало справді шекспірівське запитання: бути чи не бути? А водночас і наступне – що робити далі? Тверезий аналіз подій підводив їх до необхідності вибору між більшовицьким Раднаркомом та урядом Центральної Ради. Проблема вибору постала й перед місцевими структурами скинутого більшовиками Тимчасового уряду. Що це було дійсно так, засвідчують документальні дані. Наприклад, на засіданні продовольчої секції Донкому 7 листопада 1917 р. представник Харківського губернського продкомітету М.Ф.Кузнецов звернув увагу присутніх на те, що Центральна Рада висуне вимогу, щоб розташовані в Харкові управлінські структури були підпорядковані їй. Їх долю буде вирішено “або Петроградом, або Радою”⁸⁰.

Домінантне значення для гірничопромисловців мали наприкінці 1917 р., безумовно, чинники суспільно-політичного характеру. Більшовики не сприймалися під жодним приводом. Їх розглядали як організаторів “розладу та анархії, яка панує в усій державі”. Таку оцінку знаходимо, зокрема, у листі правління “Південноросійського Дніпровського металургійного товариства” директору Кадіївського металургійного заводу від 3 січня 1918 р.⁸¹ Проте більший докір організаторам більшовицького перевороту зберігся в одному з документів, у якому аналізуються причини падіння продуктивності праці в антрацитовій промисловості, що поставило її перед прірвою. “Злочинне захоплення влади особами, – говориться в ньому, – які керуються у своїх діях якими завгодно цілями, але тільки не любов’ю до батьківщини і бажанням їй добра, демагогічні спекуляції на темноті й невігластві народних мас завдали остаточного удару державному правопорядку та створили повсюди анархію і розпад. За таких умов промисловість існувати не може. Та її ще й свідомо добивають під гаслом “соціалізму”, який по суті зводиться до всякого пограбування”⁸².

І все-таки бажання не потонути в розбурханому соціальному морі переважило емоції керівництва хоча б окремих правлінь донецько-придніпровської металургії. У згаданому вище листі правління “Південноросійського Дніпровського металургійного товариства” повідомлялося про наслідки переговорів з Раднаркомом, згідно з якими заводи

й рудники будуть працювати під наглядом державного контролера. Вироблена продукція поступатиме в розпорядження держави, яка забезпечить товариство обіговими коштами. “Це позбавило б нас вічного тертя з робітниками з приводу розцінок”, – повідомлялося в листі⁸³. Варто додати, що товариство являло собою могутнє монополістичне об’єднання, яке було близьке, на наш погляд, до концернівського типу.* В доповідній записці правління товариства Вищій раді народного господарства (ВРНГ) від 23 грудня 1917 р. вміщено перелік його підприємств та дані щодо масштабів виробництва і чисельності робітників. Вони є вражаючими навіть для нашого часу. В об’єднанні було 12 великих підприємств, у тому числі 2 металургійних заводи, 4 вугільні копальні, залізні й марганцеві рудники, коксові виробництва, вагонобудівний та хімічний заводи. На них працювали близько 30 тис. робітників і щорічно вироблялося 32–35 млн пудів коксу, 32–34 млн пудів чавуну, 27–28 млн пудів виливаної болванки, 23–25 млн пудів прокатних виробів, 3,6–4,8 млн пудів дроту для виробництва цвяхів, 5 тис. вантажних вагонів для залізниць та багато іншої продукції. Щорічний видобуток кам’яного вугілля на підприємствах товариства сягав 75 млн пудів, залізної руди – 70 млн пудів, марганцевої руди – 9 млн пудів⁸⁴.

Ще раніше розпочалося ділове спілкування представників ВРНГ і Петроградського комітету Французького акціонерного товариства “Російський гірничий та металургійний Уніон (“Уніон”)”. Вибір цієї організації для ділового співробітництва не був випадковим з боку Вищої ради народного господарства. Товариство мало власні вугільні копальні, які були розташовані поблизу з металургійним заводом, що забезпечувало його паливом незалежно від стану залізничного транспорту⁸⁵. В фонді Ради з’їзду гірничопромисловців Півдня Росії Центрального Державного історичного архіву України зберігся цікавий документ, який не піддавався істориками науковому аналізу. У ньому відображено зміст і результати переговорів представників ВРНГ та “Уніону”, які дають можливість зробити висновок щодо невизначеності й суперечливості економічної політики більшовицького уряду аж до часу розгортання масової націоналізації приватної промисловості.

9 грудня 1917 р. товариство “Уніон” оголосило про закриття своїх заводів та шахт і звільнення 15 тис. робітників через нестачу необхідних засобів для їх подальшої експлуатації.

Однак місцевий комітет Ради робітничих та солдатських депутатів не погодився з рішенням адміністрації й призначив робітниче правління

* В радянській історіографії, яка неухильно трималася оцінок, що містяться у працях В.І.Леніна, закріпилася помилкова точка зору, згідно з якою монополізація промисловості в Російській імперії здійснювалася лише у формі синдикатів.

ня з 11-ти осіб. Як повідомляла 20 грудня 1917 р. харківська газета “Донецкий пролетарий”, у Петроград було відправлено делегацію для вирішення в Раднаркомі питання щодо фінансування підприємств “Уніону”. Невдовзі стало відомо про переговори представників товариства з працівниками ВРНГ М.К.Антиповим і Ю.М.Ларіним. На 14 грудня було відпрацьовано відповідну угоду. Згідно з її положеннями, з 10 грудня 1917 р. продукція заводів та копалень “Уніону” повністю надходила в розпорядження держави з належною платою за неї. Товариство зобов’язувалося не пізніше 15 січня 1918 р. надати Вищій раді народного господарства технічну програму робіт підприємств, які мали продовжувати свою діяльність із збереженням існуючої організації й адміністрації. Для покриття поточних платежів ВРНГ мала надати “Уніону” кредит під заставу продукції заводів та шахт розміром у 2 млн 850 тис. крб. Окрім цього, Вища рада народного господарства зобов’язувалася надати одноразову позику з 5,5% річних розміром у 3 млн 910 тис. крб, яка забезпечувалася боргами товариству з боку державних і громадських установ за поставлену до 10 грудня 1917 р. продукцію. Кошти на подальшу експлуатацію підприємств повинні були надаватися наперед. Сума першого авансу встановлювалася в 6 млн 700 тис. крб.⁸⁶

Отже, бурхливий розвиток подій восени 1917 р. став значною мірою розпоряджатися гірничопромисловцями незалежно від їх суспільно-політичних поглядів та уподобань. Це й привело окремі металургійні товариства, можливо з міркувань тактичного характеру, до ділового співробітництва з більшовицькою владою.

Опинившись у скрутній ситуації, підприємці мали на вибір складну і суперечливу альтернативу – зав’язати ділове співробітництво з урядом Української Центральної Ради. Немало представників тогочасної еліти, а найбільше великого землеволодіння, вважали, що те, що відбувалося в Україні за часів Центральної Ради, “мало чим відрізняється від більшовизму”⁸⁷. Однак весь стиль керівництва та реалізації внутрішньої політики українського уряду, особливо правового напрямку, мав більш цивілізований характер, ніж більшовиків у Великоросії. Здається, що це розуміло й керівництво гірничих і гірничозаводських об’єднань Донбасу та Придніпров’я.

1 листопада 1917 р. Секретарство внутрішніх справ видало розпорядження про недоторканість особи й її житла⁸⁸. Два дні по тому Генеральний секретаріат звернувся до громадян, урядових і громадських установ з відозвою, в якій повідомлялося про підготовку плану “військової охорони всієї України від погромів, грабежів та всякого безчинства”. У відозві містилася обіцянка надати губернським і повітовим комісарам військові частини для рішучої й енергійної боротьби “з безладдям та

злочинствами безвідповідальних людей”⁸⁹. Правовий захист громадян забезпечували положення закону про прокурорський нагляд в Україні від 23 грудня 1917 р.⁹⁰ Не міг не справити позитивного враження на громадськість і факт визнання Центральної Ради командуванням Південно-Західного фронту “найвищою владою на Україні”⁹¹.

З огляду на послаблення, а потім й усунення Тимчасового уряду підприємницьким структурам та органам місцевої влади доводилося дедалі більше рахуватися із заходами українського уряду в економічній і фінансовій сферах. 10 листопада 1917 р. Генеральний секретаріат прийняв постанову, згідно з якою Київська контора державного банку перетворювалася у Центральний банк України. Всі урядові установи й підприємства на території УНР зобов’язувалися направляти свої прибутки до Київської контори державного банку. Зрештою, постановою Малої ради від 9 грудня державні податки та прибутки визнавалися прибутком державного скарбу Української Республіки. Всі губернські й повітові казначейства оголошувалися скарбницями УНР⁹². Заслуговує на увагу і відозва Генерального секретаріату від 20 грудня щодо торгової та фінансової діяльності, спрямована на зміцнення кредитно-фінансової системи. В ній наголошувалося, що уряд не дозволить скривдити власників поточних рахунків і вкладів ощадних кас, банків й інших установ⁹³.

Неприпустимою помилкою Генерального секретаріату стало його рішення від 13 листопада про непотрібність випуску власних грошей під приводом того, що “гроші з центра зараз почали надходити і криза грошова минула”⁹⁴. Це мало вкрай негативні наслідки. З Одеси й багатьох інших міст України почали надходити повідомлення щодо неможливості виплати заробітку робітникам та службовцям і про те, що “всі чекають українських грошей”. На засіданні уряду 15 грудня С.В.Петлюра повідомив, що через брак грошей не вирішується жодне питання й “становище дуже грізне”. За таких умов доводилося компенсувати частково заробітну плату робітникам і службовцям харчовими продуктами. Для виправлення становища на засіданні Малої ради 19 грудня було прийнято закон про випуск українських грошей у сумі 500 млн крб. В.П.Мазуренко, який виконував обов’язки генерального секретаря фінансів, зазначив, що “український карбованець буде вартісніший російського рубля через теперішні політичні обставини та ще і через те, що на Україні більше ладу, ніж на Московщині”⁹⁵. На жаль, уряд втратив дорогоцінний час, що негативно вплинуло на настрої широких верств населення. Нарешті, 4 грудня 1917 р. Генеральний секретаріат вирішив підготувати законопроект для введення монополії на цукор, тютюн, залізо, тверде мінеральне паливо й деякі інші продукти народного господарства⁹⁶, що мало пряме відношення як до виробників сільськогоспо-

дарської продукції, так і працівників паливної та металургійної промисловості. Впровадження монополії мало сприяти стабілізації фінансової системи Української Народної Республіки.

Ці й деякі інші заходи Центральної Ради та її уряду створювали певні передумови для налагодження ділових зв'язків з гірничопромисловими об'єднаннями.

Однак ряд чинників стояв на перешкоді цьому.

По-перше, це бажання гірничопромисловців зберегти єдиний паливно-металургійний комплекс, частина якого розташовувалася на території Облaсті Війська Донського.

По-друге, зацікавленість у ринку Великої Росії, який поглинав значну частину продукції підприємств гірничої й металургійної промисловості.

По-третє, сподівання на те, що переможна для Антанти війна і падіння більшовицького режиму на теренах Великої Росії відкриють можливості для збуту продукції на зовнішніх ринках.

По-четверте, це виховання в душі імперських традицій, що призвело до несприйняття національно-визвольних змагань поневолених народів. Щоправда, серед гірничопромисловців були й такі, що відчували кровний зв'язок з українським та іншими народами колишньої імперії.

Однак передумови для співробітництва, про які йшлося вище, були вагомішими. Тим більше, що вони доповнювалися іншими факторами. Особливо велике значення для життєдіяльності паливної й металургійної промисловості мало продовольче питання. Головноуповноважений з розподілу донецького палива І.Г.Сергєєв розцінював його як дуже важливу підвалину у справі збільшення видобутку мінерального палива⁹⁷. Доречно зазначити, що, незважаючи на виснажливу для сільського господарства війну, Україна мала значні продовольчі ресурси, які залишалися головним джерелом забезпечення харчами населення гірничих районів, чисельність якого тільки в Катеринославській губернії перевищувала 1 млн осіб. Серед нього 375 тис. чол. становили працюючі робітники. Всього ж на заводах і шахтах гірничої та металургійної промисловості Донбасу і Придніпров'я, а також Облaсті Війська Донського, працювали 545 тис. робітників, а разом із сім'ями чисельність населення гірничих районів становила близько 1 542 тис. осіб⁹⁸. Напередодні більшовицького перевороту гірничозаводські продовольчі комітети отримали від підприємств для закупівлі харчових продуктів 3,5 млн крб. Після перевороту зв'язки з фінансовими установами Петрограда були розірвані, й звідти гроші не надходили.

На Катеринославщині, як і в інших регіонах України, було добре на-

лагоджено борошномельну галузь харчової промисловості⁹⁹, що мало велике значення для забезпечення населення хлібом у той скрутний час. Великою перевагою гірничих та металургійних підприємств, які були розташовані в західній частині Донбасу, тобто на території України, була наявність розгалуженої мережі кооперативів. Гірничозаводські продовольчі комітети, отримуючи вантажі, відправляли їх до рудничних кооперативів, які, окрім виконання розподільчих функцій, займалися заготівлею продовольства, отримуючи від робітників необхідні для цього кошти. Причому останні активно підтримували в цьому відношенні кооперативи¹⁰⁰. Отже, заготівля централізованих поставок продуктів з боку державних органів відбувалася за рахунок коштів підприємств і робітників й організаційних зусиль гірничозаводських продовольчих комітетів та кооперативів.

За даними Центрального гірничозаводського продовольчого комітету Ради з'їзду гірничопромисловців, у вересні-жовтні 1917 р. хліб для робітників і службовців регіону надходив нормально. Щодобово ним завантажували близько 200 вагонів, хоча під кінець жовтня надходження хліба різко зменшилося. Закупівельні операції здійснювала переважно продовольча управа Катеринославської губернії. Завдяки зусиллям її працівників для підприємств західної частини Донбасу було створено місячний запас хліба.* Працівники Центрального гірничозаводського комітету мали всі підстави стверджувати, що можна розраховувати на заготівлю 5-місячного запасу хліба для робітників та службовців. У належних обсягах здійснювалася централізованим шляхом закупівля для робітників регіону й цукру. Окрім цього, внаслідок зусиль працівників Донкому очікувалося надходження 0,5 млн пудів продовольчого зерна з Кубані в обмін на 0,5 млн пудів антрациту. Для забезпечення робітників і службовців м'ясом тільки в Катеринославській губернії було закуплено 10 тис. волів та стільки ж у Донській області. З Полтавської губернії надходила крупа. За даними Харківського губерньського продовольчого комітету, селяни виконували наряди на м'ясо на 100% і більше. Надлишки останнього відправлялися на фронт. До всього Харківська губернія забезпечувала Донбас, Москву й Петроград картоплею, огірками та капустою¹⁰¹. Дружелюбні стосунки української влади з керівними структурами Кубанської республіки сприяли обміну 100 тис. пудів цукру на 1 млн пудів кубанської пшениці¹⁰². Про це повідомлялося на зар-

* За підрахунками Н.О.Шапошнікової, обсяги місячного постачання борошна для населення гірничих районів Донбасу й Придніпров'я згідно з продовольчими нормами, від 5 жовтня 1916 р. становили близько 1 173 тис. пудів (Шапошнікова Н.О. Продовольче становище в Україні в роки Першої світової війни (липень 1914 - лютий 1917 рр.). канд. іст. наук. - К., 1999. - С. 125.

сіданні Генерального секретаріату 18 грудня 1918 р. За даними працівників Катеринославської губернської продовольчої управи, з Кубанської й Донської областей щомісячно надходило у гірничозаводський регіон близько 40 вагонів олії в обмін на цукор, метал і вугілля, що становило 20% від встановленої під час війни норми¹⁰³. Є також документальні свідчення щодо безпосереднього відношення українських урядовців до організації постачання продовольства для робітничих колективів Донбасу та Придніпров'я. Так, 9 грудня 1917 р. комісар Секретарства промисловості й торгу УНР В.К. Коль повідомив письмово адміністрацію великих підприємств гірничозаводського регіону про скликання на 15 грудня наради представників продовольчих комітетів Кубанської та Донської областей, Київської, Катеринославської, Херсонської, Чернігівської, Харківської й деяких інших губерній. На нараду запрошувався зокрема і представник луганського паровозобудівного заводу Гартмана¹⁰⁴.

Продовольчий потенціал України відкривав перед її урядом значні можливості для маневрування на території Східної Європи. Й це, здається, усвідомлювали окремі політики. Ще 9 вересня 1917 р. на засіданні Малої ради М.Порш відзначив, що "краєм, який може годувати армію і центр, є Україна"¹⁰⁵. На жаль, належних висновків з подібних оцінок не було зроблено через класову заангажованість більшості діячів Центральної Ради.

Наприкінці 1917 р. продовольче становище почало погіршуватися. Виступаючи на засіданні погоджувальної комісії Донкому 7 листопада того ж року, представник Харківського губпродкому М.Ф.Кузнецов звернув увагу присутніх на жахливу дезорганізацію, яку вносять у продовольчу справу групи людей з Великої Росії. Скупаючи хліб, вони щоденно вивозять з губернії від 10 до 20 вагонів зерна та борошна. Большевицький переворот, за його словами, "зупинив постачання хліба селянами", які відмовлялися давати його тим продовольчим комітетам, що "не визнають Української Центральної Ради". В деяких місцевостях, як підкреслював М.Ф.Кузнецов, селяни "кажуть, що большевиків у Петері і Москві необхідно поморити і тільки для армії погоджуються відправляти хліб"¹⁰⁶. З наведених причин, а також через неритмічну роботу залізниць подекуди в гірничому регіоні не вистачало хліба й інших харчових продуктів.

Позитивні моменти у продовольчому секторі економіки затьмарювалися загальним соціально-економічним становищем, в якому опинився найбільший промисловий регіон України. Після падіння Тимчасового уряду посилювалися явища негативного характеру. Не маючи достатніх обігових коштів, частина власників дійсно стала триматися думки щодо неминучості закриття своїх підприємств. Робітників та службовців непоко-

їла загроза безробіття, яка ставала дедалі більш реальною. На нараді уповноважених регіонів з палива, яка відбулася 17 листопада 1917 р., відповідальний працівник паливного комітету Харківсько-Катеринославського промислового регіону ("Хатоп") Л.В.Курський навів дані, згідно з якими "у південному районі" зупинили роботу через нестачу палива 508 заводів. Армія безробітних досягла 100 тис. чол¹⁰⁷. Внаслідок зростання цін на товари і предмети широкого попиту погіршувалося матеріальне становище всіх прошарків суспільства, основним джерелом існування яких була заробітна плата.

Найбільші ж неприємності для Центральної Ради та її місцевих органів виникли внаслідок агресивної політики з боку большевицької Росії. Численні емісари від ЦК РСДРП(б), Раднаркому, Петроградського військово-революційного комітету наїжджали в Україну й вели тут підривну роботу, опираючись на деструктивні сили, які ставили своїм завданням ліквідацію її державності. Шалену агітацію супроти української влади вела на шпальтах своїх часописів місцева большевицька преса. Водночас фабрично-заводські комітети, які знаходилися під впливом большевиків, направляли в Петроград гінців за фінансовою допомогою для робітничих колективів. І хоч обіцянки новоявлених правителів Великої Росії оберталися на марне чекання, все ж вони сіяли ілюзії серед частини робітників на покращення фінансового стану підприємств. До того ж уряд Центральної Ради вимушений був обставинами війни продовжувати безплатне постачання продовольства в армії Західного та Північного фронтів, які проходили за межами України. А його звернення до народних комісарів Радянської Росії діяти справедливо й оплачувати за поставлене продовольство виявилися голосом волаючого у пустелі.

В листопаді 1917 р. загострилося становище на трубних заводах, розташованих поблизу Катеринослава. Під час війни їх було зашифровано під літерами "А", "Б" та "С". Підприємства мали величезне значення як для економіки взагалі, так і зокрема для оборони. На них вироблялося 75% труб загальноросійського виробництва, а також жерсть та інша продукція. 17 листопада загальні збори робітників заводу "С", обговоривши становище на підприємстві, у запропонованій большевиками резолюції розцінили його як результат саботажу капіталістів, їх відкритої боротьби проти революції. Збори вимагали секвестрування заводів "Шодуар" і звернулися до Раднаркому радянської Росії з проханням надати фінансову підтримку¹⁰⁸. Десять днів по тому на засіданні представників трубокатних заводів було обговорено рішення правління щодо закриття підприємств до 15 грудня. Зібрання вирішило не допускати цього та направити в Петроград делегацію з трьох осіб з проханням до Раднаркому про фінансування заводів й їх націоналізацію¹⁰⁹.

Однак широкий погляд на тогочасні події засвідчує, що червоний Петроград став програвати Києву змагання за оволодінням становищем у гірничозаводському регіоні.* 21–22 листопада відбулося засідання Катеринославського революційного комітету, яке відзначилося гострими суперечками представників різних політичних напрямків. Більшовик Я.Епштейн визнав у своєму виступі, що на Катеринославщині в справі “проведення у життя декретів Ради Народних Комісарів до цього часу нічого не зроблено”. Пропозиції більшовиків щодо визнання Раднаркому зібрання відхилило. Губревком у прийнятій резолюції визнав Центральну Раду владою в Україні та перейменував себе у губернську революційну раду¹¹⁰.

Незважаючи на всю свою хльосткість, пропагандистсько-агітаційна кампанія більшовиків не виправдала покладених на неї сподівань. “Протягом самого короткого часу, – відзначала газета “Придніпровський край”, – Рада народних комісарів оголосила перемир’я, видала декрети про землю, про друк, здається, про охорону праці, про державну монополію на оголошення..., оголосила всю Росію “контрреволюційною”, нацькувала селян на поміщиків, робітників на “куркулів”, взагалі всіх проти всіх і заперла в чеканні результатів такої блискучої діяльності. На велике щастя країни, результати ці багато мізерніші, ніж можна було побоюватися. У великій своїй більшості населення не визнає нового “уряду” й не відкликається на його заклики, від яких пахне вже не демагогією, а відвертою провокацією, яка не зупиняється ні перед чим”¹¹¹.

Тут наведено фрагмент з тогочасного часопису, оскільки в ньому об’єктивно відображено ставлення української громадськості до уряду В.І.Леніна та надзвичайно точно відбито сутність більшовицької тактики: для досягнення мети “не зупинятися ні перед чим”.

Працівники органів регулювання економікою зробили вибір на користь Центральної Ради. Невипадково більшовицька преса почала знову наповнюватися аргументами супроти “старих економічних установ”. Катеринославська “Звезда” вимагала ліквідувати “всі монотопи, югомети”, створені за буржуазного Тимчасового уряду, й піддати саботажників “революційному суду”¹¹². Подібні філіппіки замелькали в усіх періодичних виданнях більшовиків. Проте вони відбивали ніщо інше, як несприйняття технічною інтелігенцією їх ідейних постулатів та практичних методів управління промисловістю.

Після проголошення УНР в Україні розпочався активний пошук

* В Україні, зокрема й у Донбасі та промислового Придніпров’ї, розрекламована більшовицькою пропагандою так звана “тріумфальна хода радянської влади” не відбулася. Тому уряд радянської Росії став на прямиий шлях агресії супроти Української Народної Республіки.

шляхів розв’язання проблеми паливної й металургійної промисловості. Задля цього заступник генерального секретаря промисловості та торгу професор І.М.Ганицький приїжджав до Харкова, де провів переговори з керівництвом гірничозаводських об’єднань. 15 листопада ним були затверджені тимчасові ціни на різні сорти металу¹¹³. З цього можна зробити припущення, що переговори І.М.Ганицького стали запорукою подальшого співробітництва українського уряду з гірничопромисловцями.

Невдовзі по тому українські урядовці зробили кроки, спрямовані на впорядкування органів регулювання економіки, створених у роки війни. 4 грудня 1917 р. Катеринославська губернська революційна рада обговорила на своєму засіданні становище з розподілом металу. Для контролю “Югомети”, очолюваної полковником Панкіним, було прийнято рішення про створення Економічної ради¹¹⁴. Незабаром Катеринославська губернська революційна рада звернулася до українського уряду з проханням затвердити останню як контрольний орган над всіма організаціями й установами, які здійснюють постачання металу. 18 грудня 1917 р. Генеральний секретаріат підтвердив своєю постановою це прохання та асигнував Економічній раді 30 тис. крб на її потреби з сум Катеринославського державного банку¹¹⁵.

Трохи раніше Металургійний союз прийняв рішення вступити в переговори з урядом Центральної Ради. Для цього до Києва було відряджено Макомасського і М.І.Діденка. Перший був представником від донецької металургії у Катеринославській районній заводській нараді¹¹⁶, а другий – завідувачем діловодством металургійної комісії Ради з’їзду гірничопромисловців. Михайло Іванович Діденко відзначався аналітичним мисленням. На ділових нарадах за участю представників заводів він доповідав щодо становища в металургії Донбасу й Придніпров’я, а із серпня 1917 р. представляв донецьку металургію у “Монотопі” та Комісії для з’ясування собівартості мінерального палива¹¹⁷, яку очолював урядовий комісар І.Ф.Сіпайло. Приїхавши 18 грудня 1917 р. до Києва, М.І.Діденко ознайомив з цими справами працівників Секретарства промисловості й торгу¹¹⁸.

Протягом трьох днів, 20–22 грудня 1917 р., під головуванням виконуючого обов’язки генерального секретаря промисловості та торгу, професора І.М.Ганецького в Києві працювала нарада, на якій аналізувалися різні аспекти роботи металургійної промисловості й становища на металевому ринку України. 20–21 грудня було розглянуто ситуацію, яка склалася на заводах товариства “Шодуар”. З цього питання доповідав голова Катеринославської районної заводської наради, професор П.Г.Рубін. Він нагадав присутнім, що адміністрація підприємств “А”, “Б” і “С” мала намір зупинити їх з 15 грудня через відсутність обігових

коштів, але нашттовхнулася на опір робітників та службовців. Для попередження закриття заводів було створено нову управлінську структуру – “загальнозаводську нараду”, до складу якої ввійшли 12 представників від робітників і 12 від службовців та технічного персоналу. У свою чергу Катеринославська районна заводська нарада не погодилася з рішенням адміністрації зупинити підприємства й поставила вимогу продовжувати роботу, призначивши для контролю за цією справою інженера Краснокутського.

На думку П.Г.Рубіна, бажаним для адміністрації варіантом виходу з тупикової ситуації, в якій опинилися заводи, була б передача їх “державній скарбниці”. Останнє мотивувалося зокрема тим, що борг державних установ за отриману від підприємств продукцію надто великий, але ніхто його не сплачує. За таких обставин заводи зможуть продовжувати роботу лише за наявності позики хоча б у розмірі місячних витрат¹¹⁹.

Для вирішення цього питання П.Г.Рубін 19 листопада виїжджав у Петроград, маючи намір отримати необхідну позику з фонду начальника Головного артилерійського управління генерала О.О.Маніковського. Однак усі його зусилля виявилися марними через арешт більшовиками останнього. Проте потреба в обігових коштах була настільки гострою, що П.Г. Рубіна знову було відряджено у Петроград, де він обговорив 28 листопада становище на заводах товариства “Шодуар” у Смольному. Проте всі його спроби вирішити проблему з більшовицьким керівництвом не дали позитивного результату і закінчилися обіцянками “розглянути питання фінансового планування”¹²⁰.

Заслухавши доповідь П.Г.Рубіна, учасники наради дійшли висновку, що підприємства є надто важливими для Української держави. Тому їх закриття неприпустиме. Було заявлено, що український уряд відшукає необхідні кошти й надасть заводам позику, тим більше, що УНР буде мати на початку січня 1918 р. власні грошові знаки, частково забезпечені золотом. До всього представник Секретарства праці наполягав ужити всіх заходів, щоб не допустити закриття підприємств та підтримати робітників. У разі, якщо адміністрація буде наполягати на закритті їх навіть при видачі позики, заводи слід секвеструвати¹²¹.

Останнє знайшло відображення у прийнятій на нараді постанові, в якій відзначалося, що у разі спроби адміністрації зупинити заводи їх необхідно передати в управління Української держави. Нарада зобов’язувала своєю постановою Катеринославську районну заводську нараду розробити докладний план подальшого управління заводами товариства “Шодуар” за участю адміністрації й урядового інспектора. У свою чергу Металургійний союз взяв на себе клопіт вплинути на правління підприємств, щоб не допустити їх зупинки.

Під час проведення наради в періодичних виданнях було опубліковано декрет Раднаркому щодо конфіскації заводів Російсько-Бельгійського товариства. У зв’язку з цим від імені генерального секретаря промисловості та торгу було відправлено телеграму начальнику Гірничого управління, розташованому в Катеринославі, Катеринославській районній заводській нараді й адміністрації Російсько-Бельгійського товариства. У ній наголошувалося, що “декрети народних комісарів на території України не мають ніякої сили і не підлягають виконанню”. Генеральний секретар промисловості й торгу запропонував “прийняти заходи проти шкідливих спроб здійснення декрету народних комісарів щодо конфіскації підприємств Російсько-Бельгійського товариства”¹²².

21-22 грудня на нараді було розглянуто питання взаємовідносин “Югомети” та чотирьох районних заводських нарад, розташованих в Україні, а також організації Тимчасового комітету з розподілу металу на території України та деякі інші. В їх обговоренні взяли участь: І.М.Ганицький і В.К. Коль – від Секретарства промисловості й торгу; В.Д.Коваль – від Секретарства земельних справ; М.І.Діденко та Макомасський – від Металургійного союзу; професор П.Г.Рубін – голова Катеринославської районної заводської наради; полковник П.Т.Матюшенко – голова Київської районної заводської наради; Л.С.Ніколаєвський – представник Катеринославської губернської революційної ради; полковник Панкін і І.В.Попов – від “Югомети” й деякі інші відповідальні працівники різних установ¹²³.

Українські урядовці були обтяжені турботами щодо створення нормальних умов для функціонування ринку металів. Багато у чому вирішення цього завдання залежало від ухвалення більш-менш оптимальних заходів організаційного характеру. Йдучи назустріч цим намірам, нарада висловила за об’єднання діяльності Київської, Одеської, Харківської та Катеринославської районних заводських нарад. Професору П.Г.Рубіну було доручено розробити до 1 січня 1918 р. проект положення про районні заводські наради й їх об’єднання із затвердженням на наступній нараді відповідного регламенту¹²⁴. Учасники наради прийняли також постанову про створення в Києві Тимчасового комітету з розподілу металу у такому складі: представників генеральних секретарів промисловості й торгу, земельних справ, продовольчих справ, шляхів і праці; районних заводських нарад, “Донкому”, “Югомети” та Катеринославської губернської революційної ради; Металургійного союзу, гірничої й нафтової промисловості та Українського союзу виробників сільськогосподарських машин; нарешті, Союзу робітників металевих виробництв і Центрального бюро заводських комітетів та товариств заводчиків і фабрикантів. Було прийнято також рішення проводити щомі-

сячно засідання Тимчасового комітету під егідою голови Генерального секретаріату Української Народної Республіки. Перше його засідання було намічено провести в Києві 3 січня 1918 р. 3-поміж учасників наради висловлювалися пропозиції щодо контакту з урядом Облaсті Війська Донського у справі розподілу металу. Для контролю за поточною роботою "Югомети" й, згідно з постановою наради, мала бути заснована в Катеринославі окрема структура з представників генеральних секретарств, Катеринославської губернської революційної ради, Донкому та президії Катеринославської районної заводської наради¹²⁵.

Важливе місце в роботі наради зайняла тема щодо потенційних можливостей українського ринку для реалізації продукції металургійної промисловості. І.М.Ганицький запевнив у своєму виступі, що УНР має твердий намір підтримати цю галузь економіки. Внаслідок закриття кордонів припинився майже повністю імпорту сільськогосподарських машин і реманенту з Австрії, Німеччини й Швеції. Через нестачу палива та сировини і переходу підприємств на виконання військових замовлень виробництво сільськогосподарських машин та знарядь праці в 1916 р. знизилось порівняно з довоєнними роками до 15%. Враховуючи потреби села, В.Д.Коваль, який представляв на нараді Генеральне секретарство землеробства й Український комітет сільськогосподарських заводів, звернув увагу на те, що попит на метал і вироби з нього надзвичайно зріс після війни. За його підрахунками, для його задоволення знадобиться до 60 млн пудів металу на рік замість 12 млн пудів у передвоєнний період¹²⁶.

З огляду на майбутнє закінчення війни та підписання мирної угоди нарада розглянула також деякі аспекти експортно-імпоротної політики України, зокрема митне питання. Учасники зібрання були поінформовані, що від Генерального секретарства продовольства відряджено спочатку до Бреста, а потім до Стокгольма С.С.Остапенка.* Метою його місії було з'ясування широкого кола економічних проблем, у тому числі підготовки передумов для вирішення митного питання¹²⁷.

Однак чи не найбільш актуальним питанням, навколо якого точилася полеміка, стали ціни на металевий сортамент. З доповіддю з цього приводу виступив Макомасський. В обговоренні цінової політики взяли участь В.Д.Коваль, В.К.Коль, П.Г.Рубін, Панкін, Л.С.Ніколаєвський,

* С.С.Остапенко був відповідальним працівником "Хатопу". Влітку 1917 р. він активно займався реформуванням регіональних органів регулювання економіки. На противагу економічній програмі гірничопромисловців С.С.Остапенко відстоював з позицій революційної демократії економічну модель останньої на обласному установчому з'їзді постачання, який працював у Харкові 12 липня 1917 р. (ЦДІА України. - Ф. 2161, оп. 1, спр. 141, арк. 11).

П.Т.Матюшенко, І.В.Попов. Макомасський наполягав на підвищенні цін на метал, мотивуючи це підняттям "Монотопом" цін на вугілля, кокс, залізну руду, флюси, доломіт та зростанням заробітної плати робітників і службовців. Металургійний союз виходить з того, зауважив Макомасський, що ціни на метал у два рази вищі від цін на хліб. Проте українські урядовці не задоволювалися наведеними аргументами, вважаючи, що слід більш аналітично підходити до вирішення собівартості всіх елементів, з яких складається ціна на кожний сорт металу. У відповідь Макомасський заявив, що такі розрахунки є, й просив затвердити ціни, як це зробив у листопаді, перебуваючи в Харкові, І.М.Ганицький. Для остаточного їх встановлення вирішено було провести у Києві 4 січня 1918 р. нараду в Генерального секретаря промисловості та торгу. Металургійному союзу, П.Г.Рубіну і Панкіну було доручено зібрати до цього часу необхідні матеріали й здійснити аналіз щодо тарифів на метали¹²⁸. Ухвалені нарадою рішення, без сумніву, мали практичне значення, оскільки запропоновані ціни були розіслані для орієнтації на підприємства України. Зокрема, про них йдеться в архівних документах паровозобудівного заводу Гартмана, де вони значаться, як "тверді ціни на метал з 1 грудня 1917 р., встановлені на нараді у Києві 22 грудня 1917 р. для заводів Української Народної Республіки"¹²⁹.

Розглянуті вище факти незаперечно засвідчують, що наприкінці 1917 р. в найбільшому промисловому регіоні України, де були зосереджені паливні та металургійні підприємства, відбувався цілком природний процес перебрання управління економікою урядом УНР.

Таким чином, на протязі короткого історичного періоду – від повалення династії Романових до кінця 1917 р. – гірничопромисловці Донбасу й Придніпров'я зіткнулися із суворими випробуваннями у своїй виробничій і суспільній діяльності.

Царизм надто довго гальмував розвиток суспільства, що й призвело до нагромадження надмірної вибухової енергії, яка в своєрідних умовах затяжної війни та наслідків Лютневої революції спричинила непередбачені наслідки. Атмосфера довгоочікуваної свободи при відсутності належного політичного і соціального досвіду сприяла поширенню у масах настрою всюдозволеності й безкарності. Погіршення життєвого рівня вело до протесту, а протест – до нігілістичного ставлення до влади та деградації. Ця тенденція виявилася сприятливою для ліворадикальних сил, які були зацікавлені в дестабілізації суспільства для захоплення влади насильницьким шляхом.

Гірничопромисловці виявилися невідповідними до такого розвитку подій. У критичні моменти протистояння з робітниками традиції вирішення соціальних питань, які переважали в системі управління са-

модержавної імперії, брали у них верх над розумінням необхідності цивілізованих методів розв'язання конфліктів. Про це яскраво засвідчив факт, пов'язаний із запрошенням у Донецький басейн особоуповноваженого комісара з надзвичайними повноваженнями. Впевнені в непохитності капіталістичного ладу, гірничопромисловці абсолютизували поняття "собівартість", "прибуток" і т.п., що у нестандартних умовах 1917 р. позбавило їх тактичної гнучкості та призвело до ігнорування компромісу. Й тільки залишившись без всякої державної підтримки після більшовицького перевороту в жовтні 1917 р., вони вимушені були більш реалістично поглянути на те, що відбувається навкруг. Це привело їх до започаткування взаємовідносин з урядом Української Народної Республіки. Така ж еволюція була характерною і для більшості інтелігенції, яка працювала в установах з регулювання економіки. Тенденція до співробітництва громадськості Донбасу та Придніпров'я з українською владою ставала незворотною. Вона була перервана агресією радянської Росії проти УНР.

- 1 Коваленко Д.А. Ленин и социалистические преобразования в промышленности Советской России. 1917-1920 гг. - М., 1976. - С. 126-129.
- 2 Горно-заводское дело. - 1917. - № 11-12. - С. 15520.
- 3 Там же. - С. 15509.
- 4 ЦДА України. - Ф. 2161, оп. 1, спр. 138, арк. 20.
- 5 Там же. - Арк. 20 зв., 21.
- 6 Там же. - Арк. 24 зв.
- 7 Там же. - Спр. 154, арк. 13-13 зв.
- 8 Там же. - Оп. 3, спр. 16, арк. 1-1 зв.
- 9 Речь. - 1917. - 6 апр.
- 10 Горно-заводское дело. - 1917. - № 32-33. - С. 16233, 16235.
- 11 Там же. - С. 16234.
- 12 Промышленность и торговля. - 1917. - № 20-21. - С. 388.
- 13 ЦДАВО України. - Ф. 102, оп. 1, спр. 1, арк. 4.
- 14 Цит. за: Исторический опыт Великого Октября и критика буржуазной историографии. - М., 1977. - С. 65.
- 15 ЦДАВО України. - Ф. 102, оп. 1, спр. 1, арк. 4 зв, 7-7 зв.
- 16 Экономическое положение России накануне Великой Октябрьской социалистической революции: Документы и материалы. Март-октябрь 1917 г. - Ч. 1. - М.-Л., 1957. - С. 177. (Далі - Экономическое положение России... - Ч. 1.)
- 17 Там же. - С. 178.
- 18 ЦДАВО України. - Ф. 1327, оп. 1, спр. 1, арк. 71
- 19 ЦДА України. - Ф. 2161, оп. 1, спр. 138, арк. 27 зв.
- 20 ЦДА РФ. - Ф. 406, оп. 2, спр. 249, арк. 3.
- 21 Экономическое положение России... - Ч. 1. - С. 199.

- 22 ЦДА України. - Ф. 2161, оп. 1, спр. 200, арк. 104.
- 23 Там же. - Спр. 208, арк. 66.
- 24 Там же. - Спр. 146, арк. 2-4; спр. 181, арк. 10.
- 25 ЦДА РФ. - Ф. 1791, оп. 6, спр. 85, арк. 111.
- 26 ЦДА України. - Ф. 2161, оп. 1, спр. 181, арк. 7.
- 27 Там же. - Спр. 158, арк. 72 зв.
- 28 Там же. - Спр. 200, арк. 103.
- 29 Минц И.И. История Великого Октября. В 3-х т. - Т. 1. - Свержение самодержавия. - М., 1967. - С. 395.
- 30 Россия в мировой войне 1914-1918 гг. (в цифрах): статистический сборник. - М., 1925. - С. 17, 20, 49.
- 31 ЦДА України. - Ф. 2161, оп. 1, спр. 147, арк. 54.
- 32 Там же. - Спр. 208, арк. 78 зв.
- 33 Там же. - Спр. 158, арк. 49.
- 34 Див.: Национализация промышленности в СССР: Сб. документов и материалов 1917-1920 гг. - М., 1954. - С. 175.
- 35 Див.: Шестой съезд РСДРП (большевиков). Авг. 1917.: Протоколы. - М., 1958. - С. 150-155; 257-260.
- 36 Державний архів Луганської області (далі - ДАЛО). - Ф. 4, оп. 1, спр. 13, арк. 50 зв.
- 37 ЦДАВО України. - Ф. 102, оп. 1, спр. 1, арк. 35.
- 38 Там же.
- 39 ЦДА України. - Ф. 2161, оп. 1, спр. 208, арк. 103 зв.
- 40 Там же. - Арк. 104.
- 41 Там же. - Арк. 105.
- 42 Там же. - Спр. 143, арк. 23-23 зв.
- 43 Экономическое положение России... - Ч. 1. - С. 315-316.
- 44 Там же. - С. 431-432.
- 45 ДАЛО. - Ф. 4, оп. 1, спр. 13, арк. 145.
- 46 ЦДАВО України. - Ф. 102, оп. 1, спр. 1, арк. 37 зв.
- 47 ДАЛО. - Ф. 4, оп. 1, спр. 13, арк. 49 зв.
- 48 ЦДА України. - Ф. 2161, оп. 1, спр. 143, арк. 29 зв., 31 зв.
- 49 Экономическое положение России... - Ч. 1. - С. 193.
- 50 Там же. - С. 417.
- 51 Там же. - С. 418.
- 52 Там же. - С. 566.
- 53 Там же. - С. 234-237.
- 54 Див.: Гудзенко П.П. Соціалістична націоналізація промисловості в Українській РСР 1917-1920 рр. - К., 1965.
- 55 Экономическое положение России... - Ч. 1. - С. 234-236.
- 56 ЦДА України. - Ф. 2161, оп. 1, спр. 158, арк. 66 зв.
- 57 Переписка Секретариата ЦК РСДРП(б) с местными партийными организациями (март-октябрь 1917 г.): Сб. документов (Сб. 1). - М., 1957. - С. 355.
- 58 Экономическое положение России... - Ч. 1. - 236.
- 59 ЦДАВО України. - Ф. 102, оп. 1, спр. 1, арк. 37.
- 60 ЦДА України. - Ф. 2161, оп. 1, спр. 156, арк. 43.
- 61 ДАЛО. - Ф. 4, оп. 1, спр. 13, арк. 44.
- 62 ЦДА України. - Ф. 2161, оп. 1, спр. 158, арк. 46.
- 63 ДАЛО. - Ф. 4, оп. 1, спр. 13, арк. 44 зв.
- 64 ЦДАВО України. - Ф. 102, оп. 1, спр. 1, арк. 43 зв.

- 65 ДАЛО. - Ф. 4, оп. 1, спр. 13, арк. 44 зв.
 66 Там же. - Арк. 48.
 67 Там же. - Арк. 48 зв.
 68 Там же. - Арк. 47 зв., 48 зв.
 69 Там же. - Арк. 45 зв.-46.
 70 Там же. - Арк. 47.
 71 Там же. - Арк. 47 зв.
 72 Там же. - Арк. 46, 47 зв.
 73 Там же. - Арк. 49, 49 зв.
 74 Там же. - Арк. 49 зв., 50.
 75 Там же. - Арк. 50-51 зв.
 76 Там же. - Арк. 50.
 77 Там же. - Арк. 53.
 78 Там же. - Арк. 191.
 79 Див.: Конституційні акти України 1917-1920. - К., 1992. - С. 67-69.
 80 ЦДІА України. - Ф. 2161, оп. 1, спр. 158, арк. 69 зв.
 81 ДАЛО. - Ф. 4, оп. 1, спр. 8, арк. 76.
 82 ЦДІА України. - Ф. 2161, оп. 1, спр. 200, арк. 107.
 83 ДАЛО. - Ф. 4, оп. 1, спр. 8, арк. 76.
 84 Экономическое положение России... - Ч. 1. - С. 46-47.
 85 ЦДІА України. - Ф. 2161, оп. 1, спр. 208, арк. 17.
 86 Там же. - Спр. 157, арк. 38, 38 зв, 40, 40 зв.
 87 Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 - грудень 1918. - Київ-Філадельфія, 1995. - С. 19.
 88 Вісник Генерального секретаріату України. - 1917. - 6 лист.
 89 Вісник Генерального секретаріату Української Народної Республіки. - 1917. - 23 лист.
 90 Там же. - 1918. - 5 січ.
 91 Українська Центральна Рада: Документи і матеріали. У двох томах. - Т. 1. 4 березня-9 грудня 1917 р. - К., 1996. - С. 395. (Далі - Українська Центральна Рада...)
 92 Там же. - С. 405, 527.
 93 Там же. - Т. 2. - К., 1997. - С. 56.
 94 Там же. - Т. 1. - С. 434.
 95 Народна воля. - 1917. 21 груд.
 96 Українська Центральна Рада... - Т. 1. - С. 499.
 97 ДАЛО. - Ф. 4, оп. 1, спр. 13, арк. 50 зв.
 98 Горно-заводское дело. - 1917. - № 28-29. - С. 16094-16095.
 99 ЦДІА України. - Ф. 2161, оп. 1, спр. 158, арк. 66, 73 зв.
 100 Там же. - Арк. 74 зв.
 101 Там же. - Арк. 49, 49 зв, 50 зв., 51.
 102 Українська Центральна Рада... - Т. 2. - С. 42.
 103 ЦДІА України. - Ф. 2161, оп. 1, спр. 158, арк. 64, 64 зв.
 104 ДАЛО. - Ф. 2, оп. 1, спр. 198, арк. 9.
 105 Українська Центральна Рада... - Т. 1. - С. 281.
 106 ЦДІА України. - Ф. 2161, оп. 1, спр. 158, арк. 68 зв.
 107 Там же. - Спр. 143, арк. 30 зв.
 108 Звезда (Екатеринослав). - 1917. - 1 дек.
 109 Там же. - 6 дек.
 110 Великая Октябрьская социалистическая революция и победа Советской

- власти на Украине. Февр. 1917. - февр. 1918 г.: Хроника важнейших историко-партийных и революционных событий. В 2 ч. - Ч. 2. - С. 292-293.
 111 Приднепровский край (Екатеринослав). - 1917. - 14 нояб.
 112 Звезда (Екатеринослав). - 1917. - 10 дек.
 113 ДАЛО. - Ф. 4, оп. 1, спр. 73, арк. 212.
 114 Там же. - Арк. 211 зв.
 115 Українська Центральна Рада... - Т. 2. - С. 43-44.
 116 ЦДІА України. - Ф. 2161, оп. 1, спр. 208, арк. 69.
 117 Там же. - Арк. 15, 68 зв.
 118 ДАЛО. - Ф. 4, оп. 1, спр. 73, арк. 210.
 119 Там же. - Арк. 210 зв.
 120 Там же.
 121 Там же.
 122 Там же. - Арк. 210 зв. - 211.
 123 Там же. - Арк. 204.
 124 Там же. - Арк. 211 зв.
 125 Там же. - Арк. 204 зв., 205.
 126 Там же. - Арк. 212 зв.
 127 Там же. - Арк. 213.
 128 Там же. - Арк. 212.
 129 ДАЛО. - Ф. 2, оп. 1, спр. 63, арк. 72.

РОЗДІЛ ІІІ

ПОЛІТИЧНІ СТУДІЇ

В.М.Волковинський (м.Київ)

РЕВОЛЮЦІЙНИЙ ТЕРОРИЗМ У РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ У ХІХ ст. І УКРАЇНА

На межі другого і третього тисячоліть нової ери однією з найважливіших проблем людства у світовому масштабі став тероризм. Це явище існувало практично впродовж усієї історії, постійно вдосконалюючись і набуваючи нових форм та змісту. ХІХ і ХХ ст. історики охрестили “століттями терору й тероризму”. Ці поняття тісно пов’язані між собою, хоча мають суттєві відмінності. Історики, політики, взагалі прості люди часто плутають, що таке “терор” та “тероризм”, підмінюють одне поняття іншим. І хоча на сьогоднішній день не має усталеного визначення, що вони собою являють, можна сказати: ці поняття нерозривно пов’язані насамперед з революційною, національно-визвольною й політичною боротьбою.

Тероризм має на меті залякати у першу чергу власті, викликати паніку в суспільстві, підняти народ на боротьбу проти існуючого ладу тощо. На сьогодні існує більше 100 його видів: політичний, державний, релігійний, національний, кримінальний і т.д. Тероризм у ХІХ – на початку ХХ ст. здебільшого являв собою боротьбу найрадикальніших представників народу проти існуючого державного ладу та роздмухування революції. Терор, на відміну від тероризму, як правило, розпочинався після здійснення революції, коли за допомогою масових державних репресій нова влада прагнула управляти суспільством на свій лад, знищуючи політичну опозицію й колишню панівну еліту. Терор набув широкого розмаху під час Великої французької революції, Паризької комуни і після жовтневого перевороту, здійсненого більшовиками в Росії у 1917 р. Зарубіжні історики одноставно називають батьківщиною терору Францію, а тероризму – Росію. Терористичні акти, вбивства або

замахи на вбивства здійснюються переважно підпільними організаціями та групами, хоча, на перший погляд, здається, що діють одинаки, які таким чином виступають проти існуючого ладу, прагнуть створити страх і паніку в суспільстві, розправитися з посадовцями різних рангів, а також зрадниками чи провокаторами.

Якщо терор є практично масове знищення противників нового встановленого ладу, найчастіше в період революції, то тероризм можна порівняти з дуеллю, коли одна людина прагне вбити іншу, ризикуючи при цьому самій загинути. Він виник у Російській імперії під час царювання Олександра ІІ й набув широкого розмаху. Україна, що входила до складу Росії, була також втягнута в його орбіту. На її території революціонери здійснювали терористичні акти, представники різних народів, які мешкали в Україні, брали участь у революційних організаціях, тут же постійно перебували терористи – уродженці інших регіонів Росії. “Український слід”, як зазначав М.С.Грушевський, яскраво простежується у найгучнішому в історії ХІХ ст. теракті – вбивстві народовольцями російського царя Олександра ІІ. Незважаючи на наведені вище факти, можна з упевненістю сказати, що український менталітет не сприймав тероризм. Це здебільшого зброя невеликих народів, досить відсталих або ж пригнічених настільки, що єдиним їх порятунком є лише вбивства монархів і царів, а також представників влади різних рівнів. В Україні терористами були зокрема євреї, які мешкали тут у смузі осілості, та поляки. Першими жертвами тероризму стали саме українці. Під час повстання декабристів на Сенатській площі в Санкт-Петербурзі 14 грудня 1825 р. внаслідок теракту, здійсненого поручиком П.Г.Кажовським, загинув представник українського дворянського роду, герой Вітчизняної війни 1812 р, столичний військовий губернатор М.А.Міло-радович. У жовтні 1835 р. внаслідок терористичного акту польський дворянин Ю.Рудковський вбив ватажка селян Поділля, які боролися проти кріпосництва, У.Кармалюка (Карманюка).

Найбільш масового розмаху тероризм набрав у 60–80 рр. ХІХ ст. Зарубіжні й вітчизняні історики ведуть його відлік від конкретної дати і події – 24 січня 1878 р., коли Віра Засулич – “бойовик українофільської націоналістичної організації”, яка пройшла відповідну стрілецьку підготовку в Києві, приїхала до Петербурга та вчинила замах на столичного градоначальника Ф.Ф.Трепова. Вина останнього була в тому, що він віддав наказ піддати тілесному покаранню “бойовика українофільської організації Омельянова (Боголюбова)” за порушення ним правил будинку попереднього ув’язнення. Сучасні правознавці стверджують, що Трепов діяв у рамках закону. Але тоді ця подія викликала величезний резонанс у країні й невпинне бажання революціонерів помститися

представників царської влади. До речі, аналогічний акт хотіли здійснити також інші, зокрема київська група бойовиків у складі В.Осинського, Д.Лизогуба, Г.Попка і М.Фроленка. Саме вони першими серед терористів почали пильно стежити за майбутньою жертвою, вивчали час її виїзду на роботу та повернення додому, маршрути поїздки по місту й т.ін. В майбутньому це взяли на озброєння народовольці, а ще пізніше – есерівські бойовики.

В.Засулич зробила все простіше. Вона записалася на прийом до Трепова і, увійшовши до його кабінету, вистрелила з придбаного її співучасниками револьвера у градоначальника. Таким чином, саме В.Засулич випередила всіх месників, увійшла в історію як людина, що відкрила еру небувалого в Росії революційного тероризму, який поступово розширювався й втягував у свою орбіту нових борців з існуючим ладом та врешті-решт перетворився після революції 1917 р. в масовий терор, який знищив десятки мільйонів людей.

Витоки російського масового тероризму беруть початок у 60-х роках XIX ст. Після поразки Росії в Кримській війні 1853–1856 рр., що яскраво показала відсталість самодержавно-кріпосницького ладу, і вступу на престол Олександра II, який змушений був стати на шлях неминучих реформ, російське суспільство докорінно змінилося. Частина його прагнула вирватися з-під гніту імперії. Це насамперед поляки, які у 1863 р. підняли збройне повстання, найсвідоміші українці, котрі висловили солідарність та підтримку визвольному рухові польського народу й самі почали боротьбу за українське національне відродження. Значна частина українців включилася в загальноросійський визвольний рух. Це було важливим фактором у боротьбі із самодержавством та існуючим ладом, але не основним.

Після тривалого і жорсткого царювання Миколи I Олександр II намагався правити ліберальними методами, що значно послабило, за словами відомого російського історика Ключевського, самодержавство. Внаслідок цього докорінні зміни відбулися в самому суспільстві, на арену вийшли “нові люди”, яких не задовольняли ні скасування кріпосного права, ні численні реформи, що відкривали шлях Росії до розвитку капіталістичних відносин. Це була велика соціальна група молоді, яка, маючи певні знання, здобуті у гімназіях, духовних семінаріях, інститутах і університетах, прагнула посісти престижні місця в суспільстві, змінити його на свій лад. Це були діти священнослужителів, купців, міщан, лікарів, учителів тощо. Вони хотіли витіснити дворянство – “священну основу імперії”, яке впродовж століть обіймало високі державні посади. Ф.Достоевський висловив почуття молодих людей того часу, заявивши на процесі петрашевців про те, що навіщо було вчитися

здобувати знання та освіту, коли власна думка не впливає на суспільне життя. Молодь, яка “вивчилася”, хотіла не лише вільно говорити, й активно діяти. “Нові люди” називалися різночинцями. Російський письменник І.С.Тургенєв увів для них термін “нігілізм”, який сповідував героєм його роману “Отці и дети” Базаров. Він відкидав усе і вся й проголошував, що дух руйнівний є духом творчим. Активним популяризатором та пропагандистом нігілізму став літературний критик і публіцист Д.І.Писарєв. До речі обидва вони тривалий час підтримували тісні стосунки з відомою українською письменницею Марко Вовчок.

Пізніше з легкої руки письменника П.Боборикіна освічена молодь почала називатися “інтелігенцією” (до цього вони називали себе “публікою”). Людей, які вийшли в Росії на політичну арену, називали ще “шестидесятниками”. Вони й стали тією аудиторією, для якої писали О.Герцен, Ф.Достоевський, М.Добролюбов, М.Чернишевський та інші письменники і політики й котра сприйняла погляди останніх та деформувала їх до рівня розуміння того, що відбувалося довкола. Перекладаючи ідеї літераторів на суспільно-політичні рейки, революційні мислителі створили багато праць, які (кожна на свій лад) закликали боротися проти реакційної гнобительської політики царизму, визначали шляхи досягнення політичних свобод. Це були зокрема М.О.Бакунін, П.М.Ткачов, П.Л.Лавров, Г.В.Плеханов, а також М.П.Драгоманов, який відстоював право українського й інших народів Російської імперії на вільний національний розвиток.

Загалом же варто зазначити, що російська інтелігенція завжди відмежовувала себе від народу і водночас розуміла, що без селян та робітників вона нічого не зможе зробити у суспільстві, а тому й ставила собі за мету шляхом агітації та пропаганди підняти їх на революцію. Марнолюбство інтелігенції було причиною останньої, а свобода для народу – лише приводом до неї. Майже одночасно з приходом до влади Олександра II пролунали в Росії відкриті заклики до тероризму як найефективнішого засобу досягнення соціальних і політичних змін у країні. В 1862 р. П.Зайчневський оприлюднив прокламацію “Молодой России”, де прозвучали ультратерористичні заклики. Тут яскраво простежувався зарубіжний вплив – невдачі революцій 1848 р. й розгортання після цього тероризму у країнах Європи (існування, наприклад, організації “Молода Італія” та замах її члена Ф.Орсіні в 1858 р. на французького імператора Наполеона III).

У Росії почали виникати гуртки, в яких романтично настроєна молодь вела тривалі дискусії “про світле майбутнє людства”. Інколи вона порушувала питання про антиурядовий терор як ефективний шлях до побудови нових, справедливих і демократичних відносин у країні. Один

з таких гуртків був створений 1863 р. М.Шутінім. Його члени теоретично торкалися питань тероризму. Коли ж 14 квітня 1865 р. в США театральний актор Дж. Бут здійснив теракт та вбив президента А.Лінкольна, один з членів організації – Д.Каракозов вирішив організувати замах на Олександра II. Теракт було здійснено 4 квітня 1866 р., але невдало. Ця подія справила велике враження на всю Росію. Й хоча наступного року таку ж акцію здійснив учасник польського повстання 1863 р. Березовський у Парижі, саме постріл Каракозова в царя зробив тероризм реальністю. У 1866 р. при канцелярії Санкт-Петербурзького градоначальника було створено таємно-розшукове відділення, в обов'язки якого входили охорона імператора і боротьба з державними злочинами, включаючи терористичні акти.

Значну роль у популяризації та розповсюдженні ідей тероризму в Росії відіграв 1868–1869 рр. авантюрист від природи С.Нечаєв. Він знаходився під великим впливом замаху Д.Каракозова й вважав такі акції обов'язковим атрибутом будь-якої революційної організації. С.Нечаєв склав навіть список їх перших жертв, до якого, щоправда, не входив цар. Останнього, за його думкою, слід було зберегти для “мужицького суду”. І хоча Нечаєв створив революційно-змовницьку організацію “Народна розправа”, до складу якої ввійшли й кілька уродженців України, зробив спроби теоретично обґрунтувати тероризм, реально він вчинив лише один теракт і то проти свого соратника Іванова, який виступив проти диктаторських замашок керівника організації. “Нечаєвщина” була розгромлена царськими властями, а ідеї та дії С.Нечаєва викликали у революціонерів своєрідну алергію до тероризму майже на 10 років. Різноманітна інтелігенція створювала революційні гуртки, які ще О.С.Пушкін називав “мишоловками для молоді”, висувала десятки їх лідерів. В основному вони займалися революційною роботою серед студентів, з яких рекрутували нові кадри.

У тих революційних гуртках, які діяли в Україні й відносили себе до загальноросійського народництва, було чимало українців, але лише окремі з них сповідували національну ідею і боролися за неї. Серед них можна назвати сина полтавського поміщика М.Дзвонкевича, який товаришував з М.Драгомановим, брав участь в українському національному русі та входив до складу “громади”. У той же час він підтримував стосунки з терористами В.Осинським, М.Фроленком й А.Желябовим. З останнім навіть тренувався по киданню вибухових пристроїв в умовні цілі. Сам же М.Драгоманов критикував російський терористичний рух, зазначаючи, що він породжений діяльністю царського уряду, політичною та духовною атмосферою самодержавства.

У 70-х роках XIX ст. в революційній боротьбі було зроблено акцент

на агітаційно-пропагандистську діяльність, видання й розповсюдження радикальної літератури. Цим займалися народники, які діяли як у російських, так і в українських губерніях (зокрема у Києві, Одесі, Чернігові). Рушійною силою майбутньої революції вони вбачали селян. Революційна інтелігенція розпочала активну пропаганду соціалізму серед них. Однак вона була зустрінута вороже, оскільки селяни не розуміли їх ідей. Найбільша революційна організація дістала назву “Земля і воля”, що, на думку народовольців, мала б бути їм зрозумілою та підтриманою ними. Народники навіть спробували підняти в Чигиринському повіті повстання проти царя й існуючої влади, але ця акція ще раз показала, що вони неспроможні очолити селянський рух. Багато з них знову поставили на порядок денний тероризм, сподіваючись, що вбивство царя, ряду міністрів, інших високих урядовців призведе до масового народного повстання проти існуючого ладу.

Тероризм у теорії був яскравою формою для самоутвердження молодих революціонерів, завоювання авторитету серед своїх товаришів. Особливо прагнули стати терористами ті, хто не був здатний вести політичну пропаганду, писати відповідні листівки, вести серед народу антисамодержавницьку пропаганду і не входив до керівних органів революційних організацій та навіть провінціальних гуртків. Усі, хто посів чільне місце у виконавчому комітеті “Народної волі” або активно, хоча й безрезультатно, працювали в масах, не хотіли займатися безпосередньо тероризмом. Теоретично таку форму боротьби проти існуючого ладу припускали всі, хто вважав, що саме вони або їх покоління змінять життя на краще. Загалом гуртки були нечисленими, справжніх терористів у них були одиниці, хоча практично всі говорили про теракти та їх вплив на суспільство. До лав терористів в основному йшли люди, яким були далекі революційні ідеали. Їх просто вербували представники інтелігенції, пропонуючи те, що їх цікавило. У другій половині XIX ст. в Росії починає поширюватися наркоманія – вживання морфії. Воно не було масовим, але окремі терористи погоджувалися брати участь у терактах якщо їм будуть видавати “отруту”. У Каракозова, який стріляв в Олександра II, під час затримання було знайдено “вісім порохків морфії”, а також відзначено неприродний колір обличчя. Історики не вдавалися у ці деталі, а оголосили його психічно хворим.

В революційну боротьбу, починаючи з середини XIX ст., активно йшли молоді дівчата, особливо єврейки, які часто тікали з дому, щоб порвати з усталеним ортодоксальним життям, здобути свободу і самим розпоряджатися своєю долею. Так, учасниця вбивства Олександра II Г.Гельфман утекла від батьків з Бердичева до Києва, де й примкнула до революційного терористичного гуртка. Багато терористок із заможних

родин кидали своїх чоловіків та дітей і прилучалися до боротьби із самодержавством. Керівники революційних груп й організацій використовували таких жінок, які прирівнювали емансипацію до революційно-терористичної боротьби, щоб залучити здебільшого молодих людей, переважно студентів та представників інтелігенції, до революційного руху. Часто це робилося шляхом укладення шлюбу. Так, дочка полтавського поміщика Л.Сокологорська стала дружиною дворянина С. Єлпатьєвського, киянка Л.Олександрова – чернігівського лікаря А.Волкенштейна і т.д.

Окремі терористи, відчуваючи зверхність над іншими членами революційних гуртків, ставили свої вимоги, які були далекі від ідеалів боротьби за народні інтереси. Так, один з членів Київської комуні Ларіонов зажадав, щоб найкрасивіша дівчина-комунарка Ідалія Польгейм жила з ним у “цивільному шлюбі”, інакше він вийде з гуртка. Керівництво комуні звернулося до І. Польгейм, щоб вона “заради революції” погодилася на умови Ларіонова. Останній віддячив соратникам тим, що виготовив фальшиві печатки, пограбував пошту й убив одного з поміщиків.

Терористи вдавалися до ореолізації своїх вчинків, хоча насправді не були такими вже героями. Вони дуже боялися, що будуть схоплені поліцією ще до теракту та зазнають суворої кари. Тому найпершими їх ворогами і жертвами завжди були провокатори й зрадники. Не дивно, що в 70-х роках один з перших терористичних актів було здійснено не проти якогось царського чи високого жандармського чиновника, а революціонера – члена Київської комуні М.Є.Гориновича. Він проходив у справі “193-х” і був випущений на волю. Після цього приїхав до Єлисаветграда, де діяв підпільний гурток, та зайшов до одного з його учасників – фельдшера Білоруського гусарського полку, що дислокувався в місті, Л.О.Майданського. Один з членів гуртка Л.Г.Дейч дуже злякався, що у нього проник “провокатор”. Він разом з В.Малинкою, Л.Майданським й І.Дробязгіним вирішили за допомогою теракту ліквідувати М.Гориновича. Щоб не підставити під загрозу єлисаветградську організацію, вбивство “провокатора” вирішено було здійснити в Одесі. Призначивши там 10 червня 1876 р. зустріч Гориновичу біля товарної станції, терористи нанесли йому кілька ударів металевим предметом. Вирішивши, що Горинович убитий, учасники замаху облили його соляною кислотою та, залишивши записку з мотивацією теракту, втекли. Але Горинович залишився живим, і невдовзі єлисаветградський революційний гурток перестав існувати. В.Малинку, Л.Майданського та І.Дробязгіна було засуджено Одеським військово-окружним судом до смертної кари й 7 грудня 1879 р. повішено. Л.Дейч утік за допомогою товаришів з київської тюрми і виїхав за кордон. Повернувшись у середині 1879 р. в Росію, він став противником систематичного терору. Й жертва, і терорис-

ти були уродженцями України. Вони здійснювали революційну пропаганду в її південних районах. До речі, рідний брат Миколи Гориновича – Василь – син волинського дворянина, брав участь у діяльності народовольчих гуртків Кременчука та інших міст України. На початку 1881 р. він став терористом й очолив Київську бойову дружину, яка планувала, але не змогла здійснити замах на ад’ютанта Київського губернського жандармського управління Г.Судейкіна.

1 лютого 1878 р. член “Південноросійського робітничого союзу”, а пізніше учасник терористичної групи В.Осинського – Г.Івичевич здійснив терористичний теракт проти Я.Никонова, якого революціонери вважали провокатором. Останнього він вистежив у Ростові-на-Дону і там вбив. Жандарми досить швидко й легко знаходили терористів. Трохи більше ніж через місяць Г. Івичевич при спробі арешту вчинив збройний опір та був смертельно поранений.

Згадані провокатори були дрібними фігурами, які не могли завдати серйозної шкоди терористам. Але серед членів терористичних груп з’явилися зрадники, які були активними організаторами та учасниками терактів, на яких аж ніяк не могла впасти підозра – рядових бойовиків. Саме в 70–80-х рр. III відділення, а потім департамент поліції вербували агентів, які сповіщали їм про плани революціонерів, викривали терористів тощо. Народовольці, а пізніше есери також прагнули впроваджувати своїх людей на службу до російської охоронної служби. У XIX ст. це краще вдавалося царським силовим структурам. Серед найвідоміших зрадників з числа терористів, які діяли в Україні, був уродженець Бердичева Г.Гольденберг. Наприкінці 70-х років діловодом у III відділенні служив лише один член “Народної волі” М.Клеточников.

Саме в той період розпочинається активна таємна боротьба між жандармами і революціонерами-терористами, які намагалися якомога більше заслати своїх агентів у ворожий табір. Секретні служби мали більше можливостей робити із заарештованих бойовиків - провокаторів, засилати в революційні групи та організації своїх агентів. Але й революціонери робили все можливе і чим далі, тим успішніше, щоб їх люди потрапляли у державні органи, які вели антитерористичну боротьбу. На початку XX ст. інтереси тероризму та охоранки тісно переплелися. Очевидно, уряд вважав, що останній менше і не настільки криваве зло, ніж революція, за якою мав наступити масовий терор.

Царські власті пильно стежили за революційною діяльністю різночинців, безжалісно громили їх гуртки й організації, членів яких судили на показових процесах. Особливо загострилися стосунки між владою та революціонерами під час російсько-турецької війни 1877–1878 рр. У Росії й за кордоном друкувалися тисячі прокламацій антивоєнного ха-

рактору, про невдачі російських військ. У багатьох з них йшлося про те, що Олександр II воює за свободу болгар від турецького іга, а його власний народ фактично перебуває в неволі. Каральні органи нещадно і жорстоко переслідували революціонерів. У програмі “Землі й волі” тероризму відводилася незначна роль. Хоча в друкованому організації було зазначено, що мета терористів – охороняти агітаторів від підступних ударів ворога.

Однак народовольські організації діяли практично на свій розсуд та продовжували застосовувати тероризм. У терористів XIX ст. було вироблено спеціальні інструкції по конспірації місцеперебування бойовиків і шляхи й способи їх втечі з місця теракту. Займався цією справою в основному один з організаторів “Землі та волі” та “Народної волі”, відомий терорист, який брав участь у замаху на Олександра II, уродженець Путівля О. Михайлов. Згідно з тими інструкціями, терористи повинні були вибирати конспіративну квартиру обов’язково із запасним виходом у такому місці, де можна легко організувати надвірний нагляд, щоб розмови в помешканні не були чути у сусідніх будинках і т.ін. Особлива увага приділялася можливості своєчасно виставити умовний “знак безпеки”, який легко можна побачити з вулиці тощо.

В історії й літературі часто фігурують терористи-одинаки. Зовні це так, але терорист завжди перебував у групі, де одностайно готували останнього до теракту, супроводжували, вказували ціль, робили спроби врятувати його. Імена терористів залишаються в історії, а імена їх співучасників часто стають невідомими назавжди. Взагалі, згідно із своєрідним “кодексом честі” терориста, йому необхідно залишатися на місці теракту, бути схопленим та розповісти поліції або ж на судовому процесі, чому він зробив такий крок і в чому винна жертва й існуючий лад. Але в окремих випадках терористів підстраховували їх колеги та, якщо вдавалося, організовували втечу з місця замаху. У XIX ст., як і на початку XX ст., робилося це за допомогою візників або досконалого знання району, де відбувався теракт. Терористичні акти не викликали загального схвалення народу. Дуже часто прості громадяни прагнули перешкодити терористу або ж затримати його під час втечі. Більш заможні виділяли значні кошти, щоб встановити, заарештувати й покарати бойовиків. Так, одна з приватних осіб виділила 50 тис. крб. (у ті часи досить значна сума) тому, хто повідомить ім’я вбивці шефа жандармів М. Мезенцева (теракт здійснив С. Кравчинський 1878 р.).

Будь-який теракт загрожував життю невинних людей. Так, коли відбувся вибух у Зимовому палаці, загинуло близько 70 солдатів. Жертви були і в той раз, коли терористи пустили під укіс поїзд з прислугою Олександра II. Навіть тоді, коли народовольці, нарешті, вбили імпера-

тора, загинули також невинні люди.

Провідний теоретик та ідеолог українського національного руху М. Драгоманов вважав терористичну боротьбу не менш страшною, аніж те зло, проти якого повставали революціонери. “Погляд же теоретиків і систематиків тероризму, – наголошував він, – ми вважаємо за шкідливий, як тому, що він, справедливо обурюючи суспільну совість, схиляється на користь уряду, так і тому, що він створював у російському суспільстві, і без цього вихованому у традиціях суб’єктивної сваволі, нові прецеденти, вкрай небезпечні для майбутнього політичного життя і боротьби партій, так, нарешті, і тому, що виправдання свавілля (а те що в основі терористичного вчення знаходиться ідея особистого свавілля, це ми вважаємо за аксіому) притягає до партії особистості сумнівні, котрі обов’язково виявляються шкідливими й самій, як базикали і нечисті, а то й просто зрадники”.

На території України не було створено землевольських груп та організацій. Тут діяли лише окремі представники “Землі й волі”, та й то самостійно і незалежно, проводячи у життя теорію тероризму, яку вважали найкоротшим шляхом до поставленої мети. В 1877 р. з Петербурга до Києва прибув син генерал-майора В. Осинський, який діяв від імені Виконавчого комітету й поставив як основне завдання для київських революціонерів “тероризувати уряд”. У нього знайшлося багато одностайців. Найпомітнішими з них були М. Фроленко, Г. Попко та чернігівський дворянин Д. Лизогуб, батько якого – Андрій дружив з Тарасом Шевченком. Перехід Д. Лизогуба з табору землевольців до терористичної організації був великим успіхом для бойовиків, які отримали від багатого українського поміщика значні кошти для підготовки й здійснення терактів. Терористичним групам потрібні були значні кошти для придбання зброї, утримання її членів, які здебільшого не мали засобів для існування, інших витрат. Найбільші кошти надходили від народника-терориста Д. Лизогуба, якому в 1875 р. у спадок дісталася кілька маєтків, ліси, земельні ділянки в Чернігівській і Подільській губерніях, які оцінювалися у близько 200 тис. крб. Спочатку Лизогуб передавав кошти на організацію тероризму власноручно, а після його арешту в 1878 р. та страти це робив управитель лизогубівських маєтків – чернігівський дворянин В. Дриго. Останній не бажав ділитися грошми з терористами й хотів привласнити їх собі, але був заарештований поліцією, а власність Лизогуба власті конфіскували на користь держави.

Революціонерами ставало багато дворян, які захоплювалися тероризмом та асигнували на нього значні кошти. Так, потомствений дворянин М. Дзвонкевич не лише підтримував тісні стосунки з В. Осинським, А. Желябовим, М. Фроленком і давав їм притулок, а й регулярно посилав

грошові перекази для підготовки замаху на царя. І таких людей було багато. Історики висувають кілька версій про те, що штовхало молодих поміщиків на стежку тероризму. Одні вважають, що вони хотіли спокутувати перед селянством вікові гріхи своїх предків, інші – пояснюють це невдоволенням відміною Олександром II кріпосництва, треті – бажанням представників дворянського стану, який деформувався та виводжувався, жити зовсім новим життям, докорінно відмінним від того, яке сповідували їх батьки й діди.

Початок терору відомий в Україні революціонер В.Дебогорій-Мокрієвич пояснює тим, що народники розчарувалися у “ходінні в народ”, а тому стали на шлях тероризму. У 1877 р. члени гуртка “Південні бунтари” Я.Стефанович, Л.Дейч, І.Бохановський навіть спробували у Чигиринському повіті Київської губернії (районі, де відбувалася знаменита “Коліївщина”) підняти селянське повстання, однак це не вдалося. Тривалий час в історичній літературі існувала ця версія. Але знайомство з біографіями терористів показує, що це не так, оскільки практично вони не брали участі в масовій агітаційно-пропагандистській акції народників і хотіли жити лише у великих містах та займатися здебільшого терактами. Близькими до терористичного гуртка Осинського – Лизогуба в Україні були одеський гурток І.Ковальського й миколаївський гурток С.Віттенберга. Одесити здійснили кілька терактів проти зрадників і вчинили збройний опір поліції.

У середині XIX ст. в Європі почалася ера “бомбового періоду”. Член Київської комуни Кролиць першим закликав висадити у повітря за допомогою динаміту Зимовий палац разом з царем та його оточенням. Але практично здійснити подібну акцію вирішили місцеві терористи в Миколаєві у серпні 1878 р. В той час там планувалося перебування Олександра II. Теракт не вдався, а його учасників заарештували. 2 серпня 1878 р. керівників одеського гуртка було розстріляно в Одесі. Це другий смертний вирок, винесений військово-окружним судом терористам після страти Д.Каракозова. Після цього власті розпочали масові розправи з ними. 14 травня 1879 р. В.Осинський, Д.Лизогуб і ще шість членів київських “бунтарів” були повішені в Києві. Ця ж доля спіткала у грудні того року учасників теракту проти М.Гориновича в Одесі. Сотні й тисячі революціонерів були кинуті за ґрати у каторжні тюрми або ж заслані до Сибіру.

Київські терористи викликали величезне захоплення у російських письменників, зокрема Л.Толстого, якому належать слова “юношу прекрасного Осинського повесили в Києві”. Дмитро Лизогуб став прототипом героя оповідання “Божеское и человеческое” Анатолія Світлогуба.

Важливу роль в історії революційного тероризму відіграв 1879 р. Причому найгучніші вдалі та невдалі теракти відбулися на території України або у них брали участь її уродженці. Ще в грудні 1878 р. київські терористи Г.Гольденберг, Г.Орлов й інші під керівництвом В.Осинського розробили план вбивства харківського губернатора князя Д.Кропоткіна за його жорстоке ставлення до в'язнів і розгін студентської демонстрації. За свідченням двоюрідного брата губернатора, революціонера-анархіста П.Кропоткіна той був людиною не жорстокою, а скоріше безвольною, а тому нічого не робив для того, щоб припинити тортури над ув'язненими. На початку 1879 р., коли В.Осинського й переважну більшість учасників його гуртка було заарештовано, Г.Гольденберг взявся за здійснення терористичного акту. До Харкова він виїхав разом з Л.Волкенштейн та сином миргородського протоієрея О.Зубковським, які мали видавати себе за подружжя Петрушкевичів і найняти конспіративну квартиру. Всі троє разом із своїм співучасником Л.Кобилянським мали стежити за Кропоткіним та вибрати найзручніше місце й час для здійснення теракту. О.Зубковський двічі давав Гольденбергу гроші на придбання пістолета і набоїв. 9 лютого 1879 р. об 11 годині вечора, коли губернатор повертався додому з балу в Інституті шляхетних дівчат, Г.Гольденберг вибіг з Вознесенського скверу та, заскочивши на підніжку карети, вистрілив у відкрите вікно в Кропоткіна. Наступного дня всі терористи зникли, окрім Л.Волкенштейн, яка повинна була поширити звернення народовольців до мешканців Харкова про причини замаху на губернатора. Через п'ять днів Кропоткін помер, і Волкенштейн, дізнавшись, що поліції нічого не відомо про терористів, виїхала до Києва. Г.Гольденберг почав готуватися до замаху на Олександра II в Петербурзі. З такою ж метою туди прибув народник О.Михайлов – землемір з Путивля, поляк О.Квятковський, А.Зунделевич, а також О.Соловійов. Вони хотіли організувати терористичну групу для здійснення царевбивства. О.Соловійов вирішив подібно до Д.Каракозова зробити це самотужки. 2 квітня 1879 р. він стріляв у царя, але промахнувся. Цей постріл не викликав особливого резонансу в суспільстві. Несхвально віднеслися до цього теракту й народовольці. Олександр II видав наказ про організацію 6 тимчасових генерал-губернаторств, що фактично означало введення у країні воєнного стану. Імператор створив Особливу нараду для вироблення надзвичайних заходів боротьби з революціонерами-терористами. Військово-польовим судам дозволялося на місці судити тих, хто зробив замах чи напад на посадових осіб або чинив збройний опір поліції. Було вирішено справи затриманих розглядати негайно на закритих процесах, а апеляцій не приймати. Основною причиною тероризму в Росії була помста представникам влади, жандармам, юристам та поліцейським

за розправи з революціонерами і навіть принизливе ставлення до політичних в'язнів. У цьому плані першою замах на петербурзького градоначальника Ф.Ф.Трепова здійснила, як зазначалося вище, київська землеволка В.Засулич, яка й поклала початок масовому тероризму в Росії та Європі. Останнім часом російські історики висунули версію, що Засулич виконувала завдання англійських спецслужб. Завоювання Олександром II у 60–70-х роках Середньої Азії викликало занепокоєння Англії, яка боялася впливу Російської імперії на найбільшу британську колонію Індію, а тому її спецслужби вирішили ослабити царизм масовим антидержавним терором. Це питання спірне, хоча дійсно багато терористів переховувалося в європейських країнах, проходило там підготовку, здобувало зброю. Так, приміром, уродженець Херсонщини землеволець С.Кравчинський убив 4 серпня 1878 р. у Петербурзі шефа жандармів генерал-лейтенанта Мезенцева спеціально виготовленим в Італії ножем. До речі, там він пройшов спеціальну підготовку володіння цією зброєю, як і Засулич. Степан Кравчинський відразу ж після теракту втік до Швейцарії.

Переважає більшість істориків вважає, що тероризм кінця 70-х – початку 80-х був спричинений насамперед репресіями царизму проти учасників терактів. Однак це не зовсім так. Родоначальниця тероризму В.Засулич була виправдана судом присяжних. Однак саме після цього відбувся ряд терористичних замахів на тих, хто боровся з революціонерами. Найгучніші з них відбулися у Києві, де діяла терористична група В.Осинського. Київські терористи вирішили розправитися з тими, хто заарештував учасників “Чигиринської змови” й вів слідство над ними – товаришем київського губернського прокурора М.Котляревським та жандармським штабс-капітаном Г.Гейкінгом. Уночі 23 лютого 1878 р. було вчинено замах на М.Котляревського, який повертався з братом і дружиною з театру. В.Осинський, О.Медведев і Г.Івичевич відкрили вогонь по своїх жертвах прямо у центрі міста. Однак теракт не вдався через те, що було темно, а народовольці погано володіли зброєю. Після цієї події так званий Виконавчий комітет розклеїв прокламації, в яких повідомлялися причини замаху на Котляревського й попереджалося, що коли не буде припинено “чигиринську справу”, то буде здійснено новий теракт та не лише проти товариша прокурора, а й жандармського офіцера Гейкінга. На всіх листівках стояла печатка російської соціально-революційної партії із зображенням сокири, револьвера і кинджала, які пересікалися. Після цього народовольці, а потім есери після кожного теракту пояснювали у своїх друкованих органах або спеціальних прокламаціях причини своїх дій.

Київським “бунтарям” не вдалося залякати жандармів, а тому було

вирішено здійснити теракт проти барона Гейкінга. За цю справу взявся І.Попко – онук запорозького козака. Можливо тому, що дядько його був істориком, народоволець вирішив здійснити вбивство кинджалом відповідно до стародавніх традицій боротьби з тираноборством, які зародилися в епоху античності. 28 травня 1878 р., об 11 годині вечора, Попко зустрів на розі Хрещатика та Бібіковського бульвару Гейкінга у супроводі чиновника Вошиніна й завдав жандармові смертельного удару, а сам почав тікати в бік університету. Навздогін йому кинулися з різних боків поліцейські. Перехожий Федоров майже схопив терориста, але останній вихопив револьвер і відкрив стрілянину. У переслідувача Попко не влучив, а своїми пострілами привернув увагу багатьох перехожих. Один з них, робітник Віленський спробував схопити втікача, але той убив його на місці та поранив поліцейського. Терористу вдалося втекти від переслідування та заховатися на квартирі свого університетського товариша. 29 травня помер Г.Гейкінг, який досить ліберально ставився до українофілів. Його посаду – ад'ютанта київського ГЖУ обійняв Г.Судейкін, який виявив на цій посаді “поліцейські здібності”. Він не лише заарештував В.Осинського і членів його гуртка в січні 1879 р., а й налагодив серйозне вербування агентів з числа революціонерів, які потрапили до рук поліції.

Ще більший романтизм та символізм були притаманні згаданому теракту С.Кравчинського проти шефа жандармів Мезенцева. Терорист хотів спочатку викликати свою жертву на дуель, потім убив його кинджальним ударом і відразу ж видав брошуру “Смерть за смерть”. Тут він виклав своє бачення тероризму – нагнітання численними вбивствами урядовців, чиновників та жандармів смертельного страху в суспільстві. Цікава одна з його фраз, яка безпосередньо відноситься до України: “Чи багато потрібно, щоб наповнити жахом такі міста, як Харків і Київ”. Якраз у той час відбувся остаточний розкол “Землі й волі” та утворилася одна із значущих і численних організацій “Народна воля”. Відбулося це на Липецькому (15–17 червня) та Воронежському (18–21 червня 1879 р.) з'їздах. Як і раніше, на них точилась активна полеміка, що має бути головним для революціонерів: тероризм, ідейна чи політична боротьба. На цих з'їздах тероризм був проголошений основною, хоча й не єдиною формою боротьби проти самодержавства. В зв'язку з тим що переважна більшість учасників з'їздів висловилися за тероризм, Г.Плеханов покинув це зібрання, сподіваючись цим кардинально змінити їх погляди. але з цього нічого не вийшло. Для керівництва “Народною волею” було створено виконавчий комітет, до складу якого ввійшли українці А.Желябов, О.Михайлов, С.Перовська та ін., а також уродженці України Г.Гольденберг, С.Златопольський.

На Липецькому з'їзді фактично було винесено смертний вирок Олександрові II за страту на Півдні (Одеса, Київ) ряду терористів. 26 серпня ВК затвердив цей вирок і направив ряд своїх бойовиків в Україну для підготовки теракту проти царя. Одночасно з цим готувалися терористичні замах на одеського генерал-губернатора Тотлебена та його помічника Понютіна, петербурзького генерал-губернатора Гурка, київського губернатора Гессента, командуючого КВО генерала Ванновського, військового прокурора Стрельникова й жандармського офіцера Судейкіна. У той період дуже швидко мінялися погляди народовольців. Ті, хто кілька місяців тому віддавали перевагу політичній боротьбі та засуджували тероризм, ставали його активними прихильниками. Провідними особами в "Народній волі" стали українці, насамперед А.Желябов – син козачки і панського "дворового", який добре знав життя й тяготи українського селянства. Будучи студентом Новоросійського університету, він потрапив у коло української інтелігенції. Желябов працював домашнім учителем у сім'ї С.Яхненка – члена відомої української фірми Яхненків-Семиренків, де служив і П.П.Чубинський. Він підтримував тісні зв'язки з М.Драгомановим. Однією з основних фігур у "Народній волі" та організації вбивства Олександра II була онука останнього українського гетьмана О.К.Розумовського – С.Перовська, а також син чернігівського священика, дуже здібна і талановита в технічних науках людина – М.Кибальчич.

Головним у планах терористів був замах на Олександра II, який воєни мав повертатися з Криму через Україну в Петербург. Вирішено було підірвати царський поїзд. Партію динаміту з Швейцарії було затримано на кордоні й конфісковано. Довелося терміново переправляти кілька пудів виготовленої у Петербурзі вибухівки. Зробив її один з терористів С.Ширяєв, але серед терористів особливим авторитетом користувався М.Кибальчич. Вони вважали, що зроблена ним вибухівка набагато краще, аніж порох та динаміт, які створив Нобель.

Першим пунктом, де терористи хотіли підірвати царський поїзд, була станція під Одесою, куди виїхали М.Фроленко, Т.Лебедева та М.Кибальчич. Але невдовзі стало відомо, що цар цим шляхом не поїде. Тоді вони організували вибухи в інших пунктах пересування царського поїзду. 18 листопада 1879 р. біля м.Олександрівська Катеринославської губернії (групу очолював А.Желябов) вибуховий пристрій не спрацював. 19 листопада під Москвою по сигналу С.Перовської, об 11 годині ночі, терористи підірвали вибухівку, внаслідок чого потерпів аварію поїзд, але не царський, а зі слугами й багажем Олександра II.

Вони готувалися до цих акцій досить ретельно: завчасно купували або наймали на вигадані прізвища та фальшиві документи будинки і зе-

мельні ділянки неподалік від залізниці, копали багатометрові тунелі. Теракти не вдалися, в першому випадку через недосконалість вибухових пристроїв, у другому – через те, що було змінено традиційну послідовність руху поїздів: спочатку – царський, а потім з особами, які його супроводжували.

Слід зазначити, що наприкінці 70-х років більш ефективно й результативно почали діяти жандармські управління, поліція. На залізничних станціях пильно стежили за підозрілими людьми, які могли бути потенційними терористами. Завдяки цьому було затримано одного з головних терористів 70-х років Г.Гольденберга. Після того як Олександр II не поїхав з Ливадії через Одесу, тримати там динаміт було недоцільним. Терористи вирішили переправити його у Москву. Це було доручено зробити Г.Гольденбергу, який мав при собі документи почесного громадянина Тули Єфремова. 14 листопада у Єлисаветграді занадто важка валіза Гольденберга, хоча він, згідно з посвідченням, був досить солідною особою, привернула увагу вагаря і той відразу ж повідомив про це своє начальство. Поліція знайшла у валізі підозрюваного півтора пуда динаміту та заарештувала його, хоча Гольденберг зробив спробу втекти й навіть вчинив збройний опір.

21 листопада жандарми встановили особу затриманого та відправили його до Одеси. Г.Гольденберг – уродженець Бердичева й мешканець Києва, який здійснював активну терористичну роботу в Україні, став зрадником і значною мірою допоміг жандармам та властям у розгромі народовольства. Цьому сприяло надмірне честолюбство, неврівноважена психіка й вміння жандармів вдало використовувати слабкість характеру, неспроможність оцінити терористом своєї ролі в революційному русі.

В камеру одеської тюрми, де сидів Гольденберг, за розпорядженням генерал губернатора Е.Тотлебена з дозволу III Відділення, було підсаджено провокатора Куріцина, якому терорист у деталях розповів про замах на харківського губернатора Д.Кропоткіна та підготовку вибухів на залізниці, по якій їхав царський поїзд. У подальшому начальник Київського ГЖУ В.Новицький порадив посадити в камеру Гольденберга і його матір, щоб та умовила сина назвати прізвища всіх учасників терористичних актів. Особливий психологічний вплив на Гольденберга справив прокурор І.Доброжанський. Почувши від терориста високопарні фрази про велику честь та щастя померти на шибениці за ідеали свободи й т. ін., прокурор почав вдавати, що співчуває людині, яка готова віддати життя за високі ідеали, і запевнив, що Гольденберг навечно увійде в історію. Упродовж січня–березня 1880 р. він виказав практично всіх терористів, яких знав, й у свідченнях набагато перебільшив

свою роль у діяльності “Народної волі”. 9 квітня його, закованого в кандали, відправили з Одеси до Петербурга, де він дав свідчення про діяльність терористів ще і Лорис-Мелікову. Перебуваючи у Петропавлівській фортеці, Г.Гольденберг зрозумів усю трагедію своєї зради та написав товаришам листа, в якому кається у спричиненому. 15 липня один з найвідоміших російських терористів повісився в камері.

Невдалі замах на Олександра II й зрада Г.Гольденберга, внаслідок якої багато терористів було заарештовано і засуджено, а решта емігрувала за кордон, примусили Виконавчий комітет реальніше оцінити свої сили, приділити більше уваги підготовці боротьби із самодержавством.

У 1880 р. ВК було розроблено таємну інструкцію “Підготовча робота партії”. Згідно з нею, паралельно з тероризмом почала проводитися організаційна й політична робота серед робітників та військових. Терористи все ж таки намагалися вбити Олександра II й здійснили кілька невдалих спроб замаху на нього. У березні С.Перовська їде в Одесу, де прагне організувати теракт проти царя. А.Желябов, який став фактичним керівником Виконавчого комітету, влаштував справжнє “полювання” на імператора. Він допомагає С.Халтуріну, який влаштувався столяром у Зимовому палаці, організувати 5 лютого 1880 р. вибух під їдальнею царя, але той затримався, зустрічаючи гостя – принца Гессенського, і знову залишився живим. Коли терористи висадили в повітря царську резиденцію, це викликало жах та паніку не лише серед оточення Олександра II, а й розгубленість у Росії. А.Желябов і його соратники не вгамовувалися. Влітку вони закладають міну під Кам’яний міст, по якому часто їздив Олександр II. Наприкінці 1880–на початку 1881 рр. готується замах на імператора на Малій Садовій вулиці.

Царський уряд вів активну антитерористичну боротьбу. Під керівництвом колишнього харківського генерал-губернатора М.Лориса-Мелікова після вибуху в Зимовому палаці було створено “Верховную распорядительную комиссию по охранению государственного порядка и общественного спокойствия”. До учасників революційного руху і терористів почали застосовувати надзвичайні репресії. Було, приміром, розстріляно унтер-офіцера Лозинського та студента Розовського лише за те, що вони розповсюджували листівки “Народної волі”. Така ж доля спіткала терориста Молодецького, який здійснив теракт проти Лориса-Мелікова. 25 вересня – 10 жовтня 1880 р. відбувся перший процес народвольтів – “процес 16-ти терористів”. Згідно з його вироком, 4 листопада було повішено одного із засновників “Народної волі” О.Квятковського й А.Преснякова.

А.Желябов і його спільники були у розпачі й хотіли навіть переключитися на агітаційну роботу серед робітників, селян та військових, але

вона була марною, бо народ відносився інертно до всіх революційних закликів. 6 листопада ВК закликав інтелігенцію повести за собою маси під відомим гаслом “Смерть тиранам”. А.Желябов й інші народвольтів вірили, що лише після вбивства Олександра II народ розпочне активну боротьбу проти існуючого ладу. “Честь партії, – заявив відкрито А.Желябов, – вимагає, щоб він (цар. – Авт.) був убитий”.

Спеціальні комісії по боротьбі з тероризмом було створено також в інших районах Російської імперії, зокрема у Києві, на чолі з сенатором О.Половцевим. Діяла вона не репресивними методами, а гнучко, з урахуванням інтересів української нації. Перш за все було усунуто з посади київського генерал-губернатора М.Черткова. О.Половцев дав зрозуміти українофілам, що Олександр II готує конституцію, яка поліпшить життя українців. Сенатор почав встановлювати контакти з лідерами українського національного руху, щоб виробити і представити проблему України на найвищому рівні. В. Антонович почав готувати документи про “українське питання”, а П.Житецький надіслав листа керівництву жандармського управління, в якому роз’яснив, що українофільство не має нічого спільного із соціалізмом, а тим більше тероризмом. За іронією долі численні теракти проти Олександра II зазнавали краху, доки існувало III управління. 6 серпня 1880 р. цар ліквідував цю установу та передав її функції департаменту державної поліції МВС. Багато істориків вважають, що цим актом Олександр II підписав собі смертний вирок. Щоправда, в нову структуру влилися всі, хто працював у III управлінні, таємні агенти, 332 інформатори й провокатори. В число останніх були завербовані навіть терористи, які готували замах на царя на території України. Особливу послугу поліції зробив І.Складський, який після “процесу 16-ти терористів” подав прохання про помилування, після чого став зрадником і провокатором. Саме він допоміг департаменту поліції 27 лютого 1881 р. заарештувати на квартирі керівника одеського народвольтівського гуртка М.Тригоні А.Желябова.

“Народну волю” та її терористичну групу було обезглавлено. Здійснення чергового теракту проти Олександра II очолила С.Перовська. Зробила вона це не лише, щоб виконати заплановану партією акцію, а й щоб помститися, як пишуть сучасні російські історики, за арешт свого коханця А.Желябова і довести його справу до кінця та показати цим самим своє палке кохання до нього. Терористами все робилося нашвидку: на конспіративній квартирі М.Сабліна і Г.Гельфман усю ніч Кибальчич виготовляв чотири “снаряди” для “метальників”, якими було призначено М.Русакова, Г.Гриневицького, Т.Михайлова й ін. Одним з варіантів замаху на царя була організація вибуху на Малій Садовій вулиці, де Перовська та Михайлов зняли квартиру, з якої народвольтівці зробили сво-

ерідний тунель і заклали у нього виготовлену Кибальчичем бомбу. В разі якщо екіпаж Олександра II не поїде цією вулицею або вибух буде небезпечним, то кілька терористів повинні були б закидати його "бомбами". 1 березня 1881 р. цар поїхав не по Малій Садовій, а по Катерининському каналу. С.Перовська зрозуміла, що повертатиметься він цим же шляхом та розставила "метальників" уздовж каналу, а сама перейшла на його бік, щоб дати сигнал терористам кидати в карету вибухові пристрої. О 2 год. 15 хв. царський екіпаж від'їхав разом з ескортом кубанських козаків від Михайлівського палацу, й С.Перовська помахала білою хустинкою. Першим кинув бомбу Русаков, але карета їхала дуже швидко і вибух лише пошкодив карету. Ним було тяжко поранено козака з охорони й хлопчика. Олександр II вийшов з карети якраз там, де неподалік стояв Гриневицький. Цар перекинувся кількома словами зі схопленим натовпом терористом, поцікавився станом здоров'я поранених та на запитання офіцерів, чи не поранено його, відповів, що, слава Богу, ні. У той же час Гриневицький кинув бомбу під ноги імператорові. Замах вдався: в той же день, не приходячи до свідомості, Олександр II помер, загинув і терорист. До рук поліції потрапив Русаков, який видав явочні квартири й учасників теракту. Желябов, який у день вбивства царя перебував у в'язниці, написав звернення на ім'я прокурора, в якому заявив, що є організатором царевбивства.

3 березня поліція оточила будинок, де знаходилася конспіративна квартира терористів Г.Гельфман і М.Сабліна. Спочатку пролунало три постріли, а потім Гельфман відчинила двері й заявила, що Саблін покінчив життя самогубством. Більше 100 років ця версія була незаперечною. Лише недавно сучасні криміналісти повернулися до цієї справи та встановили, що Саблін не міг тричі вистрілити у себе. До того ж постріли були зроблені з відстані не менше метра. Таким чином, згідно з попередньо розробленим планом, скромна колишня київська швачка ліквідувала одного з активних терористів, який міг потрапити до рук поліції. Пізніше були заарештовані Перовська, Кибальчич, Михайлов, Фроленко, Ісаєв, Суханов, Якімова, Лебедева, Ланганс. ВК "Народної волі" випустив прокламацію з приводу вбивства Олександра II, в якій пояснював народу причини цього теракту. Звернувся він і до наступника престолу Олександра III, в якому закликав його проголосити у Росії демократичні свободи, здійснити загальну амністію всім політв'язням і т. ін. Цар залишив це звернення без уваги. Після суду, що відбувся з 26 по 29 березня 1881 р., 3 квітня головних терористів, які брали участь у вбивстві Олександра II, – Желябова, Перовську, Кибальчича, Михайлова і навіть неповнолітнього дев'ятнадцятирічного Русакова повісили. Лише Г.Гельфман, яка була вагітною, смертну кару замінили на довічне

ув'язнення, але через рік вона померла у в'язниці. Видатний український історик М.Грушевський 1931 р. до 50-річчя вбивства народовольцями Олександра II, написав до журналу "Україна" статтю "Вікопмна дата", яка так і не була надрукована (очевидно, щоб не виникали паралелі між царем та тираном-генсеком, який розпочинав свої криваві репресії). М.Грушевський з гордістю пише, що з 5 страчених царевбивць троє – Желябов, Перовська й Кибальчич були українцями. До них він причисляє і "спольщеного українця" Г.Гриневицького, а також уродженку України, єврейку Г.Гельфман. Якщо ж згадувати всіх, хто брав участь у терактах проти Олександра II, то українців або тих, хто народився чи проживав в Україні, буде більше 10 чол.

Один з провідних діячів українського національного відродження М.Драгоманов, який підтримував тісні стосунки з народовольцями, висловив певного роду жаль та докір на адресу українців – учасників царевбивства за те, що ніхто з них не вважав потрібним у своїх декларативних прокламаціях показати тяжке становище українців, не виступили вони й месниками російським деспотам за кривди, заподіяні українському народові. "Читаючи біографію Желябова, – писав він, – бачиш як впливали і на нього і українська кров – від матері, полтавської козачки, і вражіння української поезії й історії. Але між товаришами Желябова були й чистіші українці – тільки ні один з них не згадав своєї країни і свого народу – ні друкком, ні в прилюдній промові".

Вбивство Олександра II звало нанівець надії "Старої Громади", що їх обіцяв здійснити сенатор О.Половцев, який очолював з 1880 р. у Києві спеціальну державну розпорядчу комісію щодо поліпшення українського національно-культурного становища. 2 березня він залишив Київ, заявивши делегації українофілів, що тепер на довгий час доведеться забути про успішне розв'язання українського питання, оскільки в Російській імперії запанує люта реакція.

Народовольці постійно стверджували, що після вбивства царя народ підніметься на боротьбу проти самодержавства, повалить існуючий лад, доб'ється свободи та незалежності. Й дійсно уряд з жахом чекав 1 і 2 березня 1881 р. якихось революційних виступів та масових бунтів, але нічого подібного не сталося. Єдине, що збудоражило Російську імперію, – масові єврейські погроми. М.Грушевський шукав "український слід" у вбивстві Олександра II, а преса Петербурга, Москви, Києва, Харкова, Вільно й інших міст, а також місцеві органи влади і простий народ, на який так сподівалися терористи, відкрито заявляли, що це "справа єврейських рук". Особливо масові погроми відбулися на території України. Перший при потуранні властей та поліції пройшов 15 квітня – в Єлисаветграді, 29 – у Києві, де було зруйновано і пограбовано

но багато магазинів і будинків. Далі єврейські погроми відбулися в Одесі, Жмеринці, Конотопі, Ніжині, Смілі, Борисполі, Переяславі, у багатьох містечках, що входили до смуги осілості – території компактного проживання євреїв, – Київської та Чернігівської губерній. До літа 1881 р. було розгромлено більше 100 єврейських общин у південно-західних регіонах імперії. Це становило вже небезпеку для держави, й уряд за допомогою військ припинив погроми. Ізраїльські історики стверджують, що останні були спровоковані спеціальними агентами, яких власті засилали з Росії в Україну.

Окремі народовольці – теоретики тероризму, як приміром П.Ткачов, який переважно мешкав за кордоном і був психічно хворим, вбачали в єврейських погромах “народне повстання”.

Після вбивства Олександра II замість ліберального Лориса-Мелікова МВС очолив М.Ігнат'єв. Поліція розпочала нищівний розгром народовольців, незважаючи на те, чи були вони терористами, чи сповідували лише політичну боротьбу проти самодержавства та шляхом агітації прагнули підняти народні маси на соціальну революцію.

На волі залишилися лише деякі терористи, які брали участь у замаху проти Олександра II. Найбільш відомим серед них був С.Халтурін. Після невдалого теракту в Зимовому палаці він, перебуваючи у пригніченому стані й депресії, виїхав в Україну, де займався пропагандою народовольських ідей серед робітників. У 1882 р. Халтурін мешкав в Одесі, де вирішив здійснити теракт проти воєнного прокурора генерал-майора Ф.Стрельникова, який, за розпорядженням Олександра II, вів активну боротьбу проти революціонерів на півдні країни. С.Халтурін повідомив про своє рішення ВК та дістав згоду. Він взявся виконувати допоміжну роль – візника, який повинен був після теракту врятувати головного терориста М.Желвакова. Ф.Стрельников обідав завжди у французькому ресторані, після чого прогулювався без усіякої охорони по бульвару. Так було і 18 березня 1882 р. Коли воєнний прокурор присів на лавочку, Желваков підкрався ззаду й, вистріливши йому в голову, почав тікати вуличками до місця, де чекав його Халтурін. Його почали переслідувати перехожі, по яких терорист відкрив вогонь з двох револьверів. Халтурін зрозумів, що його товаришу не пробитися до екіпажу. Вихопивши зброю, він побіг виручати спільника, але спіткнувся, впав і був схоплений євреями, які працювали на вугільному складі. В 1882–1883 рр. у Російській імперії розпочалась друга хвиля погромів, причиною яких євреї вважали теракти, а тому всіляко допомагали поліції в боротьбі з терористами. Натовпом було схоплено та обеззброєно й Желвакова. У ніч з 20 на 21 березня відбувся суд над терористами під головуванням одеського генерал-губернатора Й.Гурка, а 22 – С.Халту-

ріна і М. Желвакова було повішено. За традицією народовольців Виконавчий комітет виступив 3 квітня з прокламацією з приводу вбивства Ф.Стрельникова. Це був один гучний, але не самий резонансний теракт обезкровленої після 1 березня 1881 р. “Народної волі” проти вищих посадових осіб карних органів самодержавства. В 1883 р. терористи вбили колишнього ад’ютанта Київського ГЖУ Г.Судейкіна, якого, за порадою Ф.Стрельникова, Олександр III призначив у перших числах березня 1881 р. інспектором столичного охоронного відділення. Він вніс нові форми та методи боротьби з народовольцями, широко застосовуючи вербування провокаторів з числа викритих революціонерів. Найбільшим його успіхом стало перетворення одного з політичних діячів “Народної волі”, колишнього штабс-капітана С.П.Дегаєва в активного провокатора. Успіхи Судейкіна на ниві поліцейського розшуку змусили народовольців здійснити проти нього теракт. Цю справу було доручено члену ВК “Народної волі” М.Грачевському, який взявся виготовити динаміт у спеціально організованій майстерні. Вистежити інспектора охоранки практично було неможливо. До того ж, у ніч на 5 червня 1882 р. він провів небувалу за своїм розмахом облаву на народовольців у Петербурзі, внаслідок чого було заарештовано 120 чол. Серед них були й ті, хто готував на нього замах. Напередодні цього акту Судейкін направив свого агента С.Дегаєва з дружиною на південь країни, зокрема в Харків і Кобеляки Полтавської губернії, де мешкала В.Фігнер, яка ввела провокатора, не знаючи про це, до складу керівництва партії. С.Дегаєв інспектував місцеві організації у південних регіонах, після чого поліція заарештувала народовольців, які ще залишилися на волі. 26 серпня 1882 р. С.Дегаєв зі своєю дружиною поселилися в Одесі під прізвиськом Суворових та відкрили там таємну друкарню. У середині грудня остання була розгромлена поліцією, а всі, хто там працював, заарештовані. Сюди ж відразу зі столиці приїхав Судейкін, щоб врятувати свого цінного агента. 14 січня 1883 р. Дегаєву було організовано втечу з одеської поліції, й він поїхав у Харків до В.Фігнер. 10 лютого відома народоволка була схоплена жандармами, а С.Дегаєв повернувся до Петербурга та очолив “Народну волю”. На рахунку провокатора було багато жертв, серед них і робітниця одеської друкарні В.Калюжна, арешт якої призвів ще до одного теракту в Одесі проти високого поліцейського чиновника. З Петропавлівської фортеці її повернули до Одеси. Жандармський полковник А.Катанський спробував завербувати Калюжну на службу до охоранки, але коли та відмовилася, поширив слух, що вона зрадниця. Доведена до відчаю й знаючи, як революціонери розправляються з провокаторами, В.Калюжна 8 серпня здійснила замах на Катанського. Одеський військово-окружний суд засудив її до 20-річного ув’язнення.

Г. Судейкін вважав себе видатною особою, хоча таких, як він, в охоронних відділеннях було багато. Причому вірив, що варто йому лише наблизитися до імператора та висловити йому свої поради та побажання, як усе в Російській імперії зміниться на краще. Судейкіну було мало того, що він завдав смертельного удару “Народній волі”, йому хотілося стати міністром внутрішніх справ. Щоб досягти цього, він розробив спеціальний план, у якому важливу роль мав відіграти і Дегаєв. За цим замислом, під час однієї з прогулянок по Петровській алеї провокатор мав вистрілити в Судейкіна і втекти з місця теракту на екіпажі, який задалегідь повинен був підготувати сам інспектор охоранки. Під час удаваної хвороби Судейкіна від поранення терористи (група, сформована Дегаєвим) мусили вбити міністра внутрішніх справ графа Д. Толстого. Судейкін розкриває учасників теракту і заарештовує їх, а сам іде у відставку. Після цього бойовики Дегаєва вбивають великого князя Володимира Олександровича, здійснюють ще ряд гучних терористичних актів, але поліція й охоранка не можуть розкрити злочинців, цар і суспільство перебувають у паніці та страху. За таких обставин міністром внутрішніх справ цар призначає Судейкіна. Дегаєв цими терактами здобуває небачений авторитет у колі революціонерів і очолює “Народну волю” або ж створює нову партію. Ці ідеї до смерті налякали провокатора, та й багато його товаришів почали підозрювати Дегаєва у зраді. В 1883 р. він попросив у свого шефа дозвіл на виїзд за кордон і з’явився у Парижі та зізнався членам Виконавчого Комітету, які встигли емігрувати, у своїй зраді й провокаторській діяльності під контролем Судейкіна. ВК дав Дегаєву завдання допомогти терористам ліквідувати Судейкіна, причому обов’язково самому взяти участь у теракті, після чого покинути назавжди Росію і ніколи не брати участі у революційному русі. Для виконання цього завдання з Києва були викликані до столиці молоді терористи В. Конашевич та М. Стародворський. Теракт було здійснено ввечері 16 грудня 1883 р. на квартирі Дегаєва, куди інспектор охоранки прибув разом зі своїм племінником М. Садовським. Дегаєв вистрілив у Судейкіна, а вже потім київські терористи, які сховалися в квартирі провокатора, добивали жандармського офіцера залізними ломачами. Дегаєв боявся, що, розправившись із Судейкіним, терористи вб’ють і його. Убивство талановитого сищика викликало великий жаль у Олександра III. Уряд оголосив нагороду в 5 тис. крб. тому, хто видасть Дегаєва і його спільників. У свою чергу ВК видав прокламацію, в якій пригрозив розправою будь-кому, хто захоче допомогти поліції. Дегаєв виїхав до Південної Америки, а його ім’я назавжди увійшло в історію поліцейської провокації. Народовольці вважали, що революційному тероризму у XIX ст. найбільшої шкоди завдали С. Нечаєв і С. Дегаєв.

Після практичного розгрому “Народної волі” відродити її спробував відомий народник Г. О. Лопатін. Щоб повернути до революційної боротьби насамперед молодь, він покладав великі надії на тероризм, яким займався (за окремими винятками) в основному теоретично. Один з ідеологів тероризму Л. Штернберг написав брошуру “Политический терор в России”, що стала програмою для “Південноросійської організації” й була схвалена на її з’їзді в Катеринославі у 1885 р.

Г. Лопатін зробив спробу влаштувати гучний терористичний акт проти московського прокурора М. В. Муравйова. Це була своєрідна помста революціонерів за “процес 1 березня 1881 р.”, де останній виступав обвинувачем. Виконання цього теракту було покладено на П. Ковальова – дворянина, сина харківського міського голови, який перебував у московській в’язниці та виявив бажання розквитатися за своїх товаришів. У цій же тюрмі знаходився ніби за борги провокатор Беліна-Бржозовський. Він пообіцяв Ковальову дістати зброю, оскільки його часто випускали на волю. Провокатор домагався зустрічі із самим Г. Лопатіним. “З волі” Ковальову принесли револьвер з отруєними кулями (причому їх було оброблено отрутами, які в кінцевому підсумку нейтралізували дії одна одної). Коли 3 листопада 1884 р. у в’язницю прийшов Муравйов і Ковальов зробив лише спробу дістати зброю, його відразу ж схопили жандарми. Цей теракт вважався відвертою провокацією охоранки й, можливо, самого М. Муравйова, який 1894 р. став міністром юстиції. Спробу замаху на московського прокурора молодим харків’янином навіть не пригадали Г. Лопатіну під час процесу над народовольцями в 1887 р.

Те що не вдалося зробити Г. Лопатіну – відродити народовольський, а значить терористичний рух у Російській імперії, спробувала зробити терористична фракція партії “Народна воля”. Виникла вона в грудні 1886 р. До її складу ввійшли студенти петербурзьких вузів віком переважно 20–25 років. Серед них П. Шевирев, О. Ульянов, П. Андреюшкін, В. Генералов, В. Осипанов та ін. О. Ульянов написав “Програму терористичної фракції” партії “Народна воля”, яка була своєрідним синтезом ідей, викладених у попередніх народовольських документах. Тероризм характеризувався О. Ульяновим як боротьба інтелігенції з царизмом, яку уряд позбавляє можливості мирним шляхом культурно впливати на суспільне життя, тобто вільно вести соціалістичну пропаганду. Молоді терористи спрямували свій удар на Олександра III, який не злякався погроз народовольців уготувати йому долю батька й вів активну послідовну боротьбу з революціонерами.

Діяли терористи дуже швидко: 9 лютого 1887 р. виготовили вибухові снаряди, з 15 – почали постійне стеження за пересуванням імператора по Петербургу, 25 – провели нараду учасників замаху на Олександра

III під керівництвом О.Ульянова, а наступного дня виставили на Невському проспекті “метальників” і “сигнальників”. Через день терористи знову чатували на тому ж місці на імператорський кортеж.

Департамент поліції дуже пильно стежив за неблагонадійними людьми, перлюстрував листи підозрілих осіб, насамперед студентів, і т.ін. Саме так до рук поліції потрапив наприкінці січня 1887 р. лист підозрілого змісту на ім'я студента Харківського університету І.Нікітіна. Департамент поліції надіслав до ГЖУ Харкова прохання повідомити дані про останнього та особливо його зв'язки з Петербургом. 27 лютого прийшла відповідь, що листа Нікітіну написав студент столичного університету П.Андреюшкін. За добу поліція дізналася все про Андреюшкіна і його оточення й встановила, що 28 лютого він з товаришами п'ять годин провів на Невському проспекті. Під пальто в них знаходилися якісь важкі предмети. 1 березня, коли підозрілі знову з'явилися на тому ж місці, поліція заарештувала з бомбами П.Андреюшкіна, В.Осипанова, В.Генералова та “сигнальників” П.Горкуна, М.Канчера та С.Волохова. 2 березня було затримано О.Ульянова. Таким чином, Харківське ГЖУ сприяло зриву нового терористичного акту проти царя. 1 березня, в день вбивства батька Олександр III щорічно бував у Петропавловському соборі на панахиді й Департамент поліції мобілізував сотні своїх працівників, агентів, провокаторів для попередження можливого теракту. Олександр III щедро нагородив усіх, хто брав участь у забезпеченні його надійної охорони після арешту терористів. Говорячи про цю невдалу спробу царевбивства, згадують переважно Олександра Ульянова – старшого брата В.І.Леніна. В терористичній групі було багато українців та вихідців з України, але вони не відігравали такої провідної ролі, як під час вбивства Олександра II 1 березня 1881 р. Серед них слід назвати одного з керівників терористичної фракції партії “Народна воля” – харків'янина П.Шевирева, полтавчан М.Кончера, П. Горкуна і С.Волохова, уродженку Мелітополя єврейку Р.Шмідову й ін. На процесі “першоберезневців”, що відбувся з 15 по 19 квітня 1887 р., розглядалася справа 15 терористів. Усіх їх було засуджено до смертної кари, але Олександр III залишив у силі вирок суду лише для Ульянова, Шевирева, Генералова, Андреюшкіна та Осипанова, яких повісили 8 травня в Шліссельбурзькій фортеці. Інші терористи дістали різні терміни покарання: від довічного ув'язнення до 10 років каторжних робіт або поселення у Сибіру. Майбутній вождь більшовиків В.І.Ленін був дуже вражений стратою брата і став непримиренним борцем з царизмом. При цьому він заявив: “Ні, ми підемо не таким шляхом. Не таким шляхом треба йти”. Можливо, Ленін уже тоді зрозумів неефективність поодиноких терактів та планував замінити тероризм на масовий терор.

Серія терактів народовольців і взагалі революціонерів у 70–80-х рр., спрямованих проти царя, вищих урядових та місцевих чиновників, дала певні результати. Найбільшим їх “успіхом” було вбивство після майже 10 спроб російського імператора Олександра II. Жертвами тероризму стали генерал-губернатори, високі жандармські чини, юристи, десятки провокаторів. Російські письменники, літератори, філософи, спираючись на традиційну неповагу до людського життя в Росії, розробили цілу систему теоретичних поглядів на тероризм як найефективнішу й дієву форму революційної боротьби проти самодержавства, за свободу і незалежність людей. Інтелігенція лише розбурхувала всіх, хто вважав себе позбавленим того гідного місця, яке він повинен посідати у суспільстві та житті взагалі. Теоретики тероризму, інтелігенти, які посуті прагнули лише впливати на уми усіх верств населення, не займалися терактами в XIX ст. Серед терористів було обмаль робітників і селян. Здійснювали теракти переважно напівінтелігенти й студенти, які так і не закінчили вузів. Революційний тероризм XIX ст. відіграв важливу роль для перетворення його на початку XX ст. в одну з активних форм боротьби проти самодержавства. Цим способом повалення існуючого ладу почали користуватися майже всі партії, але основною зброєю тероризм зробили есери. Загалом він у XIX ст. став масовим явищем та суттєво вплинув на російське суспільство й владу. Відіграв він значну роль і для поширення тероризму в країнах Європи.

ЛІТЕРАТУРА ТА ДЖЕРЕЛА

Документи:

Центрального державного історичного архіву України у м. Києві;
Держархівів Одеської та Харківської областей;
Державного архіву Російської Федерації.

Матеріали:

Інституту рукопису Центральної бібліотеки України
Антонян Ю.М. Тероризм. Криминальное и Уголовное правовое исследование. – М., 1998.
Дебагорий. -- Мокриевич В. От бунтарства к терроризму. – М.–Л., 1930.– Кн. 1–2.
Будницький О.В. Терроризм в российском освободительном движении: идеология, психология (вторая половина XIX – начало XX ст.). - М., 1998.
Волк С. Народная воля. 1879–1882 гг. - М.–Л., 1966.

Литвинов Н.Д. Террористические организации: формирование и деятельность. – М., 1999.

Лурье Ф. Полицейские и провокаторы: политический сыск в России. 1649 – 1917. Изд. 2-е, исп. – М., 1998.

Народовольцы после 1-го марта 1881 года. – М., 1928.

Народовольцы 80-х и 90-х годов. – М., 1929.

Народная воля в документах и воспоминаниях. – М., 1930.

Новицкий В.Д. Из воспоминаний жандарма. – Л., 1929; 1 марта 1887 г. (дело П.Шевырева, А.Ульянова и др.). – М.–Л., 1927.

Процесс 1-го марта 1881 года. – СПб., 1906.

Сарбей В.Г. Національне відродження України. – К., 1999.

Терроризм и террористы. Исторический справочник. – М., 1999.

Статті та спогади народовольців, опубліковані в журналах “Каторга и ссылка”, “Былое”, “Летопись революции”, “Красный архив” и др. в 20–30 pp. XX ст.

О.Ф.Овсієнко (Київ)

ПІДГОТОВКА ЗАГАЛЬНОЇ ПОЛІЦЕЙСЬКОЇ РЕФОРМИ В РОКИ РЕАКЦІЇ

Вищі ешелони царського апарату, звичайно, не могли не враховувати “гіркий” досвід першої російської революції. Ними було розроблено та здійснено ряд заходів з метою розформування системи політичного розшуку як у центрі, так і на місцях. Сам голова Ради міністрів П.А. Столипін у роки реакції яскраво проявив себе в ролі поліцейського № 1. Він постійно плекав департамент поліції, як ніхто доти цікавився його діяльністю, перебував “на короткій нозі” навіть з визначними агентами-провокаторами. Реорганізація каральних органів супроводжувалася, звичайно, кадровими переміщеннями. В липні 1907 р. Столипін призначив колишнього київського губернатора П.Г.Курлова віце-директором, а 31 грудня 1908 р. – директором департаменту поліції на правах товариша міністра внутрішніх справ. Останній у своїх спогадах залишив чудовий портрет жандармського прем’єр-міністра в охоронному “інтер’єрі” реакції. Під час розмови Столипіна з Курловим прем’єр зазначив, що колишній директор департаменту поліції М.І.Трусевич “легко захоплюється і йому не вистачає витримки. На його долю випала тяжка боротьба з революцією 1905 р. Він багато потрудився в цій боротьбі,

але я відчуваю, що у департаменті поліції й – що найголовніше – в підлеглих йому органах розшуку далеко не все йде гаразд” Далі прем’єр підкреслив, що у “великому та складному” апараті головного поліцейського відомства очікуються значні “зміни службового персоналу й особливо осіб, що стоять на чолі справи”, а для керівництва департаментом поліції “необхідна серйозна підготовка, яка почнеться не зверху, а знизу”¹. Працюючи в останній установі, Курлов так описував свою співпрацю із Столипіним: “Двічі на тиждень я з’являвся до нього для особистих повідомлень, які відбувалися у присутності товариша міністра О.О.Макарова. Доповіді звичайно тривали з 11 до 3–4 години з невеликою перервою для сніданку разом із сім’єю міністра. Столипін жваво цікавився всіма справами...”²*

Роки реакції ознаменувалися подальшою централізацією жандармсько-поліцейських органів. Так, 26 березня 1909 р. Курлова було призначено також і керівником окремого корпусу жандармів. Таким чином, вдруге після диктаторства Трепова** в одних руках було зосереджено управління всім каральним апаратом. Пізніше Курлов згадував: “Моє призначення дало мені можливість усунути... дефект у корпусі жандармів, на який я звернув увагу під час служби в департаменті поліції. Революційний рух змінив за останній час свій характер. До нього приєднався широкий соціалістичний напрям, який, будучи спрямований проти уряду, створив ґрунт для успішної діяльності революційних партій. Я був переконаний, що проти цього руху неможливо боротися поліцейськими заходами та репресіями*** й що уряд повинен досконало ознайомитися з ним, щоб діяльною працею на ґрунті назріваючих реформ завбачливо піти назустріч деяким закономірним бажанням і тим ослабити нападки на владу. Жандармські офіцери не були у змозі виконати цю життєву вимогу уряду, бо не володіли необхідною для цього освітою”².

Думка про нагальну необхідність ґрунтовної поліцейської реформи виникла в Столипіна 1906 р., коли під керівництвом тодішнього товариша міністра внутрішніх справ Макарова було створено спеціальну комісію з цього питання. Вона продовжувала активно діяти під тим же на-

* Щотижня директор департаменту поліції передавав Столипіну записку “Про найважливіші події у галузі розшуку” з докладними відомостями кожного органу розшуку (ЦДАЖР Росії. - Ф. 102, 00, 1910, спр. 171, арк. 40).

** Восени 1905 р. він уперше посів посаду товариша міністра внутрішніх справ, очоливши водночас департамент поліції та жандармський корпус. З листопада того ж року керівництво департаментом поліції взяв на себе міністр внутрішніх справ П.М.Дурново.

*** На практиці це вилилося у грандіозну систему провокаторства поряд з екскаляцією репресій.

чалом й у роки реакції. До неї входили Трусевич, Курлов та інші “стовпи” охоранки. Як писав останній “було зібрано всі параграфи іноземних держав й інструкції, що регулюють дані питання в інших державах. Тут же було згруповано всі статті, розкидані у різноманітних відділах (МВС. – Авт.) і нашого зведення законів про обов’язки поліції. Рахуючись з тим, що поліції доводиться виконувати масу справ, які не мають нічого спільного з її прямими обов’язками, передусім було встановлено принцип звільнити її від них для того, щоб надати їй можливість займатися прямими обов’язками.* Другим принциповим питанням було покращення матеріального становища поліції в зв’язку із збільшенням її штату, підвищення освітнього цензу поліцейських офіцерів та встановлення повної незалежності від особистого впливу з боку місцевих властей.** Нарешті, четвертим питанням постало узгодження діяльності офіцерів корпусу жандармів з діяльністю чинів судового відомства у ході дізнань з приводу політичних злочинів, причому функції корпусу жандармів були скорочені й для них були поновлені умови, намічені судовим статутом Олександра II.*** Коли ці проекти було розроблено, вони були передані пленуму комісії, переглянуті аж до дрібниць, а згодом як готовий закон представлені на затвердження Думи”³. **** Про серйозну працю над здійсненням поліцейської реформи свідчать, зокрема, вояжі за кордон тодішнього директора департаменту поліції Трусевича – одного з постійних керівників цієї комісії для “ознайомлення з організацією там загальної та політичної поліції”. В травні 1907 р. він прибув до Парижа, де зустрічався з керівником закордонної агентури Гартінгом, секретними агентами і розробив заходи для боротьби з російською еміграцією. В липні того ж року він повторно побував у Франції, мав у Парижі кілька тривалих бесід з начальником місцевої політичної поліції, в серпні у Дрездені й Берліні зустрічався з керівниками політичної поліції Німеччини⁴. Таким чином, створювався альянс поліцейських відомств Росії, Німеччини, Франції та інших країн***** для боротьби з революційною “заразою”. Царський уряд зробив багато запо-

* П.Г.Курлов, як і деякі інші охоронці, на відміну від Зубатова страждав неоконечною висловлення власних думок.

**Формально доти охоронці відділення підлягали губернаторам.

*** На практиці, як побачимо далі, відбувалося зрощення судового та жандармського апаратів, утверджувався пріоритет другого над першим.

**** Цей законопроект було затверджено лише 1913 р, але так і не прийнято.

***** Є факти про “співпрацю” також з поліцейськими Австро-Угорщини, Румунії, Болгарії тощо.

зичень “передового” досвіду поліцейського розшуку за кордоном з метою покращення діяльності своїх охоронних структур.

Перевагу було віддано, як ми переконались, “здобуткам” німецької політичної поліції. Зокрема, комісія МВС з поліцейської реформи у ході своєї діяльності змушена була відкинути проект про введення за німецьким зразком державної варти в Росії, який запропонував запровадити член Державної ради В.Є.Фріш. У ньому пропонувалось об’єднати всі підрозділи поліції й жандармерії – портової, залізничної, земської, окремого корпусу жандармів тощо – в єдиний корпус державної варти. Планувалося ввести єдиний інститут поліцейських комісарів, штат якого б, за німецьким зразком, комплектувався з військових чинів, що перебували на службі. Однак, посилаючись на нестачу грошей та ефективність “російської системи” поліції, її захисники відстояли “хатні здобутки”⁵. Й усе ж “німецька лінія” в політичному розшуку за часів реакції, в цілому у країні ставала дедалі більш помітною. Керівником окремого корпусу жандармів у той час був барон фон-Таубе, начальником севастопольської охоранки – полковник Зейдліц, поліцмейстером Севастополя – підполковник Якобсон, катеринославську охоранку очолював підполковник Шульгу, а місцеве губернське жандармське управління – підполковник Шредель та ін. Список охоронців – німців за походженням – можна було б продовжити. Не слід забувати, що царська Росія була величезним резервом західного капіталу. Середньорічні вклади в акціонерний капітал імперії зросли з 64 млн крб. у 90-х роках XIX ст. до 89 млн крб у 1908–1813 рр.⁶ Ось чому інтереси царизму й західних країн, зокрема Німеччини, часто збігалися і навіть спліталися в єдиний “охоронний клубок”, що виражав все яскравіше “сусідські” інтереси. Побічно це виражалось у доступі до важливої інформації про внутрішнє життя країни, якою володіли органи розшуку, в переслідуванні робітничих виступів та організацій, що виступали проти засилля іноземних капіталістів, тощо.

Як відомо, кардинальну поліцейську реформу у Росії так і не було здійснено в той час. Обмежена законом 3 червня III Дума не раз ставала ареною непримиренних сутичок різних політичних угруповань, що відбивало певною мірою напруження класової боротьби у країні. В міру того, як чіткіше виявлявся провал бонапартистської політики царизму, столипінської політики “заспокоєння”, постановка на порядок денний Думи проекту поліцейської реформи погрожувала новим вибухом політичної боротьби у ній та в країні у цілому. На нашу думку, саме в 1909 р. це питання постало особливо гостро, й у тому ж році воно було остаточно “поховано”. На початок 1909 р. охоронні відомства і спеціальні комісії напрацювали значний матеріал з питань поліцейської ре-

форми, яку готував прем'єр-міністр П.А.Столипін. Про це свідчить підготовлений "Проект про реформу Міністерства внутрішніх справ, розроблений у департаменті загальних справ Міністерства внутрішніх справ"⁷ (липень 1909 р.). Одночасно з призначенням П.Г.Курлова товаришем міністра внутрішніх справ 31 грудня 1908 р. останній приступив до часткового реформування охоронних структур. Пізніше він згадував: "Директор (департаменту поліції. – Авт.) Трусевич був у відпустці, його місце заступив віце-директор Зуєв, що дало мені можливість відразу ж приступити до тих реформ, які я вважав, безумовно, необхідними. Перш за все я місцеві (районні) охоронні відділення* не знищив, а реорганізував, призначивши керівниками їх, за згодою барона Таубе, начальника окремого корпусу жандармів, старших посадових осіб губернських жандармських управлінь. Згодом мені вдалося поступово замінити деяких відповідальних чиновників департаменту поліції іншими, більш придатними особами"⁸.

Наслідки цієї реорганізації торкнулися й жандармсько-поліцейських органів, що діяли в Україні. З кінця 1908 р., зокрема, розшук по м.Сімферополю було передано від севастопольської охоранки до Таврійського ГЖУ⁹. ** 29 липня 1909 р. обов'язки начальника Південно-Східного районного охоронного відділення покладено на начальника Харківського губернського жандармського управління. Того ж числа обов'язки начальника Південного р.о.в. було покладено на начальника Одеського ГЖУ¹⁰.

Певна реорганізація торкнулася також інших органів розшуку. Зокрема у зв'язку із скасуванням фортець, що вже не мали значення як військово-захисні укріплення, 10 січня 1908 р. було ліквідовано, а 24 березня 1910 р. розформовано Дубенську кріпосну команду, 11 березня того ж року – Керченську кріпосну команду¹¹. 1909 р. у системі політичного розшуку з'являються нові підрозділи – особливі реєстраційні бюро. В Україні перше з них почало діяти у Полтаві (4–27 червня)¹². Створювалися ці бюро як тимчасові установи для охорони царя на час перебування його в окремих містах країни. Комплектувалися вони з жандармських офіцерів та чиновників окремого корпусу жандармів, прикомандированих від Санкт-Петербурзького, Московського, Харківського, Київського й інших охоронних відділень, ГЖУ і поліції у скла-

* Фактично в той час охоронні відділення повністю диктували свою волю губернським жандармським управлінням. Ротмістри керували генералами, що викликало нарікання керівництва ГЖУ. Крім того, охоронні відділення стали справжнісінькими гніздами провокацій.

** 30 липня 1909 р. Таврійську губернію було виключено з відання Південного р.о.в. і передано у відання севастопольської охоранки.

ді завідуючого (в більшості міст на цю посаду призначався підполковник окремого корпусу жандармів Дукельський), його помічників, жандармських офіцерів, що керували сотнями філерів, секретних співробітників та різного роду поліцейських чиновників¹³. При бюро створювалися канцелярії у складі завідуючого канцелярською, завідуючого картотекою, околочних наглядачів, районних околочних наглядачів, писарів, унтер-офіцерів й інших рацівників, що діяли в тісному контакті з місцевими органами жандармерії та охоранки. Бюро збирали відомості про "благонадійність" жителів міст, проводили реєстрацію всіх їх мешканців, старших від 16 років, проводили опитування по пунктах так званого голубого листка (на неблагонадійних і підозрілих складався зелений лист) у тих кварталах, де мав проїжджати цар, а також видавати пропуски на різні торжества тощо. Діяльність цих бюро супроводжувалася погромами революційних організацій, тотальними арештами й висилкою за межі міст усіх "неблагонадійних" осіб. Як згадував П.Г.Курлов, 1909 р. після довгої перерви з часу першої революції "розпочалися поїздки царя по Росії та за кордон... [вони] відбирали в мене стільки часу, що переобтяжений силою-силенною поточних справ я був цілком позбавлений можливості серйозно зайнятися організаційною роботою. Тому мені довелося обмежитися частковим виправленням помічених мною недоліків у справі політичного розшуку"¹⁴.

Однак, як нам видається, головною причиною пробуксовування поліцейської реформи було те, про що Курлов волів промовчати. Коли 7 січня 1909 р. ЦК партії есерів оголосив керівника бойової організації Євно Азефа, фактичного лідера партії № 1, секретним агентом департаменту поліції й провокатором, це справило ефект вибуху бомби. Російська преса, а за нею і світова глибоко зацікавилися справою Азефа, вказуючи на величезну суспільну й державну важливість останньої, пов'язуючи її із загальним становищем революційної боротьби й з реакцією у країні. Невдовзі про справу Азефа заговорили в Державній думі, з її трибуни до уряду було направлено запит з цього приводу. Гасу у вогонь долив сенсаційний арешт колишнього директора департаменту поліції Лопухіна, який повідомив близькому до есерів редактору історичного журналу "Былое" В.Л.Бурцеву щодо провокаторства Азефа. Як згадував Бурцев, "для уряду справа Азефа була справжнім ударом, ударом не по голоблі, а по коню. Цим викриттям особливо були вражені в стінах департаменту поліції. Там, кажуть, деякий час всі кинули свої заняття. Ходили від столу до столу та обговорювали подію"¹⁵.

Суд, який зосередив на собі увагу не тільки всієї російської, а й світової преси, засудив Лопухіна до 5 років каторги, всупереч всім фактам і законам логіки визнавши його винним у належності до соціалістів-ре-

волюціонерів тільки на тій підставі, що він говорив з членами цієї партії про Азефа. Але справжньою причиною обвинувачення стало визнання ним на суді курсу керівництва департаменту поліції, спрямованому на провокації, зокрема щодо "тактики здійснення арештів гуртків, що спостерігаються в найбільш близький до здійснення злочинного задуму момент, вважаючи, що такі арешти дають більш доказовий матеріал для суду"¹⁶. Тільки у другій інстанції присуд було дещо пом'якшено* але вислання до Сибіру залишилося до царського указу від 4 грудня 1912 р.

Столипін публічно взяв під свій захист керівництво політичного розшуку та Азефа з трибуни Державної думи.** Безпосередньому керівникові суперагента генералу Герасимову прем'єр пообіцяв навіть місце товариша міністра внутрішніх справ з дорученням керувати департаментом поліції замість Курлова. Лише черговий "поліцейський" скандал завадив цьому.*** Справа Азефа й "таємниці російської поліції" взагалі на довгі роки стали однією з найулюбленіших тем світової журналістики, і трактувалася вона не завжди у бажаному для російського уряду контексті.

Захист Столипіним охоранки та справа Лопухіна, за словами П.Г.Курлова, були для уряду "дуже тяжкими й неприємними"¹⁷. Ці події сколихнули політичне життя країни, різко похитнули позиції прем'єра та шанси поліцейських реформ. Як наслідок, навесні 1909 р. вибухнула "міністерська" криза, під час якої Столипін уперше опинився на грані відставки. Традиційно радянська й зарубіжна історіографія сходилася на думці, що в основі кризи були прагнення правих скинути прем'єр-міністра. Столипін почав відхрещуватися від октябристів і переміщуватися дедалі правіше по шкалі бонапартистської монархії, все більше забуваючи про свою обіцянку створити правову державу. Він втрачав широку опору на політичній арені Росії, перш за все у буржуазному таборі, не виправдавши сподівань лібералів на мирне реформування країни. Політичний скандал у справі Азефа – Лопухіна, рішучий

* Пізніше стали відомими факти, що дружина та донька Лопухіна заявили, що якщо він не викриє Азефа, вони зроблять це самі".

** Лопухін показав у 1917 р.: "Я впевнений, що головною метою мого арешту і передачі до суду, очевидно, було позбавлення мене можливості назвати Столипіна покровителем Азефа.

*** Після викриття Азефа Герасимов перебував у довготривалій відпустці. Коли член партії есерів Петров, що поступив на службу в департамент поліції вбив його наступника, начальника столичної охоранки полковника Карпова, він на допитах заявив, що здійснив цю акцію за вимогою Герасимова. Більшість членів спеціальної секретної комісії, зважаючи на розголос справи Азефа, виступили за передання Герасимова військовому суду, хоча твердження Петрова були бездоказові. Лише особисте втручання Столипіна попередило новий скандальний "провокаційський" процес. Герасимову ж це коштувало кар'єри.

захист Столипіним "поліцейсько-охоронно-провокаційських основ "імперії, як нам здається, надовго поховав його надії порозумітися з парламентом. Як пригадував П.Г.Курлов, коли в Думі у той час обговорювався бюджет МВС, то "загальні дебати з питання бюджету Міністерства внутрішніх справ не мали до самого бюджету, власне, ніякого відношення, а були спрямовані на загальну діяльність Міністерства, особливо на департамент поліції й жандармський корпус. Само собою зрозуміло, що нападки велися в дуже запальному тоні... Я пригадую, що член кадетської партії ген. Бабянський, військовий суддя, критикував та нападав на жандармський корпус, причому він особливо наголошував на недостатній освіті офіцерів. Крім того, він звинувачував жандармів у жорстокості, адже смертні присуди були наслідком їх розслідувань"¹⁸. Аналізом шансів на збереження посади своїм шефом Столипіним впритул зайнявся в той час і сам департамент поліції, що завів спеціальну справу з цього приводу. Зокрема 26 лютого 1909 р. він повідомив МВС, що "у думських гуртках... багато розмов про становище Столипіна, що, як вважають, похитнулося"¹⁹. В іншому донесенні вказувалося: у зв'язку з тим що Дума висловила прем'єр-міністру вотум недовіри, цар планував покращити свої стосунки з останньою шляхом відставки Столипіна²⁰.

Однак прем'єр-міністру попри все вдалося на той час утриматися в сідлі, хоча на розширення поліцейської мережі (під виглядом реформування) вотуму довір'я йому не вистачило. Лише у 1913 р. питання про це знов було поставлене на обговорення Думи.

Осічка з поліцейською реформою все ж не змінила "патронажної" позиції Столипіна щодо органів розшуку. Формально на догоду громадській думці в липні 1909 р., як ми вже згадували, районні охоронні відділення було передано у відання начальників ГЖУ. 1910 р. розроблено проект реорганізації губернських жандармських управлінь з метою розширення їх розшукової діяльності, згідно з яким на п'ятдесят ГЖУ планувалося виділяти щорічно 229 576 та 4 078 крб. одноразово²¹. Однак це був тільки камуфляж, прикриття головних органів політичного розшуку – охоронних відділень, злочинна діяльність яких стала предметом широкого обговорення російської й міжнародної громадськості. Справжнє ставлення Столипіна і вищого керівництва карального апарату до системи провокацій, які розширювали в той час охоронні органи, було однозначним. Коли у травні того ж "скандального" 1909 р. постало питання про призначення нового директора департаменту поліції*, то Курлов запропонував Зуєва, "до якого міністр ставився не дуже доброзичливо й який був змушений тому понад два місяці чекати свого призначення".

* Трусевича було призначено на той час сенатором.

Сам Курлов так пояснював причину цієї “немилості”: “Зуєв був, безумовно, чесною людиною і, коли керував політичною частиною департаменту, хоча він її й не любив, був противником провокації... Міністр вказав мені, що Зуєв не має достатньої енергії, я відповів, що безпосереднє керівництво політичною частиною департаменту я залишаю за собою”²². Призначення “чесного” Зуєва на пост директора головного поліцейського відомства відбулося, врешті, одночасно з призначенням Столипіним його віце-директором свого довіреного С.П.Білецького* – “прекрасного працівника”, що уславився репресіями на посту самарського віце-губернатора. Отже, як бачимо, курс на широкомасштабну політику зміцнення каральних органів Столипін підтримував твердо та неухильно. Проведення ж кардинальної поліцейської реформи** в роки реакції провалилось. Успіхи контрреволюції, досить швидкий розгром революційних і опозиційних організацій ввели царське оточення у своєрідний стан ейфорії, вселили в нього віру, що каральний апарат діє на належному рівні й не потребує корінної реконструкції. З більш-менш помітних спроб у цьому напрямку відзначимо наостанку створення 6 червня 1908 р. 89 розшукових відділень у складі місцевих поліцейських управлінь імперії та відпущення на їх утримання 130 тис. крб.. Хоча головним завданням останніх формально був розшук карних злочинців, діяльність їх підпорядковувалася безпосередньо департаменту поліції. Для працівників цих відділень у Петербурзі при ньому було відкрито зокрема, спеціальні курси з політичного розшуку. На місцях вони тісно взаємодіяли з охоронними відділами і фактично підлягали першим²³.

1 Курлов П.Г. Конец царизма. - С. 83.

2 Там же. - С. 120.

3 Там же. - С. 118.

4 ЦДАЖР Росії. - Ф. 102, 00, 1907, спр. 489, арк. 1-13.

5 Див.: Законопроект о преобразовании полиции в империи. - СПб., 1913. - С. 20-21.

6 ЦДА Росії. - Ф. 1282, оп. 3, спр. 34, арк. 1-16.

7 Там же.

8 Курлов П.Г. Назв. праця. - С. 111.

9 ЦДА України. - Ф. 275, оп. 1, спр. 278; ф. 304, оп. 1, спр. 124.

10 Там же. - Ф. 289, оп. 1, спр. 203, арк. 816 зв.

11 Там же. - Ф. 1335, оп. 2, спр. 139, 322; Кримський обласний архів. - Ф. 706, оп. 1, спр. 158, 345.

* В 1912-1914 рр. він очолював департамент поліції.

** Проте, як ми вважаємо, часткове реформування поліції все ж відбулося.

- 12 Там же. - Ф. 328, оп. 1, спр. 7; ф. 705, оп. 1, спр. 414, арк. 207.
13 Там же. - Ф. 291, оп. 1, спр. 14, 19; ф. 328, оп. 1, спр. 1.
14 Курлов П.Г. Назв. праця. - С. 122.
15 Бурцев В. В погоне за провокаторами. М., 1989. - С. 157.
16 Див.: Обвинительный акт об отставном действительном статском советнике Алексее Александровиче Лопухине, обвиняемом в государственном преступлении. - Былое, 1909. - № 9-10. - С. 218-236.
17 Курлов П.Г. Назв. праця. - С. 109.
18 Там же. - С. 108.
19 ЦДАЖР Росії. - Ф. 102, 00, 1909, спр. 68, арк. 168.
20 Там же. - Арк. 152.
21 Там же. 1910, спр. 222, арк. 16.
22 Курлов П.Г. Назв. праця. - С. 121.
23 ЦДА України. - Ф. 275, оп. 1, спр. 919, арк. 226-227; Лось Ф.Є. Робітничий клас України в 1907-1913 рр. - К., 1926. - С. 104.

РОЗДІЛ ІV

МІЖНАЦІОНАЛЬНІ ВІДНОСИНИ

О.П. Ресніт (Київ)

УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКІ ВІДНОСИНИ У XIX – НА ПОЧАТКУ XX ст.

Інтенсивність, характер і результативність наукових контактів між ученими України та Польщі за останнє 10-річчя дають підстави обнадійливо дивитися у майбутнє. Українські вчені схильні вбачати в цьому не лише суто наукову зацікавленість, а й природний взаємний потяг представників двох народів і держав на етапі, що відкриває нові можливості для реалізації їх інтелектуального, політичного та економічного потенціалу. Науковці мають відіграти активну позитивну роль у реалізації міждержавних угод між Україною й Польщею, сприяючи взаєморозумінню і співробітництву між обома країнами.

З давніх часів історія українців та поляків була тісно переплетеною. Протягом століть обидва сусідні народи неодноразово перебували в складі одних і тих самих державно-політичних утворень – Речі Посполитої, Російської й Австро-Угорської імперій, Польської республіки міжвоєнного періоду тощо. Як наслідок, між ними розвинулися міцні історичні, культурні та особисті зв'язки. Це обумовлювало значні взаємовпливи і взаємозалежності обох народів. Багато європейських ідей, політичних традицій та інтелектуальних напрямків прийшли в Україну саме з Польщі. Водночас таке взаємозбагачення й мирне співжиття часто-густо супроводжувалося непорозуміннями, тривалими політичними конфліктами, національною конфронтацією і навіть кривавими війнами. Неспроможність українців та поляків дійти згоди й віднайти взаємоприйнятну форму політичного співіснування часто використовувалася їхніми могутніми сусідами, що призводило до катастрофічних наслідків для обох народів аж до втрати їхньої незалежності та державності.¹ Не дивно, що протягом майже всього XX ст. чимало яскравих представників інтелектуальної думки й політичних сил як України, так і

Польщі намагалися знайти оптимальну форму двосторонньої співпраці між двома державами.

Не одне покоління політиків, громадських діячів, представників творчої та наукової еліти ставило перед собою питання доленосної ваги: як узгодити реалізацію власних національних інтересів з інтересами іншого народу?; яким має бути співвідношення права націй на самовизначення й суверенітету поліетнічної держави, закріплених конституційним устроєм і міжнародним правом?; де межі інтеграційних процесів, взаємопроникнень та взаємодій, за якими настає деструкція національної субстанції, її розчинення у домінуючому етнонаціональному, політичному і соціально-економічному масиві? Пошуком відповіді на ці та інші питання історики зайняті й сьогодні.

Природа і діалектика українсько-польських відносин детермінована процесами, які обумовлювали їх націогенез. Політичні паралелі в долі обох народів стосуються того періоду, коли вони були не лише бездержавні, а й штучно поділені між різними країнами. Нам уявляється цілком логічний асоціативний ряд, у якому постане аргументована типологізація споріднених явищ етнонаціонального, соціокультурного та політичного життя. І поляки, й українці свого часу перебували на становищі національних меншин. Щоправда, на долю останніх випав більш тривалий та складний період боротьби за власну державність.

На українських етнічних землях, що входили до складу Австрійської імперії, витоки національного відродження сягають кінця XVIII – початку XIX ст. Вони пов'язані з відомими освітніми й релігійними реформами Марії-Терезії та Йосифа II, відкриттям україномовної греко-католицької духовної семінарії 1783 р. і Львівського університету 1784 р. На початку XIX ст. внаслідок інтерпеляції уніатського митрополита Михайла Левицького й крилошанина Івана Могильницького австрійський цар санкціонував навчання української молоді рідною мовою, хоча обов'язковим вважалося також вивчення польської.

В 20–30-х роках XIX ст. єпископ І.Снігурський очолив гурток, до складу якого ввійшли ректор греко-католицької семінарії у Львові І.Лавровський, автор граматики української мови Й.Левицький, етнограф і філолог Й.Лозинський, історик А.Добрянський. Члени гуртка ініціювали друкування українських книжок. Як бачимо, австрійський уряд пішов на поступки в справі розвитку національних меншин у культурно-освітній сфері. Однак це не змінило суспільно-політичний статус українців, що стали об'єктом тиску на них двох впливів: австро-німецького та польського.

Втім, незважаючи на відсутність традиції незалежного державного життя, неструктурованість національної еліти, Австрії не вдалося ціл-

життя, неструктурованість національної еліти, Австрії не вдалося цілковито інкорпорувати українське населення Галичини. Віддаленість, периферійність цієї провінції, що ускладнювали управління нею, невдалі спроби германізації краю змусили Йосифа II змінити політику: в обмін на лояльність Відня місцева еліта отримала можливість зайняти посади у владних структурах нижчої й середньої ланки. Та оскільки українську еліту репрезентувало головним чином греко-католицьке духовенство, майже всю галицьку адміністрацію було обсаджено польськими шляхтичами.

Ще одним інструментом забезпечення в першу чергу інтересів польської шляхти став Галицький становий сейм, що з дозволу австрійського уряду діяв протягом 1817–1845 рр.

За цих умов єдиним чинником, що протидіяв чужорідним впливам, стала греко-католицька церква. Проте згодом частина її кліру і мирян була втягнута в австро-польське культурне життя й почала схилитися до латинізації та проавстрійської орієнтації, що мали забезпечити національну самобутність і гарантувати автономію краю. Інша частина греко-католицьких священиків та громадських діячів звернула погляд на Росію, вбачаючи у ній порятунок від полонізації.

Таким чином, у першій половині XIX ст. на західноукраїнських землях, що входили до складу Австрійської імперії, виразно окреслилися польська, українська, австрійська й російська орієнтації в українському середовищі. Протягом тривалого часу (до кінця визвольних змагань 1917–1921 рр.) вони визначали український рух у цьому регіоні.

До першої половини XIX ст. відносяться спроби співробітництва українських і польських громадських діячів. Так, члени напівлегального літературно-просвітницького гуртка “Руська трійця” (1833–1837) М.Шашкевич, І.Вагилевич, Я.Головацький та інші друкувалися на шпальтах польських видань. Однак індивідуальність демократів Польщі у ставленні до українського питання спричинила розрив галицьких “будителів” з польським політичним і культурним рухом.

Нові спроби пошуку “паралельних курсів” належать до середини XIX ст. Революція 1848 р. сколихнула Європу, викликала сплеск національної свідомості бездержавних народів, стимулювала демократизацію політичних режимів. Внаслідок активних дій польської інтелігенції 13 квітня 1848 р. в Львові було створено Центральну Раду Народову – своєрідний орган самоврядування. Однак спроба залучення до цього українських демократів позитивних наслідків не мала. Водночас вимоги українців було передано австрійському наміснику у Галичині. В них йшлося про запровадження української мови у школах й установах, дозвіл займати державні посади, рівні права духовенства різних конфесій.

лою виявилася в створенні національного самоврядного органу – Головної Руської Ради на чолі з перемишльським єпископом Григорієм Яхимовичем (пізніше – священиком Михайлом Куземським). У маніфесті цього органу проголошувався заклик до єдності 15-мільйонного українського народу Галичини та Наддніпрянщини.

На відміну від австрійської орієнтації ГРР члени створеного 11 травня 1848 р. Руського собору виступали поборниками польсько-українського єднання. Представлений сполонізованими аристократичними українськими родами, РС прагнув зайняти домінуючі позиції в краї. Однак виразна українська позиція Головної Руської Ради, що спиралася на національно-свідомі інтелігенцію і селянство, забезпечила їй перемогу над опонентами. На виборах до австрійського парламенту депутатами стали 39 кандидатів від ГРР. З її ініціативи у Галичині було зібрано 200 тис. підписів під меморандумом до австрійського цісаря, в якому ставилася вимога поділити цей край на українську й польську частини з окремими органами влади.

Ще один шанс для зближення польського та українського національних рухів з’явився завдяки зусиллям чеських науковців і громадських діячів П.Шафарика, Й.Єлачича й Ф.Палацького, які домоглися скликання Слов’янського конгресу. Під час його роботи було вироблено угоду, до якої приєдналися і посланці ГРР та РС. Проте на практиці втілити ідею компромісу не вдалося. Глибокі розходження в політичних, культурних, релігійних питаннях стали неподоланною перешкодою до спільних дій польського й українського таборів. Свідченням цього стало збройне повстання у Львові (1–2 листопада 1848 р.), організоване радикальною частиною польського студентства і робітничої молоді. Українці його не підтримали. Після розправи над польським національно-визвольним рухом австрійські правлячі кола перестали підтримувати й українські організації.

Узагальнюючи вищенаведене, слід підкреслити, що в середині XIX ст. український національний рух переростає з культурно-просвітницького у політичний. Усвідомлення власної мети та самодостатності диктували українським діячам необхідність вироблення самостійного, відокремленого від польських впливів курсу. Водночас обмежені можливості української еліти й її соціальна база ще не дозволяли створити постійно діючий представницький орган, який би відстоював інтереси українців у Галичині.

Свої особливості українсько-польські відносини мали на Правобережжі, що після поділів Польщі відійшло до Росії. За словами Д.І.Дорошенка, “панування польщизни на Правобережній Україні найбільш скріпилось вже по упадку Речі Посполитої під російською владою, ко-

ли в перших десятиліттях ХІХ в. край під зручним керуванням Т.Чацького вкрився цілою сіттю польських шкіл та культурних інституцій, а на чолі цього культурного польського руху став лицей у Крем'янці на Волині". Й далі відомий політичний діяч зазначав: "Однак і серед української шляхти на Правобережжі десь на глибині душі тліла, жеврела іскра певного національного почуття – не польською, а українською. З погляду етнічного ця шляхта ще й тепер уявляє доволі чистий український тип, котрий одрізняє її, наприклад, од польської шляхти з етнографічної польської території"². На підтвердження останньої тези Д.Дорошенко посилався на історика з Польщі Талько-Гринцевича³.

Саме в цьому середовищі з'явився такий феномен, як "українська школа" літераторів, представлена А.Мальчевським, Б.Залеським, С.Гошинським, А.Грозою, Т.Олізаровським, Т.Падурою (останній писав українською мовою). Свою частку у зведенні польсько-українського містка вклали історики, етнографи, письменники М.Грабовський, Е.Руліковський, Ю.Стецький, Г.Оссовський, А.Новосельський, І.Коперницький та пізніше – О.Яблоновський, М.Дубецький, Ф.Равіта-Гавронський, Й.Третяк.

Залишаючись людьми свого часу й історичних обставин, вони симпатизували Україні, але не бачили її поза межами Польщі.

Однак поряд з ними із середовища спольщеного громадянства Правобережної України виокремилася група, що залишила польський табір та присвятила себе розв'язанню "українського питання". Так, наприкінці 50-х років у Києві виникає "Українська громада" на чолі з Володимиром Антоновичем, Костем Михальчуком, Борисом Познанським, Тадеушем Рильським. За оцінкою того ж І.Дорошенка, "цей поворотний рух потомків української шляхти мав і має досі своїх представників серед усіх дальших поколінь, раз у раз даючи українській національній справі талановитих і глибоко відданих робітників"⁴. Проте громадівці не виробили чіткої ідеології й не вийшли за межі культурно-освітньої роботи, впливаючи на український визвольний рух опосередковано та менш ефективно, ніж були здатні.

Іншим фактором, що міг стимулювати український рух, стало польське повстання 1831 р., що охопило Польщу, Литву, Правобережну Україну. І знову наданий історією шанс спільно виступити проти національного гноблення з боку російського самодержавства не було використано. Українські селяни не сприйняли заклик підтримати виступ поляків, повіривши обіцянкам царських урядовців звільнити їх з кріпацтва за умови участі в придушенні повстання.

Тут доречно хоча б стисло зупинитися на російській національній політиці. Геополітичною доктриною російського уряду стала ідея

об'єднання слов'ян під егідою династії Романових. Німецький дослідник Д.Гайер у праці "Російський імперіалізм. Взаємодія внутрішньої та зовнішньої політики" наголосив, що фактори, які визначали життєві інтереси імперії, пов'язані з категорією "історичної відповідальності", "обов'язком Росії". Ірраціональні за змістом, вони, на думку Гайера, підживлювали російський націоналізм. Від себе додамо до цього переліку ще й месіанізм Росії, який за допомогою теорії "третього Риму" завоював певні позиції в самосвідомості росіян. Гайер простежує вплив ідеології націоналізму та панславізму на внутрішню і зовнішню політику царизму (польське повстання 1863 р., "балканське питання", Прибалтика).

Враховуючи сказане, можна дійти висновку, що традиційний погляд Російської імперії до гегемонії у слов'янському світі наштовхувався на суперечливу тенденцію, яка виявлялася, з одного боку, в русифікації та асиміляції споріднених етносів, а з іншого, – в брутальному придушенні будь-яких спроб заявити про суверенні права залежних, пригноблених народів. Очевидно, історикам ще належить з'ясувати, як у теорії й на практиці самодержавство здійснювало принцип "поділяй і пануй" щодо поляків та українців, наскільки це вплинуло на характер їх відносин у майбутньому.

Середина 60-х років ознаменувалася кристалізацією різних за орієнтацією груп в українському національному русі. Аналізуючи причини піднесення й поширення останнього, відомий польський учений та дипломат Леон Василевський вказує, що функцію його рушія взяв на себе спочатку невеликий прошарок української еліти. "Якщо раніше колонізувався вищий прошарок руського суспільства, – писав він у праці "Україна і українська справа", – то з появою руської інтелігенції, культурного руху русинів, руської школи, колонізувалася тільки менша культурна частина руської народності в місцевості, де переважали поляки"⁵.

У 1886 р. Галичина отримала автономний статус, що дало можливість польським урядовцям зайняти панівне становище в краї. Це прискорило формування староруського консервативного табору, що пов'язував усі сподівання на визволення виключно з Росією. На іншому полюсі перебували народівці, які відстоювали ідею "відрубності "руського населення" й від поляків, і від росіян. Втручання уніатської церкви визначило перевагу "москвофілів" та втрату позицій народівцями.

Поряд з розколом українського руху у Галичині відбувалося поглиблення конфлікту між галицькими й "російськими" українцями. Дослідник Т.Гранчак так характеризує ситуацію, що склалася: "Таким чином на галицькому ґрунті зав'язується новий вузол протиріч між демокра-

тичними ідеями російських українців і консерватизмом галицьких русинів. Цей конфлікт набуває ще більшої ваги з огляду на загальну нечисленність українофільських діячів як в Україні російський, так і в Галичині, не кажучи вже про їх поділ на течії та напрямки. Український загал настійно потребував об'єднання сил з метою протистояння зовнішнім (польським і російським) впливам і забезпечення більш-менш стабільного розвитку українського народу.”⁶

Подальша диференціація українського руху створила умови для появи його радикальної гілки. А всього на кінець XIX ст. у Галичині, за визначенням Л.Василевського, існувало декілька національно-політичних течій: 1) опозиційні народовці, які стояли на чисто національному ґрунті, але й не поривали зв'язків зі старорусинами; 2) урядові народовці, які співпрацювали з польськими консерваторами, намагаючись здобути концесії для української спільноти; 3) радикали (в особі “Русько-Української радикальної партії”); 4) соціал-демократи (фракція РУРП, що 1899 р. утворила “Руську соціал-демократичну партію”)⁷.

Розгалуження українського руху на різні течії послаблювали його позиції не лише перед “москвофілами”, а й перед польськими шовіністичними силами. Водночас поява популярного у масах радикально-соціалістичного напрямку створювала умови для наднаціональних політичних (хоч і тимчасових) коаліцій. Саме з широкою програмою демократичних свобод та міжнародного порозуміння РУРП академік НАН України Григорій Вервес пов'язує ряд “компромісних рішень над зближенням соціалістів-радикалів з москвофільськими, народовськими, а також соціалістичними і людовими польськими угрупованнями й партіями та їхньою пресою”⁸.

На кінець XIX ст. припадає оформлення ідеї самостійної Української держави. В 1895 р. у доповненні до своєї програми про це заявили галицькі радикали. А на початку 1900 р. це гасло висунули теоретики і керівні діячі “Революційної української партії” (РУП): брошура М.Міхновського “Самостійна Україна” поклала початок націоналістичної ідеології в Україні.

В той час активно формується політична інфраструктура, що характеризується широким ідеологічним спектром, а також у загальних рисах створюється стратегія боротьби за національну державність.

Перше десятиріччя XX ст. відзначається бурхливим розповсюдженням ліворадикальних ідей та появою партій соціал-демократичного спрямування. З 1902 р. почала діяти “Українська партія самостійників-соціалістів”. 1904 р. сформовано “Українську демократичну партію!” (УДП). На початку 1905 р. РУП розпалася на “Українську соціал-демократичну партію” (“Спілку”) й “Українську соціал-демократичну робітничу партію” (УСДРП). Того ж року Б.Грінченко, С.Єфремов, М.Левицький створили

“Українську радикальну партію” (УРП), що після об'єднання з УДП оформилася в “Українську демократично-радикальну партію” (УДРП). 1906 рік став початком діяльності “Української народної партії” (УНП), що в особі М.Міхновського обстоювала ідею самостійності Української держави. Серед ліворадикальних партій слід назвати також українські партії соціалістів-федералістів (створена 1905 р.) та соціалістів-революціонерів (1906 р.).

Значна кількість політичних об'єднань лівої орієнтації не змогла привчати їх вузьку соціальну базу, невиразність програмних засад, стратегії й тактики досягнення задекларованих завдань. За цих умов більшу конкурентну здатність виявили російські партії. Здавалося б збалансувати це співвідношення могли б угоди про спільні дії, координація зусиль з польським соціал-демократичним табором. Однак брак волі, політична зашореність, а часом і амбіції українських та польських діячів зашкодили реалізації даної історичної альтернативи.

Революційні події 1905–1907 р., а також 1917–1921 рр. виявили силу та слабкість українського руху.

На початку XX ст. доля підготувала цілу низку випробувань для українсько-польських відносин. Деякі з них (Перша світова війна, події 1917–1921 рр.) стали визначальними на кілька десятиліть уперед.

Взагалі ж уявляється надзвичайно важливим привернути увагу дослідників до таких аспектів теми, що потребують подальшої наукової розробки: форми економічного життя поляків й українців, їх взаємовпливи і суперечності між ними, роль римо-католицької, православної й греко-католицької церкви в українсько-польських відносинах, місце спецслужб та дипломатії Австро-Угорщини, Росії, Німеччини в ескалації українсько-польського протистояння, взаємопроникнення і взаємовпливи польської й української культурної та політичної традицій, українсько-польські відносини у період Першої світової війни і 1917–1921 рр.

На часі опрацювання також проблем методології й термінології, що має супроводжуватися відповідними публікаціями та науковою полемікою. Не втрачають своєї актуальності питання, пов'язані з впливом подій минулого на ментальність українців і поляків.

Це далеко не повний перелік багатообіцяючих пошукових напрямів, які мають не лише вагомий теоретичний, а й прикладний результати.

¹ Див.: Peter J. Polichnyi (ed.), Poland and Ukraine: Past and Present. - Edmonton-Toronto, 1980.

² Д.І. Дорошенко. Огляд української історіографії. Державна школа: Історія. Полі-

тологія. Право. - К., 1996. - С. 124-125.

³ J. Talko-Hryncencicz. Szlachta ukrańska. Materiały antropologiczno-archeologiczne, neid. Akad. Umiejętności we Krakowie 1897, t. XI.

⁴ І.Д. Дорошенко. Назв. праця. - С. 127.

⁵ Lejn Wasilewski. Ukraina i sprawa ukrańska. - Krakowie, 1911. - S. 163

⁶ Т.Ю. Гранчак. Розкол в українському національному русі другої половини XIX ст. в оцінці польського історика Л.Василевського // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. - К., 1999. - Вип. 8. - С. 181-182.

⁷ Lejn Wasilewski. Назв. праця. - С. 150.

⁸ Григорій Вервес. Українці на рандеву з Європою. - К., 1996. - С. 150.

РОЗДІЛ V

ПРОБЛЕМИ ВІТЧИЗНЯНОЇ УРБАНІСТИКИ

О.С.Петренко(Вінниця)

ЦЕХОВИЙ УСТРІЙ ПРИВАТНИХ МІСТ І МІСТЕЧОК СХІДНОГО ПОДІЛЛЯ

Дослідження цехового устрою приватних міст та містечок східного Поділля пов'язане зі значними труднощами. Головна проблема - мізерна кількість документального матеріалу, як друкованого, так і рукописного, а також спеціальних праць, об'єктом дослідження яких були б цехи на теренах зазначеного регіону.

Українські історики й археографи присвятили чимало праць вивченню цехів в Україні за період від часу виникнення аж до ліквідації. Головну увагу дослідники звертали на цеховий устрій великих королівських (державних) міст: Львова, Києва, Перемишля, Кам'янця-Подільського. Значно менше були досліджені цехи дрібних державних міст, а ще менше – приватновласницьких міст та містечок. У даному контексті вищезгаданий регіон є цілковитою білою плямою. Частково досліджувалася тільки історія цехового устрою значних королівських міст Брацлавщини – Вінниці й Брацлава. Що стосується приватних, то досі видано лише один документ – привілей князя Олександра Любомирського шевському цеху м.Юзефграда (Балти) 1777 р.¹

Майже повна втрата актових гродських і земських книг Брацлавського воєводства XVIII ст. під час Другої світової війни, не кажучи про інші види історичних джерел, на перший погляд, унеможливує вірогідність віднайдення матеріалів для висвітлення порушеного нами питання. Однак детальне дослідження актових земських книг східного Поділля першої третини XIX ст. дало можливість виявити цілий ряд копій цехових привілеїв приватним містам та містечкам за XVIII ст. Причини їх внесення до актових книг були цілком зрозумілими. На початку XIX ст. тривав процес інтенсифікації ренти у поміщицьких маєтках.

При наявності потужних єврейських кагальних громад поміщики були зацікавлені в обмеженні й навіть повному скасуванні прав православних мешканців міст з метою використання їх у фільварковому господарстві. Отож, щоб уникнути втрати своїх привілеїв, цехові братчики прагнули застрахувати їх шляхом внесення до актових книг.

Найдавніший з виявлених документів сягає 1725 р. Це привілей графа Станіслава Потоцького на організацію полотняного (ткацького) цеху в м.Браїлові. У преамбулі поміщик обґрунтовує необхідність цього надання наступним чином: "... Прагнучи мати в якнайкращому порядку місто моє Браїлів і по воєнному спустошенні до давнішніх звичаїв повернутися...". Звичайно, робити висновок з цієї фрази про те, що у Браїлові до Хмельниччини існував цеховий устрій було б перебільшенням. Магната в першу чергу спонукала до надання привілею можливість власного збагачення при розвиненому ремеслі й торгівлі у містечку. Для організації внутрішнього порядку цехові братчики мали обрати зі свого середовища на рік цехмістра. В його обов'язки входило пильнування, аби у місто не заходили сторонні майстри та не виробляли полотна, також не продавали його на ярмарках і торгах без обов'язкової сплати за це до цехової каси. Цехмістрам також надавалося право судити й карати порушників у поточних цехових справах. Двір дідича не повинен був чинити жодної перешкоди цехмістру в його урядуванні². У привілеї на відкриття кравецького цеху в тому ж м.Браїлові (1727 р.) С.Потоцький без змін повторює обов'язки та права цехмістрів³. В обох документах застережено, що до вказаних цехів належать також усі майстри даних ремесел із сіл Браїлівського ключа. Цехові ткачі, які мешкали по селах, зобов'язані були двічі на рік (на Різдво і на Пасху) з'являтися у містечко й до цехової каси заплатити по 6 грошів та дати по 1 фунту воску. На них також покладался обов'язок закінчувати науку виключно в м.Браїлові, за що кожен мав дати грішми 4 злотих і 2 фунти воску. Якби хтось із сторонніх хотів вступити до майстрів-ткачів у науку, то повинен був заплатити до каси 6 злотих та дати 8 фунтів воску, а також почастивати братчиків, для чого виставити діжку пива, 2 гарці горілки й організувати "вечерю". Для того часу це досить значна перешкода для бажаючих влитися до цехової корпорації. Такий пункт відсутній у привілеї 1727 р. цехові кравців. Так само його немає в привілеї того ж таки С.Потоцького на організацію шевського цеху у м.Могилеві (на Дністрі) 1730 р.⁴ Очевидно, при незначному розвиткові ремесла і торгівлі потреби в обмеженні прав вступу до цехових корпорацій у той час ще не було.

Поряд з прагненням "привести міста до квітучого стану" важливою умовою існування цехів було "примноження хвали Божої". Так, у привілеях браїлівським цехам відзначено обов'язок братчиків давати віск

та свічки до церкви. В документі 1730 р. цей пункт значно ширший: братчики повинні перш за все проявляти себе у служінні Богу і в прославленні його імені у церкві, "оскільки костелу немає", під час урочистих свят при відправленні святої меси стояти із свічками, а також в інших випадках, наприклад, на похоронах. На потреби таких служб потрібно було давати віск у достатній кількості два кожні тижні. Крім того, братчики мали платити по 2 гроші на титаря, а хто в змозі – й більше. На хвалу Божу повинні йти і суми від збирання штихового з чужинців або крамарів, що продаватимуть чоботи у Могилеві (по 1 грошу з пари).

Питання про стосунки цехів з церквою на Східному Поділлі є надзвичайно цікавим. Якщо в пам'ятках цехового устрою Західної України XV–XVII ст., у тому числі й західного Поділля, звичайними є норми дискримінації православних українців аж до заборони їм вступати в цехи, то у наявних кількох пам'ятках першої половини XVIII ст. зі Східного Поділля нічого подібного немає. Воно і не дивно. Адже Хмельниччина змела практично весь польський прошарок населення з вказаного регіону, й у перші десятиріччя XVIII ст. тут майже не було католицьких парафій.

Могилівським шевцям дозволялося двічі на рік, на свята св. Миколая вільно ситити мед, варити пиво та викурювати 2 спусти горілки, відбувши якусь не означену повинність до оренди. Однак це не повинне тривати більше трьох днів, і отриманий прибуток теж бути обернений на користь цеху й на хвалу Божу. Ті ж шевці звільнялися Потоцьким від усіх відробітків, зажинків, зароків, толок, а мали робити лише шарварки, платити чинші поміщику та державні податки. Цехмістрам ставилося в обов'язок залучати якомога більше ремісників на поселення у Могилеві, а також усіляко сприяти ремонту церкви, яка цього дуже потребувала. Новоосілим у місті людям С.Потоцький надавав п'ятирічну свободу від повинностей.

Цехові привілеї 50-х – 70-х рр. XVIII ст. за своєю структурою не відрізнялися від проаналізованих вище, але були значно детальнішими, містили в собі більше різноманітних регламентацій. Так, привілей князя Юзефа Любомирського шевському цеху м. М'ястківки (1751 р.) обов'язки й права цехмістра окреслює майже так само, як вище охарактеризовані документи. Регламентація ж умов для бажаючих вступити у число братчиків є значно ширшою. Якби хтось з майстрів узяв хлопця в науку, то повинен дати 1 око воску на костел і стільки ж на церкву, до цехової скриньки заплатити 2 злотих, цехмістрові – 18 грошей. По закінченні науки учень, котрого майстер хотів би "визволити", мав заплатити до цехової скриньки 5 злотих, дати воску для костелу – 1 око та почастивати братчиків "згідно із змогою". Коли б котрийсь з челядників або з прийшлих зі сторони хотів вступити у майстри, то за це повинен

заплатити до цехової скриньки 12 злотих, для костелу дати воску 4 ока, до цеху поставити діжку пива й 4 гарці горілки, а також відслужити останньому 1 рік і 6 тижнів. До цеху залучалися майстри по містечках та селах М'ястківського, Цекинівського й Чечельницького ключів. Вони мали платити щорічно до м'ястківського костелу по 2 злотих та давати 2 фунти воску. На цех покладався також обов'язок щоквартально замовляти святу месу у місцевому костелі, за що платити ксьондзу – пробошчеві по 4 злотих за кожну, а також давати на рік 6 фунтів свічок. Для неслухняного братчика передбачалося покарання: дати 3 фунти воску на костел і стільки ж – на церкву. Щоб запобігти фінансовим зловживанням верхівки цеху, привілей застерігав, що цехова скринька повинна зберігатися в старшого цехмістра, а ключ від неї – у молодшого. Всі прибутки й видатки мали обговорюватися та вирішуватися на загальних сходах братчиків щоквартально.

Привілей передбачав значні перешкоди стороннім у продажу чобіт у М'ястківці. Їм дозволялося торгувати тільки на ярмарках після сплати штихового в розмірі 15 грошей від кожної пари. На торгах же сторонні не мали права продавати чоботи під загрозою вільного відібрання їх на цех. Так само не мали права сторонні на торгах купувати привізних вичинених шкур без дозволу на це від цеху. Після отримання ж такого дозволу кожен купуючий повинен заплатити по 4 гривні з шкури. Під час ярмарку останні можна було продавати й купувати без будь-якої оплати на цех. Ходаки стороннім дозволялося вільно продавати лише під час ярмарків, заплативши до цеху по 15 грошей від пари. Братчикам же можна їх вільно продавати як на ярмарках, так і на торгах без будь-якої оплати.

Цехові братчики мали судитися у цеху в усіх справах, окрім кримінальних, які мали вирішуватися у князівському замку. Під час урочистих свят вони повинні були ставати у процесію зі своїми свічками та хоругвами. Для безпеки в місті кожен з них зобов'язаний мати рушницю, порох і кулі, за чим повинен наглядати цехмістер. З цієї ж зброї на Пасху й Різдво на утрнях вони мали палити за наказом ксьондза. Останнє положення привілею – магнат звільнив братчиків від усіх повинностей та платежів, крім чиншу, десятин і подимного податку на користь Речі Посполитої⁵.

Документ нічого не зазначає про платню від цеху дідичеві. Можливо, на початку вона дійсно була відсутня, але пізніша практика свідчить про інше.

Привілей графа Юхима Потоцького ткацькому цехові Старої й Нової Мурафі (1755 р.) містить ряд оригінальних положень. Перш за все кримінальні справи братчиків мали розглядатися не у замковому суді, а в магістраті. Останній повинен затверджувати на посадах новообраних

цехмістрів. Така практика є дуже рідкісною для приватних містечок, бо магістрати характерні для королівських міст, які мали магдебурзьке право. Які ж функції мав магістрат у Мурафі, сказати важко, оскільки спеціальних праць з історії цього населеного пункту досі не створено.

Ведучи мову про права та обов'язки цехмістрів, магнат особливо застерігав їх від підкупів і корупції. Очевидно, дана практика була досить поширеною, раз проти неї зроблене спеціальне застереження. Братчикам Потоцький наказував не робити здирств над людьми, що продаватимуть полотна на ярмарках, а натомість збирати грошову оплату від них: з доброго купецького воза – по 12 гривень, а від дрібних продавців – по 1 гривні з десяти аршинів. Зібрані таким чином гроші мають бути витрачені не на що інше, а лише на щоквартальну святу месу.

Регламентація вступу у науку й “визволення” загалом мало відрізняла від окресленої в аналізованих вище документах: кожен майстер, приймаючи хлопця до науки чи за гроші, чи за службу, повинен внести до скриньки вступного 2 злотих та 2 фунти воску, для братчиків – 2 кварта горілки і 2 конівки пива. Учень, який поступає на послуги до майстрів, має перебувати у цьому стані 2 роки й “визволитися” власним коштом. При цьому він повинен дати 3 фунти воску, для “братів та братових” поставити 2 гарці горілки і 4 конівки пива. Учень же, який поступає в науку за гроші, має прислужувати майстру впродовж року, заплатити 2 битих таляри, і також “визволитися” власним коштом.

До привілею є пізніша дописка, зроблена 1771 р. управителем Муравського ключа Якубом Маєвським. У ній ідеться про те, що після зробленої ревізії прибутків та видатків цехових сум виявилось, що братчики більше займаються пияцтвом, ніж думають про добropорядність. Цехмістрові відтак суворо наказувалося під страхом замкової кари і штрафів не робити жодних видатків на пиятику, а відновити обов'язки цеху перед костелом отців домініканців, як про те застерігає привілей дідича; до церкви ж ніяких видатків робити не потрібно⁶. В даному разі дискримінаційне положення щодо церкви можна пояснити тим, що у Мурафі впродовж XVIII ст. склалася одна з найбільших католицьких громад на східному Поділлі. Ймовірно, що серед цехових братчиків містечка православні становили незначну частину. Дискримінованими мали почуватися ткачі, що жили по селах Муравського ключа, й згідно з привілеєм належали до цеху, оскільки вони переважно дотримувалися східного обряду. Але навіть попри дискримінаційну постанову щодо церкви документ не містить окремого положення, яке б юридично закривало православним можливість вступити до цехового братства.

Привілей графа Франциска-Салезія Потоцького шевському, гончар-

ському, ткацькому та кушнірському цехам м.Браїлова (1760 р.) характерний тим, що магнат збільшує розміри повинностей братчиків на користь свого двору. Шевці зобов'язані безкоштовно шити чоботи для двірської челяді. За встановлену ціну, яка у документі не вказана, взуття для драгунів і піхоти, котрі, очевидно, розквартирувалися в Браїлівському ключі. Кушнірів зобов'язано на вимогу двору вичиняти баранячі шкури (6 грошей за штуку) й шити кожухи (15 грошей за штуку). Гончарі мали безкоштовно давати посуд на молочні продукти до фільварку й на замкові потреби. Кожен же з ткачів щороку повинен давати до економії по 1 мішку.

Усі братчики зобов'язані відбувати почергово зі зброєю нічні варти на замкових брамах. "Чинші та інші повинності, як і податки, згідно з правом громадським, платити й відбувати повинні, якого котрий уживає ґрунту"⁷.

Цехові привілеї м. Браїлова єдині згадують про статус ремісників-євреїв. Зокрема право 1727 р. на відкриття кравецького цеху зазначає: "Кравців єврейських не можуть приймати до свого цеху, оскільки ті згідно із своїм правом мають урядувати"⁸. У документі 1760 р. з цього приводу сказано таке: "Євреї – шевці, що в Браїлові мешкають і, займаючись тим ремеслом, мають прибутки, до каси цехової пропорційно вносити повинні. Євреї ж інші, що тим промислом не займаються, не повинні шевцям перешкоджати під час торгів та ярмарків скуповувати шкури, хіба аби шевці не потребували"⁹. З вищезазначеного видно, що євреї займалися здебільшого ж тими ремеслами, що й члени християнських цехів, і, поза всяким сумнівом, не тільки позбавляли останніх монополії на виробництво ремісницьких виробів, а й витісняли їх, маючи особисту свободу та будучи незалежними від землі. Звідси і певні обмеження щодо них, що в привілеї 1760 р. виявлялося у нормі обов'язкової сплати євреями-шевцями до цехової каси певних сум за право займатися промислом.

Кількість євреїв-ремісників уже наприкінці XVIII ст. переважала кількість братчиків-християн. Так, в інвентарі Ладижинського ключа 1801 р. в містечку й селах зафіксовано 14 братчиків різних цехів. У самому ж Ладижині серед членів єврейської кагальної громади лише за прізвищами налічувалося 23 ремісники. Серед них: кравці, шевці, кушніри, котлярі¹⁰.

В наданих документах поміщиків єврейським кагалам містечок у жодному випадку не знаходимо дискримінаційних положень щодо занять ремеслом. Навпаки, привілей графа Мошинського кагалу м.Бершаді 1804 р. зауважує, що бажаним євреям дозволяється займатися будь-яким ремеслом з тією лише умовою, щоб це не робило шкоди прибуткам магната¹¹.

Великі групи ремісників – євреїв теж об'єднувалися у цехи. Про це свідчать, наприклад, контракти графа А.Ржевуського з кагалами Погребища та Дзюнькова 1806 р., в яких вказано, що єврейські ремісничі цехи платять особливі чинші, відмінні від загальних¹². Інвентар м.Ямполья 1795 р. засвідчує наявність у містечку двох шевських цехів – християнського й єврейського. Обидва вони платили поміщику по 50 злотих щорічно. На жаль, інвентар не повідомляє про кількісний склад обох цехів¹³.

Стосовно національного складу християнських цехів наявні документи подають дуже обмежений матеріал. Інвентарі приватних містечок східного Поділля кінця XVIII – початку XIX ст. в примітках здебільшого не виділяють окремо цехових братчиків. Виняток становить лише інвентар м.Ладижина Гайсинського повіту 1801 р. У ньому зазначені наступні прізвища цеховиків: Яків Свішко, Мартин Ксьондзенко, Іван Ткач, Василь Швець, Василь Брун, Іван Головка, Мирон Топчіїв, Гнат Сивачок, Панько Босняк, Іван Вальковий, Павло Шимилюк, Василь Швець, Павло Швець, Андрій, зять Танасія¹⁴.

Навіть якщо серед названих братчиків і були католики, то українське походження більшості з них, судячи з прізвищ, не викликає сумнівів. Свідченням українського походження більшості цехових ремісників-християн у приватних містечках східного Поділля є й те, що в наданих привілеях поміщиків майже немає обмежень конфесійних. А окремі привілеї, наприклад, шевському цеху м.Уладівки 1751 р., покладають на братчиків обов'язки лише перед церквою без жодної згадки про костел¹⁵.

З часів російського панування вдалося виявити всього 2 привілеї цехам. Обидва вони надані управителем маєтків графа Потоцького Будзинським 9 лютого 1802 р. цехам м. Мурафи – шевському та ткацькому. Документи за змістом докорінно відрізняються від розглянутих вище привілеїв XVIII ст.. У них лише фіксується шкала повинностей цехових братчиків, яка діяла на той час. "... Чинш звичайний, такий самий, як в році минулому платили і надалі платитимуть – по 21 зл. від шнура, також шарварки відбувати і копи жати, тобто тягловий і піший – кіп 10, а той, що без ґрунту, – кіп 5 на заклик скарбу з тією тільки різницею, що уже з цього часу по 15 гр. буде раховано за копу і відраховано з чиншу. З тією умовою, що якби без відома двору посмів котрийсь прийняти учня підданого панщинного, то не тільки покараним буде, але навіть втратить свої права і сам буде обернений в панщинного..."¹⁶. Норма оплати за шнур 21 злотий є досить значною, а тому вказані два документи є дискримінаційними. Вони свідчать про обмеження прав цехів.

Економічне становище християнських цехів у приватних містечках з плином часу погіршувалося. Цьому в першу чергу сприяла активна єврейська колонізація останніх. Євреї, незважаючи на окремі дискримінаційні постанови влади проти них, а також поміщиків своїм ремеслом витіснили християн. До того ж цехові привілеї забороняли партачам торгівлю лише на торгах, а на ярмарках продавати дозволялося всім, причому інколи навіть зовсім без особливих сплат на користь цеху. Селяни ж та представники інших суспільних верств населення купували товари здебільшого на ярмарках, які влаштовувалися досить часто. Наприклад, привілей короля Станіслава-Августа на них у с. Юльямполі Брацлавського воєводства 1789 р. визначав 24 ярмарки на рік¹⁷, тобто вони відбувалися через кожних два тижні.

Цілком особливим є привілей Ф.С.Потоцького сап'яновому цехові вірменської громади м. Могилева. Датований він 4 травня 1745 р. Ця остання, очевидно, була тісно пов'язана з такою ж громадою м. Кам'янця-Подільського. Чисельна вірменська громада в Могилеві сформувалася на початку 40-х років XVIII ст. Тоді ж (1743 р.) з'явився і привілей Ф.С.Потоцького, яким затверджено її особливий статус¹⁸.

В преамбулі до цехового привілею зазначено, що він написаний на основі львівського привілею 1620 р., затвердженого Яном – Казимиром 1667 р., а пізніше прийнятого за взірць у різних містах країни. Написали документ троє почесних представників вірменської громади: Манук Донікевич, Аведік Богданович і Грегорж Гетроні 25 квітня, а 4 травня його затвердив поміщик. Привілей зазначає, що цехове братство встановлюється на честь святого Григорія – просвітителя й патріарха Вірменії. Регламентування вступу учня в науку майстра передбачає надто багато різних умовностей: "... Учень, представлений майстром старостам братським і погоджений, з ними йде у костел, сповідається і, стоячи на колінах перед вівтарем святого Григорія, вписується у реєстр імен братських рукою ксьондза – настоятеля, віддавши гривню одну вписного до братства, а ремесла в майстра свого має вчитися впродовж трьох років без будь-якої іншої для себе нагороди, крім, як від вичинки кожної копи майстерських шкур собі візьме дві, а по закінченні трьох років вписується у підмайстри...". Останній має відробити в свого майстра один рік за домовлену плату. Вступаючий у майстри повинен пред'явити цеху письмове свідчення про своє добре походження. Тут маємо релігійно-етичну норму, характерну для цехових привілеїв XV–XVII ст. із Західної України, коли цеховим братчиком ніяк не міг стати чоловік, народжений поза шлюбом. Інші обов'язкові умови при вступі у майстри – пред'явити письмовий документ про здобуття науки, прийняти міське право,

внести в цехову скриньку вступне. Після вступу впродовж року та шести місяців новачок не повинен засідати разом з братчиками, а лише має прислужувати старшим.

Право встановлює внутрішній цеховий суд: Він також забороняє будь-кому іншому, крім братчиків вірменського цеху, шити сап'янові вироби під страхом їх конфіскації. Цехове братство підлягає замковій і економічній адміністрації. Цехові суми можуть витрачатися лише на позики братчикам (під 8% річних) та на "хвалу Бога" – на оздоблення (вірменського) могилівського костелу.

Чотири рази на рік цех повинен оплачувати літургії, а як зможе, то по 2 літургії щотижня – одну за живих, іншу – за померлих братчиків. Детально розписано, які, коли й скільки разів братчики повинні читати молитви. Також встановлено їм обов'язкове моління за процвітання і поширення католицької релігії та за знищення "схизми й ересей". Кожен братчик має щороку давати на костел по 1 золотому і мати власні свічки, з якими ходити на службу та похорони цехові. В костелі цех матиме власну скриню з начинням, необхідним для служб. У разі смерті незаможного братчика він зобов'язаний його належно поховати¹⁹.

Даний привілей вирізняється з-поміж інших кількома принциповими моментами. По-перше, він складений самими членами вірменської громади і представлений на затвердження поміщику. Тут маємо аналогію з містами королівськими, які мали магдебурзьке право. Крім того, цех повністю незалежний від поміщицької економії, й справа виборів цехмістрів та суду – його виключно внутрішня прерогатива. По-друге, за цехом зберігається повна монополія на виробництво і збут сап'янових виробів з правом конфіскації їх з порушника цього права.

З вищевказаного можна зробити кілька висновків:

1) Цеховий устрій приватних міст та містечок східного Поділля сформувався впродовж XVIII ст. й перебував в юридичному плані майже незмінним на початку XIX ст. Цьому сприяла дія Литовського статуту і законів Речі Посполитої на Правобережній Україні до 1840 р.

2) Запровадженню цехів у приватних містах та містечках сприяли меркантильні прагнення поміщиків. Внаслідок цього розвивалися ремесло й торгівля, які давали магнатам прибутки, а також відбувалося заселення місцевості, що сприяло забезпеченню їх замків додатковою залогою.

3) На початку XIX ст. економічна роль християнських цехів нівелюється. Поміщики прагнуть закабалити братчиків відробітками повинностями в фільварку.

4) Християнські цехи були тісно пов'язані із землеробством. Це

свідчить про їх економічну слабкість. Врешті, зв'язок із землею значно підривав конкурентну спроможність цеховиків-християн в їх змаганні з ремісниками-євреями.

- 1 Архив ЮЗР. - Ч. 5. - Т. 1. - К., 1869. - С. 438-439.
- 2 Державний архів Вінницької області (ДАВО). - Ф. 480, оп. 1, спр. 27, арк. 318.
- 3 Там же. - Арк. 319-319 зв.
- 4 Там же. - Ф. 477, оп. 1, спр. 13, арк. 413-415.
- 5 Там же. - Ф. 479, оп. 1, спр. 8, арк. 1366 зв -1368 зв.
- 6 Там же. - Ф. 477, оп. 1, спр. 40, арк. 277-278.
- 7 Там же. - Ф. 480, оп. 1, спр. 27, арк. 315 зв. - 317.
- 8 Там же. - Арк. 319-319 зв.
- 9 Там же. - Арк. 315 зв-317.
- 10 Там же. - Ф. 480, оп. 1, спр. 4, арк. 304 зв.-319 зв.
- 11 Там же. - Ф. 792, оп. 1, спр. 28, арк. 96-98 зв.
- 12 Там же. - Ф. 865, оп. 1, спр. 3, арк. 895 зв-897.
- 13 Там же. - Ф. 477, оп. 1, спр. 54, арк. 257 зв.-269.
- 14 Там же. - Ф. 480, оп. 1, спр. 4, арк. 304-319 зв.
- 15 Там же. - Спр. 17, арк. 45 зв-46 зв.
- 16 Там же. - Ф. 477, оп. 1, спр. 40, арк. 276-276 зв., 364-365.
- 17 Там же. - Ф. 477, оп. 1, спр. 13, арк. 142 зв.-143.
- 18 Там же. - Ф. 479, оп. 1, спр. 15, арк. 139 зв.-141.
- 19 Там же. - Арк. 141 зв. -144.

О.П.Прищепя (Рівне)

ВИБОРЧИЙ ЗАКОН, ЗГІДНО З МІСЬКИМ ПОЛОЖЕННЯМ 1870 р.Ю ТА ЙОГО РЕАЛІЗАЦІЯ НА ВОЛИНІ

У процесі здійснення в царській Росії ліберальних реформ другої половини XIX ст. вагоме значення відводилося міській реформі, викладеній у положенні від 16 червня 1870 р. З початку 80-х років XIX ст. воно було реалізоване і на Волині. Проте в повному обсязі це положення запроваджувалося лише у тих містах, які не відносилися до розряду приватних, а саме в Житомирі, Луцьку, Ковелі, Володимирі-Волинському, Кременці. При цьому більшість приватних міст (Рівне, Острог, Ста-

рокосянтинів, Заслав) у господарському відношенні були відокремлені від думи Новограда-Волинського та натомість отримали власні, хоча й обмежені в правах органи міської влади – спрощені громадські управління. Це, безумовно, звужувало реалізацію таких положень реформи, як розподіл влади на виконавчу та розпорядчу, а також обмежувало її всестановий характер. Міські спрощені громадські управління мали одночасно виконувати як розпорядчі, так і виконавчі функції, а обиралися вони виключно купцями й міщанами. Позитивним моментом у діяльності міських органів самоуправління, які діяли в повному обсязі, було те, що у рамках відведеної їм сфери діяльності вони працювали самостійно, тому що уряд контролював лише законність їх рішень¹.

В реформуванні міського управління насамперед була зацікавлена сама держава. Маючи намір пристосувати громадські установи до своїх потреб, вона намагалася перекласти на виборні органи міської влади вирішення загальнодержавних проблем, зокрема утримання поліції, розквартирування військових частин тощо. Це в свою чергу призводило до обмеження бюджетних прав управлінь міст. До того ж у розпорядженні міського самоуправління була відсутня примусова влада, яка б сприяла реалізації його рішень.

Одним із суттєвих недоліків реформи був недемократичний виборчий закон. Згідно з положенням 1870 р., у виборах до нових міських управлінь мали право брати участь платники податків, не молодші 25 років: власники нерухомого майна, торгових закладів та промислових підприємств, а також купецьких і промислових свідоцтв на дрібну торгівлю. Нарівні з приватними особами й на тих же підставах, тобто при умові сплати на користь міста грошових податків, виборчим правом користувалися також різні відомства, установи, громади, товариства, монастирі та церкви².

Повноваження гласних обмежувалися чотирма роками. Залежно від сум сплачуваних податків всі виборці ділилися на три розряди. До першого розряду відносилися найбільші платники, до другого – середні, а до третього – дрібні. При цьому загальна сума грошових зборів виборців кожного розряду повинна була становити третю частину всіх міських податків³.

За дорученням кожен виборець міг передати свій голос іншому виборцю. При цьому ніхто не повинен був мати більше двох голосів. Проте платниками міських податків виступали не всі жителі міст. Тому значну кількість городян було позбавлено виборчих прав, як, наприклад, квартиронаймачів а також тих потенційних виборців, за якими рахувалася недоїмка міських грошових зборів.

Так, напередодні проведення перших виборів до Луцької міської ду-

ми в 1880 р. у цьому місті проживали 12 292 мешканці. З них лише 800 чол. були домовласниками, які становили 6,5% всього населення міста. За соціальним складом до них відносилися 50 дворян, 32 купці й 576 міщан.⁴

Однак навіть такий незначний відсоток міських жителів, який являли собою домовласники, в повному складі не міг брати участі у виборах з різних причин. У 1885 р. в складі Луцької міської думи працювали 37 гласних⁵. Згідно з виборчим законом, у тих містах, де кількість виборців не перевищувала 300 чол., обиралася міська дума в складі 30 гласних. Якщо ж виборців було більше, на кожні 150 нових їх дозволялося обирати ще до шести гласних. Отже, можна стверджувати, що у 1885 р. Луцьку міську думу в складі 37 гласних обирали лише трохи більше як 450 виборців. Не маючи точних даних стосовно кількості останніх у Луцьку на момент впровадження міської реформи 1870 р., можна висловити припущення, що і в 1881 р. їх кількість не перевищувала 450 чол., тобто близько 3% від усього населення міста. В Острозі у виборах міського старости, який повинен був очолити спрощене управління міста. 5 липня 1888 р. взяли участь лише 372 жителі⁶.

На окремих виборчих зборах кожен з трьох розрядів виборців становив третю частину загальної кількості гласних. Подекуди виходило так, що виборці першого розряду (найбільші платники податків) змушені були обирати значно менше гласних, ніж це визначалася законом, тому що їх загальна кількість значно поступалася кількості виборців другого та третього розрядів. Так, у 1885 р. в Луцьку міську думу, яка складалася з 37 гласних, по останніх розрядах було обрано 29 чол., у той час як по першому – лише 8⁷.

Зупинимося детальніше на аналізі складу Житомирської міської думи. В 1884–1888 рр. у ній налічувалося 56 гласних. По трьох розрядах вони розподілялися майже рівномірно: по першому було обрано 18 чол., по другому – 17 й по третьому – 21⁸. Їх могли обирати близько 900 виборців, у той час як у самому місті проживали 55 752 жителі⁹. Як бачимо, в Житомирі питома вага виборців не перевищувала 1,6% всього міського населення і була меншою, ніж у повітових містах

За соціальним складом у Житомирській міській думі були представлені купці (13 чол.), дворяни (12), міщани (9), чиновники (10), священники (2). Про інших гласних інформація неповна. Із загальної їх кількості 44% належали до дворян та чиновників, 22,5% – до купецтва, 16% – до міщан. По першому розряду гласних найбільше було купців (9), по другому – дворян (6), по третьому – міщан (5).

Віковий аналіз свідчив, що наймолодшим гласним Житомирської міської думи в той період був 30-річний міщанин, а найстаршим – 79-

річний купець першого розряду. Найбільша за чисельністю група гласних – віком від 50 до 60 років (23 чол.), у той час як лише шість їх мали вік від 30 до 40 років¹⁰.

Аналіз освітнього рівня гласних свідчив, що серед них переважали ті, які здобули середню освіту (26 чол., або 45% від їх загальної кількості). В той же час 24 чол. (41,5%) мали лише так звану домашню освіту. У більшості випадків остання не перевищувала рівня простої грамотності. Вищу освіту мали 5 чол. (9%). Цікаво відмітити, що з гласних першого розряду вищу освіту не мав ніхто, в той час як по другому розряду її мали 4 чол., а по третьому – один.

Освітній рівень останніх міг вплинути й на результативність роботи виборних міських управлінь. Адже гласні із середньою та вищою освітою були більш компетентними у вирішенні проблем міст. Невисоким освітнім рівнем самих виборців можна пояснити і низьку їх активність у ході проведення виборчих кампаній. Так, у 1888 р. в Острозі вибори міського старости, який мав очолити спрощене громадське управління, переносилися декілька разів у зв'язку з недостатньою кількістю виборців, які брали в них участь¹¹.

За міським положенням 1870 р., якихось обмежень щодо участі людей у виборах за національною чи релігійною ознаками не існувало. Обраними в гласні могли бути всі, хто мав право голосу на виборах. Однак кількість гласних від нехристиян, зокрема євреїв, у міських думах не мала перевищувати третину загальної їх чисельності. Згодом, після введення нового міського положення 1892 р., кількість гласних від нехристиян було ще зменшено, а євреїв зовсім усунуто з числа виборців. Гласних від них не обирали, а призначали. Причому вони повинні були становити не більше однієї десятої частини всього складу міської думи¹².

Але на практиці під час здійснення міської реформи 1870 р. робилося все, щоб не допустити представників єврейської національності принаймні до керівних посад у міських думах. Так, 26 серпня 1881 р. на адресу київського, подільського й волинського генерал-губернатора надійшла скарга від виборців Рівного, в якій вони висловили незадоволення з приводу того, що голову спрощеного міського управління обирали лише християни-домовласники, а євреїв до виборів не допустили¹³.

Існували також реальні обмеження виборчих прав осіб польської національності під час виборів керівних посад міських управлінь. Наприклад, 11 березня 1882 р. волинський губернатор повідомив генерал-губернатора про те, що вдруге з липня 1881 р. ним було відмінено вибори на посаду міського голови та його заступника у Володимирі-Волинському, оскільки гласні віддали перевагу представникам польської національності й ця “справа не приходить до завершення в результаті

обрання на громадські посади невідповідних осіб”¹⁴. У той же час подібна ситуація склалася і в Овручі, де заступником голови вдруге було обрано поляка-католика¹⁵.

В таких випадках принцип виборності, який був закладений у міському положенні 1870 р., входив у протиріччя з невідмінним урядовим законом від 26 березня 1864 р. про заміну в Південно-Західному краї начальників та керівників цивільних установ польської національності (католиків) особами православного й лютеранського віросповідання¹⁶. Це положення було прийнято після польського повстання 1863 р. з метою ослабити поляків на Правобережній Україні як у майновому, так і в політичному відношенні.

Особливо непримириму позицію зайняв з цього приводу київський, подільський та волинський генерал-губернатор. Навіть Міністерство внутрішніх справ не розділяло її й визнало за доцільне прислухатися до пропозиції віленського, ровенського і гродненського генерал-губернатора про те, що позбавлення поляків права обіймати виборні посади у міському управлінні недопустиме з двох причин: по-перше, їх вплив, принаймні в невеликих містах, не такий уже й значний, а по-друге, у зв'язку з особливостями їх національного характеру та умовами перебування в цьому регіоні вони не наважаться відкрито діяти врозріз з цілями уряду¹⁷.

Проте в повсякденному житті випадки, коли поляків усували від виборних посад у міські органи управління, були непоодинокі. Один з них мав місце в 1884 р. під час виборів до Луцької міської думи. Тоді волинським губернатором двічі було відхилено подану для затвердження кандидатуру на посаду заступника голови міської думи В.К.Корвін-Піотровського – волинського поміщика, поляка за національністю, за якого проголосувало 25 з 29 гласних другого і третього розрядів¹⁸. Випускник Дерптського університету, він якийсь час перебував за кордоном. Повірявши у те, що в нього на батьківщині відбуваються зрушення на краще, на початку 80-х років Корвін-Піотровський повертається до Луцька з бажанням прислужитися місту на ниві громадської чи державної діяльності. Але чотири роки він даремно добивався будь-якої посади. Недовго довелося йому бути й членом міської управи. Категоричну відмову Корвіна-Піотровського від грошової винагороди за цю роботу міські власті розцінили як намір “прибрати місто до своїх рук”¹⁹. З цієї ж причини йому відмовили і в званні почесного мирового судді та навіть почителя луцької міської лікарні, хоча саме він на її утримання робив щорічні благодійні внески у сумі 150 крб., що становило 5% від його капіталу в сумі 3000 крб. Окрім того, Корвін-Піотровський першим у місті зробив пожертву на будівництво приміщення для луцької гімназії в

сумі 1000 крб., неодноразово жертвував і на потреби луцького Хресто-воздвиженського братства.

Неадекватна оцінка його ширих намірів з боку міської влади заставила його звернутися за допомогою до самого генерал-губернатора. З гіркотою й болем В.К. Корвін-Піотровський писав йому 19 лютого 1885 р.: “... Бачу, як рік проходить за роком, а більше не вистачає сил і енергії боротися з перешкодами без всякої надії у майбутньому”²⁰. Під час особистої зустрічі генерал-губернатор зумів по достоїнству оцінити ширі наміри прохача та допоміг йому влаштуватися на роботу за межами Південно-Західного краю, в Чернігівській губернії, де ставлення до поляків з боку урядовців було більш лояльним²¹.

Як бачимо, виборчий закон, згідно з положенням 1870 р., забороняв обирати міські управління переважній кількості жителів міст. Так, у виборах до міських дум брали участь від 3% (Луцьк) до 1,6% (Житомир) населення. Майновий ценз позбавляв виборчих прав тих, хто не володів у межах міста нерухомістю або не сплачував на його користь грошовий збір з промислових чи купецьких свідоцтв. Серед останніх було чимало квартиронаймачів (представників інтелігенції із середньою чи вищою освітою), які перебували на державній службі або ж працювали в навчальних закладах.

На прикладі аналізу соціального складу Житомирської думи можна стверджувати, що у міських управліннях переважали представники купецтва й дворян, а освітній рівень як виборців, так і гласних залишався досить низьким.

Національна чи релігійна приналежність виборців до певної міри обмежувала їх виборчі права, в першу чергу євреїв та поляків. Це пояснюється шовіністичною спрямованістю політики царського уряду, направленої на ослаблення позицій польської шляхти на Правобережній Україні, а також обмеженням території проживання для євреїв, у смугу осілості яких входила й Волинська губернія. Позитивну роль в ефективній роботі міських управлінь могли відіграти лише яскраві особистості, як правило, гласні з вищою освітою, у разі підтримки їх благородних намірів місцевою владою.

1 Полное собрание законов Российской империи. - Собрание 2-е. - Т. XLV. Отд. 1. - № 48498. - С. 823.

2 Там же. - С. 824.

3 Там же. - С. 826.

4 Центральний державний історичний архів України, м. Київ. - Ф. 442, оп. 549,

спр. 43, арк. 8, 8 зв.

⁵ Державний архів Волинської області. - Ф. 3, оп. 1, спр. 20, арк. 24.

⁶ Державний архів Рівненської області. - Ф. 283, оп. 1, спр. 2, арк. 62.

⁷ ЦДІАК України. - Ф. 442, оп. 549, спр. 43, арк. 254, 254 зв.

⁸ Алабин П., Коновалов П. Сборник о настоящем состоянии городского хозяйства в главнейших городах России. - Самара, 1888. - С. 204.

⁹ Там же. - С. 374.

¹⁰ Там же.

¹¹ Державний архів Рівненської області. - Ф. 283, оп. 1, спр. 2, арк. 62.

¹² Арсеньев К. Город // Энциклопедический словарь. - СПб., изд. Ф.А.Брокгауза и И.А.Ефрона. - 1893. - Т. IX. - Кн. 17. - С. 327.

¹³ ЦДІАК України. - Ф. 442, оп. 549, спр. 43, арк. 44, 44 зв.

¹⁴ Там же. - Арк. 52, 52 зв.

¹⁵ Там же. - Арк. 53.

¹⁶ Там же. - Арк. 45, 46.

¹⁷ Там же. - Арк. 153 зв, 154.

¹⁸ Там же. - Арк. 220.

¹⁹ Там же. - Арк. 217.

²⁰ Там же. - Арк. 222.

²¹ Там же. - Арк. 226.

О.П.Прищеп (Рівне)

МІСЬКА РЕФОРМА 1892 р. ТА ЇЇ ЗАПРОВАДЖЕННЯ НА ВОЛИНІ

Усього лише трохи більше двох десятків років відділяють у часі діяльність виборних органів влади міст, запроваджених у царській Росії, згідно з міським положенням 16 червня 1870 р., від тих, які розпочали свою діяльність за відповідним положенням від 11 червня 1892 р. Дія цих документів поширювалася, зокрема, й на міста Волинської губернії.

З дванадцяти офіційно визнаних міст Волині п'ять були приватновласницькими (Дубно, Острог, Рівне, Ізяслав, Старокостянтинів). Їх статус не дозволив швидко реалізувати в них першу міську реформу другої половини XIX ст. Невизначеність юридичних і економічних прав жителів у взаємовідносинах з володарями цих приватних міст викликала в урядових колах справедливі побоювання стосовно ефективності реформування у них інститутів громадського управління. Ось чому лише 29 квітня 1875 р. царський уряд оприлюднив спеціальні правила що-

до запровадження реформи в містах західних губерній, у тому числі й на Волині¹. Згідно з цим указом, у приватновласницьких містах положення 1870 р. було введено із значними обмеженнями всестанового характеру виборних органів міської влади. Однак навіть ці спрощені управління міст мали вирішувати ряд покладених на них завдань самостійно, оскільки їх господарські справи вилучалися з підпорядкування міській думі Новограда-Волинського².

На Волині, як і в цілому у Російській імперії, міська реформа 1870 р. відіграла позитивну роль у становленні органів громадського управління. Проголошений нею всестановий характер виборних органів міст, а також узаконений дозвіл останнім самостійно вирішувати свої господарські справи сприяв зростанню ролі та авторитету органів міського самоуправління.

Проте наприкінці 80-х – на початку 90-х рр. царський уряд змінив свою політику щодо виборних органів міст з метою обмеження дії принципу самоуправління як одного з головних, на якому базувалася їх діяльність. Саме таким чином царська адміністрація намагалася включити ці органи в загальну систему державних установ, розуміючи при цьому, що повністю позбавити їх самостійності було б недоцільно, оскільки на них покладалося вирішення ряду важливих питань.

Згідно з положенням 1892 р. діяльність органів міських самоуправлінь, як і раніше, обмежувалася колом виключно господарських проблем. Водночас залишався незмінним розподіл розпорядчих (у вигляді міської думи) та виконавчих (у вигляді міської управи) функцій виборних органів влади. Щоправда, обов'язки як голови думи, так і голови управи поєднувала одна особа, що вкрай утруднювало контроль міських управлінь за своїм виконавчим органом³.

Суттєво змінювався характер відносин міських громадських управлінь з державною адміністрацією. Остання не лише зберігала за собою право контролю за законністю рішень виборних органів влади, а й в односторонньому порядку вирішувала, наскільки доцільні ті чи інші їх кроки.

Нововведення стосувалися і самого виборчого закону. Згідно з положенням 1892 р. встановлювався високий майновий ценз, який значно обмежив кількість міських виборців, надавши переваги найбільш заможній частині городян – дворянам та купцям. Офіційно ж прийняття нового міського положення розцінювалося царським урядом як можливість покращити діяльність громадських управлінь міст.

Невдовзі після опублікування положення від 11 червня 1892 р. місцевий губернатор розіслав у всі повітові міста циркуляр щодо впровадження міської реформи на Волині. Посилаючись на вказівки, розроблені Мі-

ністерством внутрішніх справ, він зокрема що в губернському центрі здійснення реформи повинне розпочатися відразу, а у решті міст вона має бути запроваджена поступово⁴. В повітових містах у той час мали відбуватися вибори до міських дум, але в деяких з них вони вже розпочалися, згідно з положенням 1870 р. Тому було наказано призупинити цей процес аж до здійснення нової міської реформи. Отже, затримка у запровадженні положення 1892 р. могла призвести до загострення ситуації. Адже повітові міста залишалися на невизначений час без виборних органів влади. Так сталося в Дубні, коли у 1892–1895 рр. тут почалася криза виборної влади й напередодні здійснення нової міської реформи в 1895 р. домовласники міста навідріз відмовилися здавати квартири військовим, а городові у зв'язку з невчасною оплатою залишили службу⁵.

Стаття 22 положення 1892 р. передбачала запровадження в деяких містах Російської імперії виборних управлінь не у повному обсязі (зокрема міських дум), а в неповному вигляді – так званих міських спрощених громадських управлінь⁶. Під такою назвою виборні органи влади існували у чотирьох приватних містах губернії (Рівному, Ізяславі, Старокостянтиніві, Острозі) ще до введення нового міського положення, хоча їх діяльність і не передбачалася положенням 1870 р., а лише окремим урядовим указом від 29 квітня 1875 р.

Запровадження спрощених громадських управлінь міст згідно з положенням 1892 р., залежало від рівня надходження коштів до міського бюджету, роду занять самого населення й ступеня розвитку торгівлі та промисловості. Інформація з цих питань мала надсилатися в губернське з міських справ “присутствіє”, яке безпосередньо займалося проведенням реформи⁷.

Так, наприклад, дані, зібрані по Луцьку, дали підстави царській адміністрації включити його у перелік тих міст, в яких міське положення мало бути здійсненим у повному обсязі. Й це в той час, коли за попередні чотири роки (з 1891–1894) реальні міські доходи зменшилися на 1 800 крб. Водночас продовжувала зберігатися і значна заборгованість міста перед державою та приватними особами. Вона разом з невикористаними витратами попередніх років у 1891 р. становила 4 900 крб. Хоча, як свідчать статистичні дані за той же рік, у Луцьку досить успішно розвивалася торгівля (в місті налічувалося 445 магазинів). Нею займалися 74% міських жителів (при загальній їх чисельності – 15 751 чол.)⁸.

26 листопада 1893 р. царським урядом було затверджено список міст, у яких необхідно було обрати міські спрощені громадські управління⁹. До нього включалися всі п'ять приватних міст Волинської губернії (Дубно, Острог, Рівне, Ізяслав, Старокостянтинів), а також Овруч і Ковель.

Якщо виходити з того, що це рішення залежало від показників над-

ходжень до міського бюджету, роду занять самого населення, ступеня розвитку торгівлі й промисловості, то показники економічного та фінансового стану приватних міст поступалися відповідним показникам по Луцьку. А подальший розвиток цих міст у значній мірі гальмувався самим статусом останніх як поселень “володільницьких”. Як і раніше, в досліджуваний період жителі їх змушені були сплачувати на користь володарів міст спеціальний земельний податок – чинш. Окрім того, останні продовжували користуватися й іншими доходами від сплачуваних на їх користь податків (зокрема, так званим пропінаційним правом). Це підривало і без того низьку платоспроможність жителів міст та негативно позначалося на наповнюваності міських бюджетів. Постійні конфлікти городян з володарями міст, що виникали на економічному й фінансовому ґрунті, а також конфлікти останніх з міською владою і державною адміністрацією змусили царський уряд саме в цих населених пунктах ввести міське спрощене громадське управління в першу чергу. Водночас у решті міст Волині (Житомирі, Новограді-Волинському, Володимирі-Волинському, Кременці та Луцьку) приступили до виборів управлінь у повному обсязі.

Вибори нового складу Луцької міської думи відбулися на початку 1894 р. До списків виборців було занесено 112 осіб й установ¹⁰. Згідно з новим виборчим законом, виборцями могли бути лише ті, хто в межах міста володів нерухомим майном вартістю від трьохсот карбованців, а також ті, хто займався торгово-промисловою діяльністю, маючи відповідне свідоцтво першої чи другої гільдії¹¹. З якихось причин, вірогідно, за недоїмку міських грошових зборів, у праві бути обраним у гласні було відмовлено семи особам. Таким чином, до виборів було допущено 105 претендентів, кожен з яких міг бути обраним у гласні¹². На відміну від попереднього міського положення, в новому не передбачалося обмеження кола виборців лише тими, хто сплачував грошовий збір на користь міста, але введений у ньому майновий ценз був досить високий. Тому значно менша кількість міських жителів, ніж раніше, змогла взяти участь у виборах. Так, якщо у виборах Луцької міської думи, за положенням 1870 р., могли брати участь близько 450 осіб, тобто 3% всього населення Луцька¹³, то, за положенням 1892 р., – лише 105 (0,6% міських жителів). Державна адміністрація пояснювала це тим, що відтепер до виборів буде допущено більш заможну частину населення (в першу чергу дворян), рівень освіти яких дозволить значно ефективніше працювати міським управлінням.

Відповідно до цього у міських думах зменшилася кількість гласних. Так, якщо до запровадження нової реформи в Луцькій міській думі працювали 37 гласних¹⁴, то у 1894 р. їх кількість не перевищувала 20

осіб¹⁵. А якщо до Житомирської міської думи в 80-ті рр. обиралося до 56 гласних¹⁶, то у 1901 р. до неї входило лише 36 їх¹⁷.

В містах, де вводилося спрощене громадське управління, замість дум скликалися збори міських уповноважених чисельністю від 12 до 15 осіб. Так, у 1901 р. в роботі таких зборів Дубенського міського спрощеного громадського управління брали участь 12 осіб, які володіли у межах міста нерухомим майном вартістю не менше 100 крб.¹⁸

Збори уповноважених обирали міського старосту й одного чи двох його помічників. Посада останнього поєднувала в собі як розпорядчі функції (на нього покладався обов'язок бути головою зборів уповноважених), так і виконавчі: він займався поточними господарськими справами, складав проекти міських кошторисів та фінансових звітів тощо¹⁹.

Діяльність міських спрощених громадських управлінь не завжди відповідала реальним потребам зростаючих міст, в яких у розглядуваний період поліпшувалися демографічні й соціально-економічні показники, розширювалося муніципальне господарство. Це зокрема стосується Рівного, в якому з 1894 р. діяло міське спрощене громадське управління. Приватновласницький статус негативно позначався на його житті, однак перешкоди поступово було подолано, і місто впевнено пішло по шляху капіталістичного розвитку. Цьому, по-перше, сприяло вигідне положення Рівного – розташування на межі двох фізико-географічних зон (Полісся та Волині), розвиток у ньому торгівлі; по-друге, через місто ще в 70-х роках XIX ст. пройшла залізниця, а у 90-х роках воно вже стало значним транспортним вузлом Волині.

Звіти волинського губернатора засвідчують, що Рівне за показниками промислового розвитку й сумами вартості торговельного обороту в середині 90-х років XIX ст. обігнало ряд інших міст краю. Так, якщо у 1891 р. сума вартості промислового виробництва цього міста становила 5,8 тис. крб., а отже, воно займало за цим показником 9 місце на Волині²⁰, то вже в 1896 р. весь Рівненський повіт завдяки своєму центру за рівнем розвитку фабрично-заводської промисловості знаходився на третьому місці у губернії²¹. Якщо в 1895 р. у Рівному кількість документів, взятих для торгівлі, становила 2 580, то вже в наступному році – 2 713. Відповідно збільшилися і грошові надходження, виручені містом від торгівлі (з 39 692 крб у 1895 р. до 41 401 крб у 1896 р.). Проте найбільш переконливим було зростання його доходів: в 1895 р. вони становили 12 027 крб, а у 1896 р. – 27 744 крб. Як бачимо, за два роки вони збільшилися в 2,3 рази²².

Це спонукало міську владу просити у волинського губернатора дозволу ввести в Рівному положення 1892 р. у повному обсязі. Для цього потрібно було, розпустивши спрощене громадське управління міста,

обрати думу та управу. Реформування міського самоуправління у Рівному самою існуючою місцевою владою було визнане своєчасним. Адже, як вважала вона, “в результаті розвитку міста громадське його управління при теперішній організації останнього, дійсно, не в змозі успішно справитися з усіма потребами, викликаними самим життям, і потребами міського благоустрою”²³.

В 1898 р. Міністерство внутрішніх справ пішло назустріч місцевій владі у цьому питанні, направивши Кабінету міністрів прохання про виключення із списку міст із спрощеним громадським управлінням Рівного й застосування до нього правил міського положення 1892 р. про громадське управління в повному обсязі²⁴.

На початку XX ст. спрощені міські громадські управління діяли у семи з тринадцяти міст Волинської губернії, зокрема в Дубні, Здолбуніві (з 1903 р. позаштатне місто Острозького повіту), Ізяславі, Овручі, Острозі, Старокостянтиніві та Ковелі.

Міська реформа 1892 р. почала запроваджуватися на Волині з 1894 р. У порівнянні з попереднім положенням 1870 р., до реалізації якого губерньська адміністрація приступила лише через сім років після опублікування правил його застосування в західних губерніях царської Росії, темпи впровадження нової реформи 1892 р. були значно вищими. Якщо у п'яти волинських містах її було здійснено у повному обсязі, то у семи обрали лише спрощені міські громадські управління. Ці рішення державної адміністрації залежали від фінансово-економічних і демографічних показників розвитку міст, а також їх офіційного статусу. Так, до списку останніх із спрощеним управлінням було включено всі приватні міста Волинської губернії. Щоправда, прискорений розвиток капіталістичних відносин не обійшов стороною й їх. Тому в деяких випадках державна адміністрація дозволила запровадити у них міське положення 1892 р. в повному обсязі. Це, зокрема, стосується і Рівного, економіка та демографічні показники якого зростали швидкими темпами.

Певна затримка у здійсненні нової реформи призвела в деяких містах до кризи влади, коли старі міські управління вже не хотіли вирішувати питань їх життя, а нові ще не встигли приступити до виконання своїх обов'язків.

У порівнянні з міським положенням 1870 р. нове положення 1892 р. значно обмежувало можливості самостійної діяльності дум, запровадивши контроль з боку державної адміністрації не лише за законністю їх рішень, а й за їх доцільністю. Введений високий майновий ценз різко обмежив і без того нечисленний корпус міських виборців найбільш заможною частиною населення. Нова міська реформа не змогла усунути всіх недоліків попередньої, а в деяких випадках виявилася більш

консервативною. Все ж таки положення 1892 р. відіграло позитивну роль у подальшому розвитку волинських міст, в яких продовжувало діяти, хоча й урізане у правах, міське громадське самоврядування.

- 1 Полное собрание законов Российской империи. - Собрание 2-е. - Т.Л. - Отд. 1-е. № 54640. - С. 462.
- 2 Центральний державний історичний архів України, м.Київ. - Ф. 442, арк. 15, оп. 549, спр. 25.
- 3 Полное собрание законов Российской империи. - Т. XII. - 1892. - № 8708. - С. 462.
- 4 Державний архів Волинської області. - Ф. 3, оп. 1, спр. 42, арк. 1.
- 5 Державний архів Рівненської області. - Ф. 359, оп. 1, спр. 3, арк. 29.
- 6 Полное собрание законов Российской империи. - Т. XII. - 1892. - № 8708. - С. 436.
- 7 Державний архів Волинської області. - Ф. 3, оп. 1, спр. 42, арк. 1.
- 8 Там же. - Ф. 3, оп. 1, спр. 42, арк. 2, 2 зв.
- 9 Полное собрание законов Российской империи. - Т. XIII. - 1893. - № 10094. - С. 626.
- 10 Державний архів Волинської області. - Ф. 3, оп. 1, спр. 41, арк. 131.
- 11 Полное собрание законов Российской империи. - Т. XII. - № 8708. - С. 437.
- 12 Державний архів Волинської області. - Ф. 3, оп. 1, спр. 42, арк. 152, 152 зв.
- 13 Там же. - Арк. 24.
- 14 Там же.
- 15 Там же. - Арк. 41.
- 16 Алабин П., Коновалов П. Сборник о настоящем состоянии городского хозяйства в главнейших городах России. - Самара, 1888. - С. 204
- 17 ЦДАК. - Ф. 442, оп. 657, спр. 55, арк. 2.
- 18 Державний архів Рівненської області. - Ф. 359, оп. 1, спр. 3, арк. 66.
- 19 Щегловитов С.Г. Городовое положение с законодательными мотивами, разъяснениями и дополнительными узаконениями. - СПб., 1912. - С. 450.
- 20 ЦДАК. - Ф. 442, оп. 623, спр. 100, арк. 35.
- 21 Обзор Волынской губернии за 1896 год. Приложение ко всеподданейшему отчету Волынского губернатора. - Житомир, 1897. - С. 13.
- 22 Там же. - С. 21.
- 23 ЦДАК. - Ф. 442, оп. 649, спр. 49, арк. 1 зв.
- 24 Там же. - Арк. 6.

РОЗДІЛ VI

КУЛЬТУРНІ Й ДУХОВНІ ПИТАННЯ

О.М. Донік (Київ)

ТЕРЕЩЕНКИ – МЕЦЕНАТИ ТА ЇХ ВНЕСОК У КУЛЬТУРНУ СПАДЩИНУ УКРАЇНИ

Зростання національної самосвідомості українського народу у другій половині XIX ст., розвиток науки і культури, поява нових напрямків у різних галузях мистецтва – все це стимулювало підвищення інтересу до означеної сфери життя суспільства та розвиток такого феномена, як меценатство.* Через меценатство громадсько-корисну справу визначні тогочасні добродійці продовжували в нових політичних та соціальних-економічних умовах виконувати важливі функції впливу на розвиток культури і мистецтва. При цьому філантропічні й культурницькі заняття тісно перепліталися та часто набували органічної єдності. Тобто меценатство – це добродійство, спрямоване на розвиток науки, культури, мистецтва, основний зміст якого полягає у стимулюванні творчої діяльності їх діячів.

Уже з часів Київської Русі опікою над митцями переймалися відомі державні й церковні діячі, світські феодалі. Пізніше цим займалася козацька старшина, як провідна найбільш освічена верства українського народу¹. В XIX ст. цю благородну традицію продовжили кращі представники тодішньої генерації української еліти - дворянства і торгово-промислового класу. Зростання багатства та економічної могутності окремих підприємців супроводжувалися зміною їх соціального статусу. Вони з часом одворянювалися, ставали високоосвіченими людьми, пе-

* Різноманітні джерела досить стисло пояснюють термін "меценатство", сходять на тому, що він походить від імені сподвижника римського імператора Октавіана Августа патриція Гая Цильнія Мецената, який протегував багатьом видатним митцям свого часу. Відтоді ім'я Мецената стало загальним.

реймали звички й спосіб життя аристократії. Прилучення до освіти, культури, розвиток естетичних смаків сприяли усвідомленню ними суспільного значення такого феномену, як меценатська діяльність².

Згодом найактивніші з цих людей піднялися вище класових інтересів і взялися сприяти справі розвитку української культури й мистецтва та збереженню для наступних поколінь надбань як вітчизняної, так і зарубіжної культури. “Саме якраз при зіткненні з культурою (а не в економіці), у спілкуванні з творчими людьми – письменниками, художниками, вченими – зароджувалися й уперше широко заявляли про себе у підприємницькому середовищі елементи цивілізованої свідомості, ліберального мислення, справжнього, а не уявного патріотизму”³. Серед таких діячів минулого в Україні гідне місце належить родині Терещенків.

Першим у цій родині прилучився до колекціонування творів видатних майстрів живопису Микола Артемович Терещенко ще до переїзду в середині 1870-х рр. до Києва на постійне місце проживання. Крім нього, найвідомішими колекціонерами українського, російського та зарубіжного мистецтва стали його сини Іван й Олександр, донька Варвара і зять Богдан Ханенко, брат Федір. У цілому майже всі члени родини Терещенків служили такій шляхетній меті, вважаючи це справою особистої та родинної честі.

Серед чинників, що сприяли їх потягу до колекціонування, мала місце також особлива атмосфера художнього життя Києва останньої чверті XIX ст., що постійно наповнювалася новими явищами і змістом, перебуваючи в тісному взаємозв'язку із загальноросійськими художньо-мистецькими процесами. Так, починаючи з 1872 р., у місті регулярно відбувалися виставки Товариства художників-передвижників, до якого примкнули кращі мистецькі сили тодішньої Російської імперії – талановиті живописці й скульптори реалістичного напрямку. Більш різноманітними стали виставки та аукціони, на яких експонувалися роботи як старих майстрів, так і представників нових художніх течій, об'єднань та напрямків. З 1875 р. в місті функціонувала рисувальна школа М.І.Мурашка, Товариство заохочування мистецтв. У 1890 р. на основі досвіду Товариства передвижників оформилося Товариство південноросійських художників в Одесі, члени якого працювали також у Києві⁴. Протягом 1885–1896 рр. тривав останній етап будівництва собору св. Володимира – шедевру архітектури й мистецтва. Його внутрішній розпис здійснювали видатні російські художники В.М.Васнецов, М.О.Врубель, М.В.Нестеров та інші під керівництвом відомого професора мистецтвознавства А.В.Прахова. Вони своїм талантом справили значний вплив на розвиток мистецтва України наприкінці XIX ст.⁵ Київ у ті роки “став начебто центром художньої Росії, що уважно, з відчуттям великого захоплення слідкував в особі

своїх освічених діячів за всім, що створювалося на стінах собору”⁶. До того ж київський період діяльності зазначених художників став найвищою точкою в їх творчості, коли, крім створення прекрасних зразків настінних монументальних розписів, вони водночас інтенсивно працювали і над своїми знаменитими полотнами⁷.

Отже, володіючи величезними матеріально – фінансовими засобами й користуючись послугами знавців мистецтва та художників, Терещенки мали змогу купувати найкращі твори живопису відразу ж після відкриття виставок і аукціонів у Петербурзі, Москві та насамперед Києві, безпосередньо в майстернях художників, а іноді й попередньо замовивши тему картини. Звичайно, на початковому етапі такої діяльності мав місце і прагматичний підхід до колекціонування, бо придбання мистецьких шедеврів вважалося надійним вкладенням капіталу. Але при більш близькому знайомстві з діяльністю Терещенків-колекціонерів стає зрозумілим, що просте збиральництво переросло з часом у колекціонування, яке почало вимагати виходу на найвищий рівень – створення галереї або музею – та супроводжувалося усвідомленням суспільного значення такої справи.

Як і тодішній найвідоміший у Росії московський колекціонер П.М.Третьяков, Терещенки орієнтувалися на реалістичний живопис передвижників. Найбільш вдалим в їхній збирацькій справі виявилися 1880-і рр. – період розквіту мистецтва художників-передвижників, що, зрештою, й визначило основний склад та рівень колекцій київських меценатів. Так, окрасою сьогодення Київського музею російського мистецтва є полотна, що колись належали членам родини Терещенків. Серед них слід назвати такі, як “Селянин з вуздечкою”, “Дівчина з кішкою” І.М.Крамського – ідейного керівника Товариства пересувних художніх виставок, “Курсистка” М.О.Ярошенка, “Портрет В.М.Гаршина” і “Поприщин” І.Ю. Рєпіна, “Юродивий” В.Г.Перова, “Дівич-вечір” В.Є.Маковського, “Позика хліба” В.М.Максимова, “Три царівни підземного царства” В.М.Васнецова, чудові пейзажі “Дубовий гай” та “Серед долин широких...” І.І.Шишкіна, “Зима. Імоченці” В.Д.Поленова, “Сутінки” й “Після дощу” А.М.Васнецова. Крім робіт передвижників, до колекції Терещенків увійшли шедеври російських майстрів пензля інших часів і напрямків, наприклад: “Картярі” П.А.Федотова, “Буря” І.К.Айвазовського, “Дівчина на тлі персидського килима” М.О.Врубеля, “Переможці” В.В.Верещагіна та ін.⁸

Серед відомих живописців найбільш численними в їхніх галереях виявилися роботи художника-баталіста В.В.Верещагіна. Він з великим бажанням надавав свої твори київським колекціонерам, насамперед Івану Миколайовичу, намагаючись не розпорошувати великі тематичні се-

рії, а головне, зберігати їх у Росії. В.В.Верещагін писав І.М.Терещенку: “Ви просили мене в Москві неодмінно скласти для Вашої галереї альбом – подібний до того, який у Третьякова. Ваш буде кращий, цікавіший, бо міститиме в собі фази розвитку мого художнього таланту від перших учнівських спроб до останніх ескізів картин і начерків олійною фарбою”⁹. Володіли Терещенки й прекрасною колекцією творів М.О.Врубеля, унікальною за повнотою зібраних у ній робіт київського періоду його творчості (1884–1889). Також їхня збірка живопису І.І.Шишкіна була найбільшою серед інших приватних колекцій у Російській імперії¹⁰.

Чільне місце у збірках Терещенків належало картинам живописців, які народилися в Україні або довгий час тут працювали та своїм творчим доробком зробили значний внесок у розвиток українського мистецтва. Зокрема, це такі визначні художники, як Т.Г.Шевченко, Д.Г.Левицький, В.Л.Боровиковський, В.І.Штернберг, Л.М.Жемчужников, І.І.Соколов, К.О.Трутовський, В.А.Тропінін, С.І.Світославський, М.І.Мурашко і його племінник О.О.Мурашко; художники-передвижники: М.К.Пимоненко, С.П.Костенко, В.К.Менк, М.Д.Кузнецов й ін. І.М.Терещенко мав, зокрема, чималу колекцію малюнків та акварелей Т.Г.Шевченка, В.І.Штернберга, Д.Г.Левицького, В.Л.Боровиковського, всю збірку Л.М.Жемчужникова, яка складалася з кількох тисяч картин і малюнків. Серед них – серія офортів “Живописна Україна”, кращі твори М.К.Пимоненка, зокрема його “Гальорка” й “Весілля”¹¹.

У цілому досить нелегко визначити склад персональних колекцій Терещенків, тому що нерідко та чи інша робота з часом переходила від одного до іншого представника роду. Навіть їх сучасники сприймали ці колекції як загальне родинне зібрання, що має об’єднатися в одну велику загальнодоступну галерею, якої дедалі більше потребував Київ.

У колекціонуванні творів живопису представники родини Терещенків – Микола Артемович, Федір Артемович та Іван Миколайович – стали серйозними конкурентами П.М.Третьякова. В 1883 р. останній писав І.Ю.Репіну, згадуючи петербурзький аукціон трирічної давнини, на якому продавалися роботи В.В.Верещагіна: “На цьому аукціоні я купив на 57 735 крб. Ось і тепер прийдеться дорого заплатити, тому що знаходяться сильні конкуренти – пани Терещенки (я, між іншим, радий тепер, коли що їм дістається: мені здається, вони підуть по моему сліду)”¹². З такими припущеннями відомого колекціонера громадськість погоджувалася й у Києві. Так, 1883 р. в газеті “Киевлянин” повідомлялося: “До цього часу всі кращі твори російських художників майже виключно купувалися до московської галереї П.М.Третьякова; тепер Третьяков знайшов собі достойних конкурентів з родини відомих київських

цукрозаводчиків Терещенків та їх зятя Ханенка, які в Києві також створюють собі галерею з картин кращих художників. За чутками, Терещенки, так само як П.М.Третьяков, мають намір у майбутньому свої картинні галереї пожертвувати місту”¹³. Але вже й тоді меценати свої збірки виставляли для широкого загалу, часто з добродійною метою. Зокрема, ще в березні 1877 р. у Києві, в залі Дворянського зібрання було влаштовано виставку картин і старожитностей на користь рисувальної школи М.І.Мурашка. Більшість картин належала М.А.Терещенку, старожитності були виставлені з колекції В.В.Тарновського¹⁴. Надалі такі виставки стали регулярними.

Нерідко в київських газетах у 1887 р. можна було бачити такі об’яви: “З 21 лютого до 1 квітня, щосуботи, з 1 до 4 години дня буде відкрито для безплатного відвідування публікою картинну галерею Ф.А.Терещенка, що знаходиться у будинку власника галереї по Олексіївській вулиці. Колекція картин Ф.А.Терещенка складається з найкращих творів сучасних російських художників”¹⁵. Фактично виставка працювала для відвідувачів більше зазначеного терміну, в окремі дні їх налічувалося до тисячі чол. Цим колекціонер наближав той час, коли його картини стануть доступними кожному.

Найвизначнішим колекціонером, меценатом та знавцем мистецтва з родини Терещенків поряд з Богданом Івановичем Ханенком слід вважати Івана Миколайовича. Він належав до молодшого покоління династії підприємців, який виріс і виховувався у шляхетному середовищі, відзначався ґрунтовною освіченістю й широтою інтересів, тонким розумінням естетичної цінності творів мистецтва. Іван Миколайович мав досить приятні стосунки з багатьма видатними майстрами пензля того часу. Про це зокрема свідчить його листування з відомими художниками М.І.Мурашком, І.І.Шишкіним, В.Д.Поленовим, В.М.Васнецовим, Л.М.Жемчужниковим, В.В.Верещагіним, М.К.Пимоненком та іншими, що проливає світло на людські якості колекціонера, щире любов до мистецтва, матеріальну підтримку його діячів останнім¹⁶.

Загальновідома роль І.М.Терещенка в становленні й діяльності Київської рисувальної школи, яку у жовтні 1875 р. заснував його глухівський земляк, художник та педагог Микола Іванович Мурашко. До того часу в Києві не було жодного постійно діючого художнього навчального закладу. Існування наприкінці 50-х рр. XIX ст. рисувальної школи Буяльського, пізніше вечірніх малювальних класів при Університеті, спеціальної школи при Лаврі, недільних художніх класів при 1-й чоловічій гімназії було короткочасним і мало епізодичний характер. Брак спеціальної художньої освіти заповнювався лише приватними уроками художників¹⁷.

Перша зустріч М.Мурашка з майбутнім покровителем школи відбулася у травні 1876 р. Про неї Микола Іванович згадував так: “Квартира, спочатку призначена для рисувальної школи, виявилася тісною й непридатною, а засобів збільшити її – жодних. І ось тут мені спала щаслива думка, не турбуючи самого главу сімейства Терещенків (мається на увазі Микола Артемович – Д.О.), звернутися до одного з молодих, що закінчують університет, членів цієї сім’ї, саме до Івана Миколайовича з проханням допомогти утворити хоча б маленьку рисувальну школу. Допомогу було обіцяно з першого слова...”¹⁸.

Одержавши матеріальну підтримку, М.І.Мурашко розгорнув бурхливу діяльність щодо становлення і розвитку рисувальної школи. Він налагодив творчі й ділові зв’язки з Петербурзькою Академією мистецтв, відомими художниками-передвижниками, громадськими діячами, вченими, які постійно підтримували Київський художньо-освітній заклад: жертвували картини, ескізи, бюсти, гіпсові копії, обладнання тощо. Такі відомі художники, як М.М.Ге, І.Ю.Рєпін, М.О.Врубель та інші, відвідували школу, вели бесіди з учнями про високе призначення мистецтва, давали їм уроки майстерності¹⁹.

Рисувальна школа відзначалася демократичністю і загальнодоступністю. Її двері було широко відчинено для всіх бажаючих незалежно від віку, статі, освіти й стану. В цілому заклад відіграв велику роль у розвитку художньої освіти в Україні, вихованні цілої плеяди талановитих митців. Досить назвати лише прізвища таких її вихованців і викладачів, як Микола Глоба, Микола Пимоненко, Олександр Мурашко, Григорій Дядченко, Михайло Жук, Іван Іжакевич, Фотій Красицький та ін.²⁰

Успіхи Київського художньо-освітнього закладу дали підстави вже в середині 1880-х рр. її керівнику висловити надію, що з часом він стане “школою цілого краю”. У листі до Івана Миколайовича він писав: “Школа росте, і дійсно вона, як добре дерево, розкинула гілки і в ширину, і тягнеться у висоту, на доброму ґрунті і в добрий час посадили. Плоди його може не нам цінити, не нам й збирати. Це виявиться в майбутньому так, як ми собі й уявити не можемо”²¹. І дійсно, з роками рисувальна школа утвердилася як високопрофесійний центр підготовки художників різних профілів та напрямків. Так, вісімдесят її випускників було зараховано до Петербурзької Академії мистецтв. Роботи багатьох вихованців експонувалися на виставках, відзначалися високими нагородами.

Наприкінці 1899 р. М.І.Мурашко, звітуючи Петербурзькій Академії мистецтв про успіхи Київської рисувальної школи за весь час її діяльності, підкреслював: “...Не можу обійти також і тієї обставини, що школа знайшла в Івані Миколайовичу Терещенкові не тільки щедрого благодійника, але й чудову людину, яка щиро любить і широко розуміє мис-

тецтво”²². З 1884 р. навчальний заклад існував виключно на внески учнів за право навчання та субсидію І.М.Терещенка, яка з початку 90-х рр. щорічно становила не менше 9 тис. крб. А всього за чверть століття, за підрахунками М.І.Мурашка, добродієць пожертвував на користь школи 138 тис. крб.²³ Навіть проживаючи після 1892 р. через хворобу далеко від Києва, Іван Миколайович постійно цікавився життям школи, листувався з її керівником, неодноразово викликав його до себе для обговорення потреб їхнього дітища.

У жовтні 1900 р., коли відзначався 25-літній ювілей рисувальної школи, в ній на той час навчалися 352 учні (279 чоловіків і 73 жінки)²⁴. Але через декілька місяців, у лютому 1901 р., цей заклад припинив своє існування й більшість учнів перейшла до щойно відкритого Київського художнього училища. Іван Миколайович вважав, що потрібно змінити навчання в напрямку прикладного мистецтва. Припинивши фінансування рисувальної школи, він виділив для заснування майбутнього художньо-промислового училища 200 тис. крб., але не встиг за життя довести справу до кінця. У 1917 р. капітал на будівництво та утримання цього останнього завдяки новим жертвуванням рідних І.М.Терещенка досяг 1 млн. крб. Втім й їм не вдалося здійснити цей проект, бо Київська міська дума, незважаючи на постійні запити членів родини, так і не спромоглася виділити необхідну під забудову художньо-освітнього закладу земельну ділянку²⁵.

Звичайно, що людина такого високого культурного та освітнього рівня, як І.М.Терещенко, уважно слідкувала за творчим шляхом і всіляко підтримувала молодих художників – вихованців Київської рисувальної школи. Коли в листопаді 1884 р. М.О.Врубель збирався у творчу подорож до Італії, А.В.Прахов порадив І.М.Терещенку скористатися такою нагодою й направити разом з ним молодого художника С.Гайдука, який тільки-но закінчив навчання в школі М.І.Мурашка. “Він мав виконати у Венеції під наглядом М.Врубеля декілька копій з робіт кращих представників Венеціанської школи епохи Відродження... Іван Миколайович у той час мав серйозний намір щодо зміни та розширення навчального процесу у субсидованій ним школі М.Мурашка. Для неї такі роботи були б корисним шкільним посібником. Пропозицію було прийнято співчутливо І.М.Терещенком. С.Гайдуку був виданий аванс у 550 карбованців зі списком того, що він повинен був зробити”²⁶.

Коли в січні 1885 р. ще один випускник школи Є.К.Вжещ їхав до Петербурга для продовження художньої освіти, він мав при собі рекомендаційного листа від І.М.Терещенка до І.І.Шишкіна, де, зокрема, зазначалося: “Звертаюся до Вас з моїм покірливим проханням взяти під свою опіку молодого художника, котрому я дуже співчуваю. Він дуже

талановита молода людина, яка в майбутньому, можливо, зробить свій внесок у мистецтво. Тепер же він бажав би, щоб його картина, яку він привіз із собою, була б прийнята на пересувну виставку. Посприяйте йому, якщо це можливо..."²⁷.

Як бачимо, меценат був у тісному контакті з широким колом видатних майстрів пензля і мистецтвознавців. Усі вони неодмінно відзначали його добре серце, чуйність й увагу до художників-початківців. Одеський живописець М.Д.Кузнецов писав І.М.Терещенку: "Ви для мене найкраща людина, яку я знаю. Ви стаєте нашим Третьяковим. Для такої високої справи саме такий серйозний та освічений по європейському й потрібен. Під Вашим крилом не один художній талант може розвиватися"²⁸.

На жаль, перепоною багатьом задумам мецената стала його тяжка невиліковна хвороба. Але навіть і за таких обставин він не полишав думок про високе мистецтво, створення власного музею. В квітні 1892 р. В.М.Нестеров у листі до рідних писав, згадуючи про Івана Миколайовича: "Був у гостях у Прахова, в Терещенка, котрий тільки-но приїхав, і сьогодні ввечері поїхав до Криму, він дуже небезпечно хворий (щось схоже на параліч). Був він у середу в соборі (Володимирському – О.Д.), у четвер був у нього я, дивився нові картини, які він придбав взимку в Москві. Тут "Святитель Микола" (перший екземпляр) Рєпіна, "Христос на Генісаретському озері" Полєнова, "Божа Матір" Васнецова (вона одна у кімнаті на дорогоцінному килимі – й як вища честь – під склом!). Усього куплено ним взимку картин тисяч на двадцять п'ять. Крім того, багато дорогоцінних срібних та золотих речей тощо. Він збирається будувати тут музей. Не знаю, чи вдасться йому: дуже вже він хворий..."²⁹.

Більша частина колекції І.М.Терещенка розміщувалася в його власному особняку по Бібіковському бульварі, 34, схожому на невеликий венеціанський палац, який він придбав у 1879 р. Але після 1892 р., в зв'язку з недугою Іван Миколайович майже весь час проживав на півдні Франції або в улюбленому Волфінському мастку Сумського повіту, де знаходилась інша частина його колекції. З того часу його активна добродійна діяльність почала потроху згортатися і через декілька років зовсім припинилася. Але й після смерті І.М.Терещенка величезна художня збірка продовжувала поповнюватися його вдовою Єлизаветою Михайлівною та сином Михайлом Івановичем. Так, у 1913 р. Є.М.Терещенко придбала на виставці, влаштованій у Петербурзі Новим товариством художників, близько двохсот малюнків М.О.Врубеля³⁰.

Значною за іменами визнаних майстрів пензля була колекція Федора Артемовича Терещенка, яку він розмістив у картинній галереї у власному палаці по вул. Олексіївській, 9 (нині вул. Терещенківська). Спочатку Ф.А.Терещенко на цьому місці в травні 1880 р. придбав двоповер-

ховий будинок М.Т.Чаплинської. Володіючи на той час уже значною колекцією картин і антикварних цінностей, підприємець відразу ж вирішив розширити будівлю. Протягом 1882–1884 рр., за проектом А.Л.Гуна, використавши існуючу будівлю, було зведено новий двоповерховий особняк завдовжки більше сорока метрів. 1884 р., за проектом В.М.Ніколаєва, з'явилася ще й спеціальна прибудова для картинної галереї³¹.

Колекціонувати живопис Федір Артемович розпочав не пізніше середини 1870-х років. Відомо, що в березні 1875 р. на IV пересувній виставці в Петербурзі він придбав картину І.І.Шишкіна "Струмок у сосновому лісі"³². Через сімнадцять років, за описом, у його картинній галереї налічувалося вже 76 полотен, оцінених на той час у 85 тис. крб. Крім цього, там знаходилися бронзові фігурки, старовинне художнє срібло, колекція фарфорового посуду³³. З багатьма художниками колекціонер був особисто знайомий, листувався з І.М.Крамським, І.Ю.Рєпіним, І.І.Шишкіним, нерідко звертався до них у справах придбання картин. Так, коли Ф.А.Терещенко вирішив придбати в Петербурзі декілька картин відомих російських художників, то звернувся за допомогою до І.М.Крамського, який у листопаді 1882 р. в листі йому повідомляв: "Звичайно, тут є один момент – а саме наступний приїзд Третьякова, але я обіцяю Вам, що у разі, якщо б Третьяков вирішив би що-небудь придбати з того, що Ви бажаєте, то я виступлю конкурентом від Вашого імені, якщо ж Третьяков не викаже бажання купувати, то я буду мовчати до Вашого приїзду"³⁴. Після смерті Федора Артемовича в 1894 р. галерею поповнювала його племінниця Ольга Миколаївна, яка проживала у тому ж будинку. Відомо, що в 1911 - 1912 рр. вона придбала нові картини і фарфор у Петербурзі та Москві. Серед художників цих полотен значилися імена І.І.Шишкіна, М.О.Ярошенка, В.А.Тропініна, К.А.Савицького та ін.³⁵

Художня колекція Миколи Артемовича Терещенка розміщувалася в його особняку по Бібіковському бульварі, 12. Саме тут з 1949 р. знаходиться Київський державний музей Тараса Шевченка, де зберігаються та експонуються оригінали літературної й мистецької спадщини поета і художника. Сьогоднішній свій вигляд будинок набув тоді, коли належав Миколі Артемовичу. Сам особняк було споруджено на початку 1840-х років. Через два десятиріччя його придбав майбутній київський міський голова П.П.Демидов, а у 1875 р. будинок став власністю М.А.Терещенка. Невдовзі на замовлення останнього, за проектом архітекторів П.О.Федорова та Р.Г.Тустановського, особняк було перебудовано в палац у стилі Ренесансу, а художник В.О.Котарбінський прикрасив живописом стіни й стелі декількох кімнат³⁶.

Головна мета змін полягала в наданні споруді нового функціональ-

ного призначення. Адже вона мала поєднувати у собі житлові помешкання, контори цукрових заводів і картинну галерею на другому поверсі, де знаходилася власна колекція підприємця. В 1902 р. вона налічувала 87 картин загальною вартістю більше 105 тис. крб.³⁷ Між іншим, крім художніх експонатів, інтер'єри будинків-особняків, що належали родині Терещенків та яким пощастило стати музеями, також становлять собою велику мистецьку цінність³⁸.

Частим відвідувачем галереї М.А.Терещенка під час проживання в Києві бував художник М.В.Нестеров. У своїх "Спогадах" він так лаконічно писав про внутрішній світ цього мецената, його рівень сприйняття прекрасного: "Я був запрошений оглянути його прекрасну галерею, й після того дня почав бувати в розумного старого. Судження його про мистецтво були повні такту, розуму. Домінуючим у ньому був великий розум, де він хотів – великий такт"³⁹. Після смерті Миколи Артемовича колекція разом з будинком перейшла в спадок до його внука Михайла Івановича.

Колекціонував живопис та старожитності, підтримував художників-початківців, спонсорував археологічні розкопки і молодший син Миколи Артемовича – Олександр Миколайович. Зокрема, найталановитіший вихованець Київської рисувальної школи, випускник Петербурзької Академії мистецтв, О.О.Мурашко був запрошений О.М.Терещенком разом з ним взяти участь у подорожі до Франції, Італії й Північної Африки. Після завершення мандрівки чотири великих альбоми живопису, зроблених молодим художником, поповнили колекцію мецената⁴⁰. В 1907 р. М.Ф.Біляшівський на кошти О.М.Терещенка проводив у Канівському повіті розкопки останків церкви Зарубського монастиря XI–XII ст. Згодом предмети з цих розкопок стали власністю Київського художньо-промислового та наукового музею⁴¹.

Колекція мецената розміщувалася в його власному будинку по вул. Караваєвській, 7 (нині вул. Толстого). Сам особняк був гарним взірцем міської садибної забудови дореволюційного Києва. Розкішний дім-палац з 33 кімнат Олександр Миколайович побудував у 80-х рр. XIX ст., за проектом архітектора П.С.Бойцова⁴². Тепер у цьому будинку розміщується Державна науково-медична бібліотека України.

Мала відношення до колекціонування живопису і його сестра Марія Миколаївна Івашенко. Зокрема, в серпні 1888 р. І.І.Шишкін у листі до О.М.Терещенка писав: "Пропозиції Вашій та Марії Миколаївни я дуже радий, давно не малював пером і відчуваю, що зроблю непогано..."⁴³. Невдовзі задум утілюється в малюнку "Лісове болото".

На жаль, багатьом творам мистецтва, насамперед живопису, які десятиліттями років дбайливо збиралися представниками трьох поколінь ро-

дини Терещенків, не судилося стати надбанням нащадків після страхітливих років революції й громадянської війни. Найповніше з усіх збереглася колекція Федора Артемовича. Художню збірку Олександра Миколайовича у 1919 р. було повністю розкрадено, і дотепер нам мало що відомо про її склад та подальшу долю.

Що стосується найбільшої й найціннішої колекції І.М.Терещенка, то спочатку його спадкоємці в 1915 р., побоюючись окупації Києва німцями, вивезли найкращу її частину до Петрограда, де вона навесні 1918 р. у повному складі перейшла до Державного Російського музею (більше 50 картин і понад 5 тис. малюнків, у тому числі до 100 творів М.О.Врубеля)⁴⁴. Залишається ця унікальна збірка в Росії й до цього часу. А ту частину колекції, що залишилася у Києві, чекали тяжкі випробовування. Зокрема, коли в грудні 1917 р. будинок по Бібіковському бульвару, 34 збиралися реквізувати для потреб Генерального секретаріату шляхів сполучення, то нова влада не надала охоронного листа на право звільнення приміщення від цього. Адже було давно відомо, що Михайло Іванович Терещенко збирався, згідно з волею батька, передати колекцію у розпорядження художнього училища, на заснування якого Іван Миколайович та його родина витратили величезний капітал. Зимового часу художні цінності було зложено разом з домашніми речами в службових приміщеннях і на горіщі, що не опалювалися й ніким не охоронялися⁴⁵.

Як згодом виявилось, все це було тільки початком вандалізму. Вже через місяць, у січні 1918р., під час окупації Києва більшовиками під командуванням М.А.Муравйова, більшість з того, що знаходилося в цьому будинку, було знищено, понівечено або розкрадено, як свідчив документальний опис колекції тих часів історика мистецтва Ф.Л.Ернста⁴⁶. Навесні того ж року майже все, що збереглося із збірки Миколи Артемовича та уціліло з колекції Івана Миколайовича, – картини, альбоми, книги і фотографії передала на зберігання до Київського міського музею вдова останнього – Єлизавета Михайлівна⁴⁷. А вже після закінчення громадянської війни, 12 листопада 1922 р., у будинку Ф.А.Терещенка, по вул. Терещенківській, 9 було відкрито Київську картинну галерею. Її основу склали націоналізована колекція Федора Артемовича й залишки збірок Миколи Артемовича та Івана Миколайовича Терещенків, а також колекції старожитностей, мистецтва і книгозбірня О.Г.Гансена й нечисленні зібрання ще декількох київських колекціонерів⁴⁸. Пізніше, в 1932 р., сюди надійшла також унікальна колекція російського іконопису, зібрана подружжям Б.І. та В.М.Ханенків. У 1936 р. картинну галерею було перейменовано в Київський музей російського мистецтва⁴⁹.

Неоціненною є меценатська діяльність Богдана Івановича і Варвари Миколаївни Ханенків – зятя й доньки Миколи Артемовича Терещенка. Фанатично віддані служінню мистецтву, вони понад сорок років свого життя присвятили збиранню творів українського, російського та зарубіжного живопису, щоб потім заповісти все це разом зі спеціально спорудженим будинком-музеєм рідному місту Києву.

Ідеєю колекціонування Богдан Іванович захопився ще в молодому віці, коли навчався на юридичному факультеті Московського університету, а потім працював у Петербурзі. Особисті якості й ерудиція, закладені сімейні традиції, мистецька атмосфера столиці, Ермітаж, спілкування з художниками та їх шанувальниками стали тим підґрунтям, на якому розвивався і міцнів потяг молодого аристократа до образотворчого мистецтва. Ось як він сам згадував про той час: “Я досить близько зійшовся з пейзажистом І.І.Шишкіним, бував у майстерні І.М.Крамського, зустрічався з Айвазовським, Ріццоні, Куїнджі; досить часто навідували мене прибулі з Одеси М.Д.Кузнецов та М.К.Бодаревський. Я зацікавився російським живописом, почав відвідувати виставки картин, ходив по майстернях художників і почав приглядатися до їхніх картин. Ознайомившись з російським живописом та переконавшись у неможливості без значних витрат збирати видатні твори російських художників, я вирішив звернути увагу на картини майстрів старих шкіл, якими в той час у Петербурзі мало хто цікавився й які тому були в пропозиції... Переді мною відкрився новий світ, у мене виникло нове коло цікавих знайомих, і відтоді покликання моє визначилося, я безоглядно вже взявся вивчати старовинне малярство та збирати його твори.”⁵⁰

Такому напрямку колекціонування сприяло подальше п'ятирічне перебування Б.І.Ханенка у Польщі, де з 1876 р. він займав посаду члена Варшавського окружного суду. За кордоном Богдан Іванович знайомиться з найбільшими художніми галереями Італії, Німеччини, Франції та інших країн. Відвідуючи знамениті аукціони і магазини європейських столиць, Б.І.Ханенко неодмінно повертався з цікавими придбаннями, що сприяло швидкому зростанню його авторитету серед колекціонерів. Поряд з роботами відомих старих майстрів західних шкіл у його колекції з'являються нові теми – скульптура, вироби художньої промисловості, твори античної культури, мистецтво Близького й Далекого Сходу⁵¹.

В 1881 р. Ханенко виходить у відставку з державної служби. Деякий час він з дружиною проживав у Києві або в маєтку у Курській губернії. З того часу до колекціонування залучається також Варвара Миколаївна. Подружжя колекціонерів постійно брало участь у багатьох аукціонах як у Росії, так і за кордоном, відвідувало виставки та майстерні художників, антикварні та букіністичні крамниці приватних колекці-

онерів⁵². Богдан Іванович постійно контактував з найвідомішими мистецтвознавцями. Крім консультацій європейських авторитетів, він отримував допомогу з боку таких російських і українських мистецтвознавців, як А.В.Прахов, П.П.Семенов-Тянь-Шанський, Е.Р.Штерн, М.Ф.Біляшівський та ін. З часом і сам набув репутації вдумливого дослідника й знавця мистецтва та старожитностей⁵³. Колекціонер не шкодував власної енергії й коштів на придбання шедеврів з відомих приватних зібрань: Боргезе (Рим), Борго де Бальзано (Флоренція), Ганса Макарта (Відень), Вебера (Гамбург) й багатьох інших. Так, з колекції останнього Ханенко придбав у 1912 р. на аукціоні в Берліні кращу картину свого зібрання – “Портрет інфанти Маргарити”, написану великим іспанським художником XVII ст. Дієго де Сільва Веласкесом. Зокрема, до його колекції зарубіжного малярства входили полотна таких видатних майстрів західноєвропейських шкіл, як Рембрандт, Перуджіно, Белліні, Тьєполо, Караваджо, Пальмеццано, Ротарі, Селлайо, Ван Дейк, Монтенья, Сурбаран, Брейгель, Йорданс, Рейсдал, Рубенс та ін.⁵⁴ Крім живопису, серед експонатів Ханенківської збірки знаходились єгипетські статуетки й китайська бронза, антична теракота і скло, японська ксилографія та візантійські художні вироби, предмети із слонової кістки, антична скульптура, італійська середньовічна кераміка, брюссельські шпалери, китайський і французький фарфор, німецьке срібло, церковні вітражі, давньоіранські тканини, медалі, монети, зброя, старовинні меблі тощо⁵⁵.

Ханенки стали одними з перших збирачів російського іконопису. Зокрема колекціонування ікон було “примхою” Варвари Миколаївни. У 1931 р. унікальна колекція налічувала, за каталогом С.О.Гілярова, 56 ікон⁵⁶. Найкращі з них тепер знаходяться в Київському музеї російського мистецтва – “Тасмна вечерея”, “Чудо Георгія про змія”, “Відсічення голови Іоанна Предтечі” та інші, написані у XV – першій половині XVI ст. майстрами ростово-суздальської, новгородської та московської іконописних шкіл⁵⁷.

Однак Богдан Іванович і Варвара Миколаївна не замикалися лише на колекціонуванні творів зарубіжного мистецтва й старовини. Вони активно поповнювали свою колекцію скіфськими, слов'янськими та давньоруськими археологічними експонатами. Завдяки Б.І.Ханенку в Києві знаходилася “гарна збірка князівського золота”⁵⁸. Ханенки були одними з перших, хто почав збирати декоративно-вжиткові вироби українських майстрів. Усе це концептуально ставило їхню колекцію на високий науковий рівень і надавало їй яскравого національного звучання. На жаль, нам невідомий повний кількісний склад колекції Ханенків. Наявні документальні дані дозволяють назвати понад 400 живописних робіт, більше 8 тис. гравюр, близько 700 творів мистецтва країн зару-

біжного Сходу, понад 300 виробів із золота й срібла⁵⁹.

Уже в перші роки колекціонування Ханенки знали, що подарують свою збірку співвітчизникам. Такою була їхня громадянська позиція. Її яскраво ілюструють слова, сказані Богданом Івановичем у 1904 р. під час церемонії освячення та відкриття Київського художньо-промислового і наукового музею: "На мій погляд, художній твір дійсно знаходиться в ув'язненні, тюрмі, але не у громадському музеї, а в приватному зібранні, де він не всім доступний. Мати, наприклад, картину Тиціана чи грецький мармур V століття й не показувати ці речі – це те саме, що привласнити собі одному неопубліковані твори Пушкіна, Гете або Шекспіра. Твори геніїв своєю суттю не повинні належати тільки тим, хто ними володіє..."⁶⁰.

В 1885 р. Ханенки остаточно переїхали до Києва. Згодом по вул. Терещенківській, 15 у подружжя, за проектом архітекторів Р.Ф.Мельцера та П.С.Бойцова, з'явився особняк у стилі італійського палацу часів Відродження, який став архітектурним доповненням до розміщених у ньому художніх цінностей. Музей було задумано як низку залів з окремими етнографічними стилізаціями, який для киян став справжнім "вікном в Європу"⁶¹. До того ж він багато в чому перевершував експозиції галерей найбільш визнаних авторитетів – московських колекціонерів. Так, М.В.Нестеров у лютому 1891 р. писав до рідних: "Був удруге в Ханенка, докладно розглядав його колекцію картин і старожитностей, це зібрання у своєму роді єдине в Росії, навіть у Москві цього немає в приватних руках..."⁶².

В 1896 р. подружжя видало каталог своєї збірки "Собрание картин итальянской, фламандской, испанской и других школ" (друге, доповнене його видання вийшло у 1899 р.). В останньому налічувалося 396 експонатів: італійська школа – 97, іспанська – 17, фламандська – 59, голландська – 88, німецька – 13, французька – 122 картини⁶³. У 1908 р. колекція Ханенків мала великий успіх на виставці творів з палаців та приватних зібрань, організованій часописом "Старые годы" в Петербурзі. Вона отримала високу оцінку у пресі й була названа кращою серед нових приватних збірок. Діяльність Б.І.Ханенка як колекціонера отримала високу оцінку художньої громадськості: в 1910 р. його обрали почесним членом Петербурзької Академії мистецтв⁶⁴.

У 1913 р. Богдан Іванович відкупує в Ольги Миколаївни Терещенко сусідню триповерхову будівлю по вул. Терещенківській, 13 і перебудовує її, за проектом архітектора П.С.Андреева, у шестиповерховий будинок для майбутніх потреб свого музею. Крім житлових приміщень, тут мали розміститися на перших двох поверхах бібліотека, лекторій, кімнати для роботи наукових працівників⁶⁵. Все йшло до того,

щоб невдовзі зробити колекцію надбанням Києва, заснувати загальнодоступний публічний музей. Але на заваді стала Перша світова війна. Ханенки евакуюють частину київського зібрання до Москви й здають її на збереження в Історичний музей. Ще одна частина колекції весь час знаходилась у власній петербурзькій квартирі подружжя⁶⁶.

В квітні 1917 р., за місяць до смерті, Богдан Іванович оформив заповіт, згідно з яким вся мистецька колекція та два будинки по вул. Терещенківській безкоштовно передавалися Києву. Вони дарувалися з єдиною умовою – зібрання має отримати офіційну назву "Музей імені Ханенків". Виконавицею заповіту він призначив Варвару Миколаївну, яка мала залишатися довічним розпорядником колекції й будинків і тим самим довести до кінця справу їхнього життя – підготувати збірку до перетворення її на міський музей⁶⁷. Будучи людиною вже досить похилого віку, В.М.Ханенко бере на себе весь тягар виконання волі свого чоловіка, яка стає єдиною суттю та головною метою останніх років її життя.

Спочатку вона перевезла до Києва петроградську частину колекції. Для систематизації й опису залучила багатьох відомих мистецтвознавців, насамперед Г.К.Лукомського, який стає першим хранителем музею. Але вже йшла громадянська війна. Невдовзі німці окупували Київ. Незважаючи на великі труднощі, Варвара Миколаївна навідріз відмовляється виїхати з колекцією до Німеччини, щоб там на досить прийнятних умовах відкрити музей⁶⁸. Втративши надію на довготривалість будь-якого уряду, В.М.Ханенко готує дарчий акт про передачу вищезгаданого музею Українській Академії наук. Цим не порушувалась умова заповіту Богдана Івановича, оскільки остання була державною установою і мала б існувати при будь-якій владі. Тим більше, музей Ханенків із самого початку задумувався та створювався не лише як культурно-просвітницький заклад, а й як наукова установа.

15 грудня 1918 р. Варвара Миколаївна написала заяву до щойно створеної Української Академії наук з проханням прийняти від неї у дар пам'ятки мистецтва і старовини, бібліотеку та будинок музею по вул. Терещенківській, 15. Але водночас наполягала на дотриманні таких неодмінних умов:

1. Зазначена збірка пам'яток мистецтва й старовини і бібліотека при ній повинні мати назву "Музей імені Б.І. та В.М.Ханенків".
2. Зазначена збірка пам'яток мистецтва й старовини... не повинна без мене поповнюватися експонатами, а має зберігатися у тому ж складі, в якому вона надійде від мене до Академії наук....
4. Ні згадана збірка у цілому, ні окремі її предмети, ні бібліотека при ній, ні її окремі книги ні в якому разі не можуть бути вивезеними з Києва, а тим більше відчуженими на користь будь-яких закладів, приват-

них або юридичних осіб...

8. Я залишаю за собою право до моєї смерті займати для житла у будинку приміщення на мій розсуд..."⁶⁹. Усього 10 пунктів.

Невдовзі Варвара Миколаївна звернулася до академіка А.Є.Кримського з проханням "...відносно особи, яку буде призначено Академією наук хранителем музею. Таким хранителем я бажала б бачити М.О.Макаренка (хранителя Ермітажу), який нині проживає у Петрограді. Йому відомий мій музей в усіх деталях, і він має у цій справі величезний досвід"⁷⁰. Та, зрештою, нічого так і не вирішилося бо знову змінилася влада – цього разу вже вдруге встановилася радянська. 27 квітня 1919 р. декретом Раднаркому УСРР колекцію Ханенків було націоналізовано й перетворено в Другий Державний музей⁷¹. Невдовзі стало зрозумілим, що представники нової влади не збиралися дотримуватися будь-яких умов. Вони навіть намагалися виселити В.М.Ханенку з власного будинку. Літня жінка змушена була благати керівництво Академії наук захистити її від свавілля. В листі до А.Є.Кримського вона писала: "Я потрібна музею як для його охорони, так і для порядку, та, люблячи музей, як своє дитя, котрому віддано було стільки років життя, я усвідомлюю користь, що її приношу, залишаючись у його стінах. Я не виїхала з Києва й цим не заслуговую, щоб мене ганебно виселяли з музею, який я передала державі в такому ідеальному стані"⁷².

Через декілька місяців, у серпні 1919 р., Київ зайняла Добровольча армія Денікіна і музей знову повернувся в розпорядження В.М.Ханенку. Але припинилися державні дотації, приміщення не опалювалося, його раз за разом займали військові. За кордон емігрували майже всі її друзі й співробітники. Так, найближчий соратник – Г.К.Лукомський переїхав до Парижа, де, між іншим, видав у 1925 р. книгу "Музей Ханенко"⁷³. Але Варвара Миколаївна не зрадила собі. Мистецтвознавець П.Н.Мусієнко так згадував про неї в той нелегкий час: "Осінній вечір 1919 року... Вікна будинку Педагогічного музею сяють вогнями. Тут відкривали виставку творів київських художників... Народу багато, а художників одиниці: Михайло Жук, Микола Бурачек, Антон Серета, Абрам Маневич, Вільгельм Котарбінський, Микола Прахов, Іван Макушенко. Раптом крізь натовп проштовхується поважна дама. "Це Варвара Миколаївна Ханенко", – зашепотіли жінки в натовпі. Мільйонерка, власниця музею, дуже просто одягнена. Ось вона вже у центрі кола митців. Котарбінський та Павлуцький цілують їй руку. Два патрулі комендатури з рушницями тут же стали струнко. Дами з різних кінців вестибюля потовпились, оточили її. "Що трапилось", – запитують мене. – Чому поміщиця Варвара Ханенко в центрі уваги народу і художників?" Тоді заговорили про сенсацію. Ханенку під час денікінців відмовилася ті-

кати за кордон. Більше того, вона публічно обвинуватила білогвардійців у зраді батьківщини. З патріотичних переконань вона лишилася в Києві з радянською владою. Тоді Київський ревком призначив її головним охоронцем Державного музею імені Богдана та Варвари Ханенків"⁷⁴.

Нарешті, вже після остаточного утвердження радянської влади в Україні, 7 листопада 1920 р., загальне зібрання Академії наук ухвалило взяти музей до свого відомства⁷⁵. 28 лютого 1921 р. було затверджено статут "Музею мистецтв імені Б.І. та В.М.Ханенків Української Академії наук", який у загальних рисах збігався з побажаннями його фундаторів⁷⁶. Першим директором музею, як і пропонувала Варвара Миколаївна, було затверджено Миколу Омеляновича Макаренка (1921–1925). Незабаром він перевіз з Петрограда й Москви музейні речі з колекції Ханенків, що там до того часу зберігалися. Але 24 картини найвідоміших західноєвропейських художників не повернулися до Києва. Їх у Москві було викрадено та, очевидно, продано. Невдовзі М.О. Макаренко склав і перший путівник по музею, виданий 1924 р. Зокрема автор у вступній статті так написав про цю установу: "Музей мистецтв імені Б.І. та В.М.Ханенків для України – то великий скарб, те ж саме, що для Росії Ермітаж (звичайно, не таких розмірів), охоплюючи собою трохи чи не всі галузі художніх творів усіх європейських і східних народів"⁷⁷.

А самій В.М.Ханенку судилося доживати віку в своїй служниці, бо влада вирішила, що її проживання у приміщенні музею буде заважати його функціонуванню. Померла Варвара Миколаївна 7 травня 1922 р. й була похована поруч з Богданом Івановичем біля Михайлівської церкви Видубицького монастиря⁷⁸. Нарешті, в грудні 1923 р. Головпросвіта надіслала Всеукраїнській Академії наук (ВУАН) резолюцію з вимогою відібрати в закладу ім'я його фундаторів "з огляду на відсутність у Ханенків революційних заслуг, пов'язаних так чи інакше зі служінням пролетарській культурі, ... та потурбуватись про відшукання відповідної особи з поміж революційних і культурно-освітніх пролетарських діячів останнього часу...". Загальне зібрання ВУАН пішло на компроміс й ухвалило йменувати заклад просто "Музей мистецтв при Академії наук"⁷⁹. У 1936 р. він отримав нову назву – Київський музей західного та східного мистецтва.

Отже, жодну з 10 умов під час передачі Ханенками власного музею державі не було виконано. Лише в останні роки зроблено чимало для повернення історичної справедливості. Так, 30 травня 1998 р. після реставраційних робіт було відкрито оновлений Музей західного і східного мистецтва. Завдяки архівним фотодокументам вдалося відродити первісний образ будинку та його інтер'єрів за часів Ханенків. І, нарешті, за розпорядженням Київської міської держадміністрації від 20 липня 1999

р. Музей західного та східного мистецтва перейменовано у Музей мистецтв імені Богдана та Варвари Ханенків⁸⁰.

Винятково суспільне значення мала цілеспрямована діяльність Богдана Івановича Ханенка, як і багатьох інших членів родини Терещенків, щодо заснування та становлення Київського художньо-промислового й наукового музею наприкінці XIX – початку XX ст. Найбільш ранні музейні колекції почали формуватися в Києві ще у першій половині XIX ст. Але вони мали дещо специфічний та до того ж напівзакритий характер і тим самим не могли широко відображати розвиток української культури й мистецтва. Зокрема багату колекцію мав Церковно-археологічний музей при Київській духовній академії, що розміщувався в корпусах Братського Богоявленського монастиря. Тут знаходилося цінне зібрання ікон давнього письма, п'ять тисяч першокласних археологічних експонатів, рукописи, книги тощо⁸¹. Також існували Археологічний музей при Університеті св. Володимира, приватні музеї відомих колекціонерів старожитностей – М.В.Кибальчича, В.В.Тарновського, археолога І.Хойновського та ін.⁸²

Думка про організацію міського музею виникла серед київської громадськості у 1880-х рр. Однак лише в 1894 р. справу було порушено знову, коли київський, волинський і подільський генерал-губернатор О.П.Ігнат'єв та київський віце-губернатор Д.С.Федоров почали протегувати ініціаторам цієї ідеї. Так, 21 травня 1894 р. у резиденції О.П.Ігнат'єва відбулося засідання комісії з розробки питання щодо заснування музею й збору пожертвувань для будівництва його приміщення. Крім офіційних осіб, тут були присутні В.Б.Антонович, О.М.Лазаревський, А.В.Прахов, В.М.Ніколаєв, О.М.Терещенко, Б.І.Ханенко, В.В. і Я.В.Тарновські, В.Ф.Симиренко, Лазар та Лев Бродські, М.П.Дегтер'єв й ін. Доповідь про завдання музею зробив проф. А.В.Прахов⁸³. Тоді ж О.М.Терещенко заявив про намір пожертвувати кошти на спорудження музею разом зі своїм дядьком – Федором Артемовичем, який через тяжку хворобу не мав змоги бути присутнім на цьому засіданні, по 25 тис. крб. від кожного. Зробили пожертвування також інші учасники наради, але набагато менших розмірів. Через місяць музейний капітал становив уже 63 тис. крб.⁸⁴ Крім грошових внесків, деякі колекціонери старожитностей повідомили про намір передати у власність майбутнього закладу свої художні та археологічні колекції. Першими серед них були В.В.Тарновський, О.О.Бобринський, Д.С.Федоров, В.І.Толлі⁸⁵.

Невдовзі, 13 червня 1894 р., на черговому засіданні комісії було створено особливий розпорядчий комітет на чолі з Б.І.Ханенком, який взяв на себе всі організаційні питання, пов'язані зі спорудженням приміщення музею⁸⁶. Його першочерговим завданням стало визначення ді-

лянки землі під майбутній заклад. Обговорювалося три варіанти – поряд з будинком Купецького зібрання на Царській площі (нині Європейська), в Університетському сквері й по Олександрівській вулиці, навпроти саду “Шато-де-Флер”. Саме останній варіант врешті-решт і було визнано найбільш вдалим. 8 квітня 1896 р. міська дума затвердила цей вибір та передала ділянку землі у розпорядження комітету⁸⁷.

Всю подальшу турботу щодо спорудження музею й організації його роботи взяло на себе Київське товариство старожитностей і мистецтв, статут якого було затверджено 8 лютого 1897 р. Зокрема, у ньому зазначалося: “Мета Товариства – збирання та збереження пам'яток старовини й мистецтв як в інтересах науки, так і задля розвитку естетичного смаку та художньої освіти. Засобом здійснення поставленої Товариством мети є створення музею з колекціями: археологічною, історичною, художньою й художньо-промисловою. У будинку музею мають відводитися особливі приміщення для розміщення виставок картин та художніх предметів, а також і для занять художників. При музеї можуть влаштовуватися тимчасові виставки, а також публічні читання з історії й мистецтва”⁸⁸. Хоча обов'язки голови Товариства в перші чотири роки існування останнього виконувала графиня М.М.Мусіна-Пушкіна, фактичним керівником його був її заступник – Б.І.Ханенко.

Уже в квітні 1897 р. правління Товариства організувало конкурс на кращий проект будинку музею. Богдан Іванович волів бачити майбутній музей на кшталт берлінського, тобто з центральною залогою, оточеною бічними. За основу було взято проект московського архітектора П.С.Бойцова, визнаний кращим на конкурсі. Однак автор невдовзі відмовився від подальшої співпраці з Товариством. Цей проект доопрацьовував архітектор В.В.Городецький. Він же наглядав і за будівництвом музею⁸⁹. Для врегулювання всіх питань, пов'язаних безпосередньо зі спорудженням приміщення останнього, було створено будівельну комісію також на чолі з Б.І.Ханенком. У грудні 1897 р. комісія ухвалила: “Будівництво музею здійснити якнайскоріше та визначити крайній термін, враховуючи оздоблення, осінь 1899 р., щоб у 1899 р. здійснити відкриття музею”⁹⁰. Проте в означений термін не вдалося вкластися, й усі роботи було завершено пізніше, у 1901 р.

Але вже 1 серпня 1899 р. в залах на другому поверсі музею було відкрито археологічну виставку з нагоди XI Всеросійського археологічного з'їзду, що проходив у ті дні в Києві. Серед багатьох експонатів, які привернули особливу увагу учасників з'їзду, виділялася колекція пам'яток, що належала археологу В.В.Хвойці. Знахідки її відносилися до епохи палеоліту і неоліту з так званої Кирилівської стоянки у Києві та околиць Трипілля⁹¹. Невдовзі колекція стала власністю музею завдя-

ки М.А.Терещенку, який на її придбання пожертвував 5 тис. крб.⁹² Крім того, він надав ще 3 тис. крб. на двотомне видання “Трудов XI Археологического съезда...”⁹³. Отже, 1 серпня 1899 р. слід вважати датою заснування Київського музею старожитностей і мистецтв. Так він неофіційно називався в перші роки своєї роботи.

Музей розташувався на штучному підвищенні біля підніжжя Печерського плато й був побудований у стилі давньогрецького храму. Розкішні форми та скульптури фронтона, а також урочисті сходи, великі просторі зали відповідали уяві про справжній храм мистецтва⁹⁴. Приміщення й до цього часу зберігає своє значення як одне з кращих серед приміщень музеїв України. Вартість його спорудження становила 249 тис. крб. З цієї суми уряд надав 100 тис. крб., а родина Терещенків – 109 тис. крб.⁹⁵

Музей старожитностей і мистецтв одразу став поповнюватися багатьма цінними колекціями, насамперед археологічними. Найбільш значні збірки надійшли від О.О.Бобринського, А.І.Зноско-Боровської, С.В.Боділевського, О.М.Терещенка (крім того, останній надав 3,5 тис. крб. на придбання експонатів для музею), подружжя Ханенків, імператорської Археологічної комісії та інших осіб й організацій⁹⁶. 1901 р. М.А.Терещенко подарував музею 30 портретів українських гетьманів і полковників, виконаних на його замовлення художником С.А.Мазаракі⁹⁷.

Офіційне освячення й відкриття музею відбулося 30 грудня 1904 р. Відтепер він мав назву “Київський художньо-промисловий і науковий музей імені Государя Императора Миколи Александровича”. З нагоди урочистостей до закладу знову надійшли багаті колекції від меценатів. Насамперед виділялася унікальна археологічна збірка подружжя Б.І. та В.М.Ханенків. До її складу ввійшли пам’ятки Наддніпрянщини різних історичних епох, колекція хрестів й образків перших віків християнства на Русі, старожитності античної доби з грецьких колоній Причорномор’я, колекція давньоєгипетських пам’яток. Вся збірка налічувала 3145 предметів, оцінених у 71 тис. крб., що становило майже половину вартості всіх музейних археологічних експонатів. Подружжя О.М. і Є.М.Терещенків разом з В.М.Ханенко пожертвували колекцію старожитностей слов’янської епохи, що налічувала 900 одиниць. Особисто Олександр Миколайович подарував дев’ять ескізів та малюнків М.О.Врубеля. Також подарували свої збірки старожитностей колекціонери С.С.Могилевцев, І.А.Линниченко, Є.М.Суріна й ін.⁹⁸

Спочатку музей утримувався коштом міста, Товариства старожитностей і мистецтв, на приватні пожертвування. З травня 1909 р. останній став підпорядковуватися Міністерству торгівлі й промисловості зі

щорічним асигнуванням до його бюджету 6 тис. крб., що поставило його роботу на більш стабільну матеріальну основу⁹⁹. В 1911 р. Київський музей складався з таких відділів: археологічного, етнографічного, нумізматичного, художнього, художньо-промислового, “Стародавнього Києва”, а також бібліотеки та фотографічного архіву¹⁰⁰. Першим сформувався й був найбільш широко представлений у дореволюційний час археологічний відділ. Його експонати розташовувалися в двох залах і відображали майже всі епохи давнього минулого України¹⁰¹.

У музеї постійно відбувалися виставки українських, російських та інших художників – представників різних слов’янських народів. Його художня експозиція поступово поповнювалася творами насамперед українських митців XVIII – початку XX ст., в тому числі вихованців Київської рисувальної школи¹⁰². Щорічно тут проходили художньо-промислові, кустарні, етнографічні виставки. Заклад активно пропагував у тих складних політичних умовах українську культуру й мистецтво. Тим самим він фактично розбудовувався як національний український музей краєзнавчого спрямування. Так, 1906 р. тут було влаштовано першу виставку прикладного мистецтва і кустарних виробів, яка поставила його в один ряд з кращими музеями Російської імперії. На її влаштування семеро членів родини Терещенків пожертвували більше половини затрачених коштів¹⁰³.

З 3 березня до 1 травня 1911 р. у музеї відбулася перша в Києві виставка художніх творів Т.Г.Шевченка, присвячена 50-річчю з дня його смерті. Тут було виставлено акварелі, малюнки олівцем, офорти, а також рукописи Тараса Григоровича. Значна частина представлених експонатів походила із зібрань родини Терещенків. Зокрема з колекції Івана Миколайовича експонувалося 18 творів мистецтва Т.Г.Шевченка, а О.М.Терещенко подарував музею лист поета до брата Микити, датованого 1839 р.¹⁰⁴

Після виставки почав працювати постійний підвідділ художніх творів Кобзаря. На його влаштування дочки Івана Миколайовича Терещенка – Пелагія та Єлизавета – зробили пожертвування в 500 крб., на які було придбано два акварельні малюнки й один портрет олівцем роботи Т.Г.Шевченка, а також портрет роботи М.О.Врубеля. Того ж року О.М.Терещенко подарував два малюнки олівцем київського художника К.Я.Крижицького, а його сестра М.М.Іващенко – колекцію з 16 килимів і 100 крб. для етнографічного відділу¹⁰⁵. Згодом на подаровані родиною Терещенків кошти було придбано особливо цінну серію мистецьких творів Т.Г.Шевченка, що складалася з 12 акварелей та сепій з так званої Бутаковської експедиції до Аральського моря¹⁰⁶.

У дореволюційний час Київський музей став одним з найкращих

наукових і культурних центрів тодішньої України. Загальне керівництво музейними справами здійснював комітет на чолі з Б.І.Ханенком. Водночас він залишався також головою правління Товариства старожитностей та мистецтв, членами якого в ті роки були В.М.Ханенко й інші особи, тісно пов'язані з родиною Терещенків, – В.М.Сахновський і О.В.Іващенко¹⁰⁷.

Загалом із заснуванням та діяльністю музею, формуванням його колекцій пов'язані імена багатьох відомих діячів науки й культури, висококваліфікованих музейних фахівців, видавців, меценатів. Насамперед слід відзначити М.Ф.Біляшівського – археолога, етнографа, мистецтвознавця, директора музею в 1902–1923 рр., завідувача художньо-промисловим і художнім відділами; Д.М.Щербаківського – завідувача етнографічним та історичним відділами, який разом з М.Ф.Біляшівським зібрав для музею унікальну колекцію творів українського народного мистецтва (понад 30 тис. одиниць); В.В.Хвойку – відомого археолога, дослідника трипільської культури, завідувача археологічним відділом у 1909–1914 рр.¹⁰⁸

Як ми пересвідчилися, виняткове місце серед цих імен подвижників музейної справи належить Богдану Івановичу Ханенку. Сучасники вже тоді високо оцінювали його діяльність. Зокрема, В.В.Хвойка в листі до нього так висловив свої почуття: “Я певен, що неоціненна праця й величезні жертви, що їх Ви принесли у цю важливу справу, не будуть даремними, а, навпаки, стануть прекрасним пам'ятником, що слугуватиме зміцненню і гордості нашого краю не тільки для нинішніх часів, а й для майбутніх століть...”¹⁰⁹. З боку уряду Б.І.Ханенку було присвоєно чин дійсного статського радника. В листі київського губернатора до київського, подільського та волинського генерал-губернатора від 4 листопада 1908 р. зазначалося, що у наступні роки після відкриття музею “Київське товариство старожитностей і мистецтв під незмінним головуванням Б.І.Ханенка присвятило зосередженню в ньому різних колекцій. Завдяки невтомній праці й матеріальній підтримці Ханенка Київський музей тепер... володіє значними колекціями, частково пожертвованими Б.І.Ханенком з різних галузей історичної науки, етнографії та художньої промисловості. Таких колекцій особисто Ханенком було пожертвовано загалом на суму до 100 тис. крб.”¹¹⁰. На завершення до всього зробленого на користь міського музею Богдан Іванович у квітні 1917 р. ще і відписав йому 100 тис. крб. “для задоволення його потреб з відсотків означеного капіталу”¹¹¹.

Після встановлення радянської влади заклад 1919 р. було націоналізовано й названо Першим Державним музеєм, у 1924 р. – Всеукраїнським історичним музеєм ім. Т.Г.Шевченка. А вже в 1936 р. на його ос-

нові було організовано два музеї – Історичний та Українського мистецтва. З 1936 р. у будинку колишнього міського музею знаходився саме Київський державний музей українського мистецтва, в 1964 р. перейменований у Державний музей українського образотворчого мистецтва¹¹². З 1996 р. він має сучасну назву – Національний художній музей України.

Меценатська діяльність Б.І.Ханенка проявилася й поза межами Києва. Так, 1899 р. відомий громадський діяч і меценат Василь Васильович Тарновський заповів власну унікальну колекцію українських старожитностей Чернігівському губернському земству. До її складу належала особливо цінна збірка – близько 300 живописних та графічних творів Т.Г.Шевченка, а також чудова галерея українських портретів XVII–XVIII ст., археологічні пам'ятки, рукописи тощо. До завершення переобладнання у Чернігові приміщення під музей, київську частину колекції В.В.Тарновського взяло до себе на зберігання Товариство старожитностей і мистецтв. Сам Б.І.Ханенко безпосередньо брав участь в організації Чернігівського музею українських старожитностей ім. В.В.Тарновського, який було відкрито у 1902 р.¹¹³

В 1913 р. на кошти Богдана Івановича (31 тис. крб.) у Венеції було споруджено виставочний павільйон для можливості ознайомлення західної громадськості з творчістю вітчизняних художників на Венеціанських міжнародних виставках¹⁴.

Загальновідомі здобутки подружжя Ханенків й у справі опікування археологічних досліджень. Зокрема, вони фінансували розкопки на Київщині В.В.Хвойки. Найцінніші знахідки популяризували у випусках альбомів “Древности Приднепровья” (Т. 1–6. – К., 1899–1907) та “Древности русские. Кресты и образки” (Вып. 1–2. – К., 1899–1900) – розкішних виданнях зі вступними статтями й великою кількістю фотографій, до яких і сьогодні звертаються вітчизняні та зарубіжні дослідники. Крім цього, в 1911–1913 рр. Ханенки видали альбом копій експонатів з античного відділу власного музею (речей, знайдених під час субсидованих ними розкопок у Причорномор'ї)¹¹⁵.

Звичайно, люди такого духовного рівня, як Терещенки, усвідомлювали, що майбутнє нації – за високими культурними здобутками і моральними цінностями. Велику роль у зміцненні духовності та моралі в суспільстві відігравала релігія. Будучи глибоко віруючими людьми, Терещенки постійно підтримували матеріально православні храми не тільки Києва, а й багатьох інших міст України. Навіть важко перелічити кількість храмів, що з'явилися завдяки їм при багатьох навчальних закладах, лікарнях, притулках, сільських громадах.

Київ, як усталений духовний центр тодішньої України, привертав

особливу увагу меценатів, насамперед М.А.Терещенка. Так, протягом майже чверті століття (1862–1896) у Києві велося будівництво Володимирського собору. Його поява стала помітною віхою в релігійному і мистецькому житті не лише України. Собор у першу чергу відзначався високим рівнем декоративно-художнього оформлення та багатством опоряджувальних матеріалів¹¹⁶.

Володимирський собор знаходився неподалік від особняків Терещенків. Вони, звісно, постійно стежили за ходом оздоблювальних робіт. Зокрема, М.А.Терещенко зробив значний внесок у цю справу. Безпосередній учасник розписів В.М.Нестеров згадував: “Немало Терещенко пожертвував і на Володимирський собор. Я повинен був зробити йому малюнок для срібного престолу в соборі, на який він пожертвував 10 тис. крб.”¹¹⁷. Крім цього, Микола Артемович асигнував 25 тис. крб. також на позолоту куполів собору¹¹⁸.

У 1889 р. на Вознесенському схилі в Києві було засновано Свято-Покровський жіночий монастир. Невдовзі тут з’явилося ціле містечко з релігійними й добродійними закладами – лікарнею, амбулаторією, аптекою, притулком для дітей, а також келіями та головним храмом обителі – церквою на честь Покрови Божої Матері. Все це було влаштовано стараннями і коштом великої княгині Олександри Петрівни з дому Романових, яка прийняла постриг під іменем Анастасії. Монастир у народі називали “княгининим”. Його слава як релігійно-доброчинного закладу розійшлася далеко за межі Києва¹¹⁹.

Окрасою монастиря став новий соборний Миколаївський храм, закладений 21 серпня 1896 р. й освячений 9 травня 1911 р. Він став найбільшим київським храмом за внутрішнім простором, заввишки 64 метри з 15 позолоченими куполами. Головний престол було виконано завдяки М.А.Терещенку, який у січні 1899 р. пожертвував “20 тисяч карбованців, з яких – 10 тисяч для позолоти куполів та 10 тисяч – на срібний одяг престолу подібно до пожертвованого в собор св. Володимира...”¹²⁰. Крім цього, Микола Артемович додав ще 30 тис. крб. на позолоту куполів і влаштування хрестів та 700 пудів дахового заліза. Для завершення будівництва храму робили пожертвування й подружжя О.М. і Є.В.Терещенків¹²¹.

У 1889 р. в Києві, за проектом архітектора В.М.Николаєва, на тому місці, де тепер знаходиться пам’ятник М.Ф.Вагутіну, завдяки пожертвуванням багатьох киян постала Олександро-Невська церква. Серед них насамперед, виділялися внески М.А. та Ф.А.Терещенків¹²². Вони також робили пожертвування на будівництво або ремонт ще декількох київських церков – пам’яток історії й культури: Георгіївської – у старій частині міста, Покровської – на Солом’янці, Йорданської та Введенської –

на Подолі. Всі вони, на жаль, були знищені в роки радянської влади¹²³.

На початку 80-х рр. XIX ст., коли брати Терещенки перебували на гребені своєї фінансової могутності, було вирішено побудувати в їх рідному місті Глухові муровану Трьох-Анастасіївську церкву замість одноїменної дерев’яної. Нова церква споруджувалася у 1884–1893 рр. в неовізантійському стилі, за проектом архітектора А.Л.Гуна, який вдало вписав її у досить строкату архітектуру міста¹²⁴. Глухівський Анастасіївський собор нагадував Володимирський у Києві як іззовні, так і за внутрішнім розкішним та витонченим оздобленням. В інтер’єрі велику цінність становили розписи, виконані 1893 р. під керівництвом відомих художників – Павла й Олександра Сведомських, які також брали участь у київських розписах.

В Глухові брати Сведомські повторили свої київські композиції та використали деякі твори В.М.Васнецова. Іконостас було виконано за проектом іконописця О.І.Мурашка – уродженця Глухівщини. Декілька ікон написали В.В.Верещагін і М.К.Пимоненко. Храм було забезпечено багатою ризницею й розкішним начинням. У кінцевому підсумку будівництво та оформлення храму обійшлося фундаторам у більш ніж 500 тис. крб.¹²⁵ Недарма Анастасіївська церква стала сімейним склепом родини Терещенків. Нещодавно храм було відреставровано й на його стіні з’явилася пам’ятна дошка: “Побудований 1884–1893 рр. на кошти братів М.А., Ф.А., С.А.Терещенків”. На думку сучасного мистецтвознавця В.Д.Віроцького “Анастасіївський собор звичайно, не є шедевром мистецтва і архітектури, він тільки презентує один з епізодів її розвитку – історичні стилі, але завдяки розмірам, багатству внутрішнього оздоблення є гордістю мешканців міста”¹²⁶.

Чернігівський Спасо-Преображенський собор – ця найдавніша пам’ятка архітектури Київської Русі, що дійшла до нашого часу, теж був удостоєний уваги родини Терещенків. Закладено собор чернігівським князем Мстиславом Тмутараканським на кілька років раніше (десь близько 1030 р.), ніж його брат Ярослав Мудрий почав будувати в Києві Софіївський собор. З тих часів храм став головною святинєю Чернігово-Сіверської землі. Тут зберігалися чудотворні ікони та мощі святих¹²⁷. У 1896 р. на кошти М.А. й П.Г.Терещенків (більше 20 тис. крб.) було виготовлено срібну раку для мощів св. Феодосія Углицького, яка стала окрасою собору¹²⁸.

В дожовтневий час відкриттю пам’ятника передувала значна підготовча робота. Навіть створення незначного, непримітного монументу забезпечувалося широкою гласністю та підтримкою громадськості. Присприятні Терещенків постало чимало пам’ятників, які увічнювали визначних історичних осіб України. Так, ще в 50-і рр. XIX ст. проф.

М.О.Максимовичем було запропоновано встановити у Києві пам'ятник гетьману Богдану Хмельницькому. Проте непопулярність гетьмана в офіційних колах у ті часи наклала свій відбиток на створення монументу. Лише в 1869 р. цар Олександр II затвердив указ про спорудження пам'ятника гетьману, за проектом М.О.Мікешина, а через рік дозволив комітету на чолі з головою Археографічної комісії М.В.Юзефовичем розпочати збір коштів. Усього було зібрано 58 тис. крб. Список добровольців складався із сотень осіб, серед яких значились підприємці Терещенки¹²⁹. Але цих коштів виявилось недостатньо, щоб відтворити всі елементи багатогірної композиції за ескізними малюнками Мікешина, які відображали відомі фрагменти з історії Визвольної війни. Незважаючи на відхилення від початкового задуму, пам'ятник Богдану Хмельницькому, відкритий 11 липня 1888 р. на Софіївській площі, став визначним твором монументальної скульптури другої половини XIX ст.¹³⁰

У серпні 1880 р. в Ніжині за ініціативи В.В.Тарновського було створено комітет зі збору пожертвувань на пам'ятник М.В.Гоголю – колишньому вихованцю Ніжинської гімназії вищих наук ім. князя О.Безбородька. Кошти жертвували широкі кола громадськості. Серед них – студенти Ніжинського історико-філологічного інституту, художники-передвижники на чолі з М.М.Ге, письменники, інтелігенція, урядовці, поміщики, підприємці. Зокрема, троє братів Терещенків перерахували на цю справу 700 крб.¹³¹ 4 вересня 1881 р., за проектом скульптора П.П.Забіли – уродженця Чернігівщини – в центрі Ніжина відбулося відкриття бронзового бюсту М.В.Гоголя на гранітному постаменті. Він був першим за часом пам'ятником геніальному письменнику в Російській імперії¹³². У 1895 р. М.А.Терещенко пожертвував, хоча й невеликі кошти, на спорудження також пам'ятника І.П.Котляревському в Полтаві¹³³.

У 1909 р. в Києві розпочав роботу Об'єднаний комітет зі спорудження пам'ятника Т.Г.Шевченку. Його дійсним членом був і О.М.Терещенко поряд з такими відомими громадськими діячами, як М.Ф.Біляшівський, М.С.Грушевський, М.В.Лисенко, В.Ф.Смирненко, О.О. та С.Ф.Русови й ін. За досить короткий час комітет зібрав великий капітал – 177 тис. крб., провів декілька міжнародних конкурсів для визначення кращого проекту пам'ятника¹³⁴. Але монумент Кобзарю через опір місцевих російських шовіністичних сил так і не було встановлено в Києві у дожовтневий час.

З іншого боку, будучи лояльними до російської влади, представники родини Терещенків надавали кошти на встановлення в Києві монументів державним діячам, які уособлювали імперську політику щодо України, – царям Миколі I, Олександрю II, прем'єр-міністру П.А.Столицину¹³⁵.

Таким чином, підприємці-поміщики Терещенки, зайнявши найви-

щу, дворянську сходинку в ієрархічній структурі суспільства, прилучилися й до традиційних занять аристократичного світу: меценатства та колекціонування творів мистецтва і старожитностей. З роками, виходячи з власних мистецько-естетичних запитів, така їх діяльність набула широкого розмаху й суспільного значення. Внаслідок цього члени родини Терещенків, до яких належало і подружжя Б.І. та В.М.Ханенків, не тільки колекціонували твори вітчизняного й зарубіжного мистецтва, а й створювали власні картинні галереї або навіть музеї, які перетворились у всезагальне надбання. Терещенки, купуючи картини живописців, підтримували тим самим їх матеріально та стимулювали подальшу мистецьку діяльність. Перебування картин у колекції цих меценатів було престижним для майстрів пензля, оскільки вони були визнаними знавцями мистецтва. Саме Терещенкам і Ханенкам ми маємо завдячувати за ті неоціненні художньо-мистецькі колекції, які ввійшли до наших вітчизняних музеїв та стали їх гордістю. Це – Музей мистецтв Богдана та Варвари Ханенків, Київський музей російського мистецтва, Національний художній музей України. Перші два з них, а також Державний музей Тараса Шевченка знаходяться в будинках-палацах, що належали членам родини, а останній – споруджений за їх безпосередньою організаційною і фінансовою участю. Отже, Терещенки та Ханенки сприяли розвитку музейної справи в Україні.

Члени родини Терещенків були одними з найперших збирачів українського мистецтва, у тому числі творів Т.Г.Шевченка. Вони матеріально підтримували й сприяли творчій самореалізації талановитої молоді, насамперед вихованців Київської рисувальної школи, вносили свою частку в спорудження храмів та навіть будували їх, надавали кошти на встановлення пам'ятників не тільки російським державним діячам, а й відомим українцям. Тим самим родина Терещенків зробила значний внесок у розвиток мистецтва, духовності, культури України другої половини XIX – початку XX ст. Своєю меценатською діяльністю вони засвідчили розуміння високого призначення мистецтва в житті суспільства. На їх збірках нетлінних скарбів, що прийшли до нас з минулого, гартують свою духовність уже декілька поколінь українців.

¹ Багацький В., Голод І. Меценатство в Україні (XI–XVIII ст.) // Українська культура. – 1993. – № 11–12. – С. 4.

² Боханов А.Н. Меценаты и коллекционеры в России. – М., 1989. – С.27–29.

³ История предпринимательства в России. – М., 2000. – Кн.2: Вторая половина XIX – начало XX века. – С. 480.

- 4 Анисимов А.Л. Скорбное бесчувствие. На добрую память о Киеве, или грустные прогулки по Городу, которого нет. - К., 1992. - С. 21.
- 5 Киркевич В. Собор Святого Владимира в Киеве: Историко-искусствоведческий очерк. - К., 1995. - С. 46.
- 6 Прахов Н.А. Страницы прошлого. Очерки-воспоминания о художниках. - К., 1958. - С. 6.
- 7 История Киева: В 3 т.: Пер. з рос.- К., 1986. - Т.2: Київ періоду пізнього феодалізму і капіталізму. - С.283; Лобановський Б.Б., Говдя П.І. Українське мистецтво другої половини ХІХ – початку ХХ ст. - К., 1989. - С. 110.
- 8 Див.: Музей російського мистецтва у Києві: Альбом - К., 1985. -С. 42–90.
- 9 Матвеев А. Сім'я Терещенків // Київський вісник. - 1991. - 31 травня. - № 102. - С. 3.
- 10 Див.: Киевский музей русского искусства. Каталог живописи - К., 1992. Вып. 2: Русская живопись второй половины ХІХ начало ХХ века. - С. 34–60, 65–66, 240–247.
- 11 Київ: Провідник. К., 1930. - С. 273.
- 12 Боткина А.П. Павел Михайлович Третьяков в жизни и искусстве. - М., 1951. - С. 161.
- 13 Киевлянин. - 1883. - 11 июня. - № 125. - С.2.
- 14 Кістяківський О.Ф. Щоденник (1874–1885). К., 1994. - Т.1. С.380.
- 15 Киевлянин. - 1887. - 20 февраля. - № 40. - С.2.
- 16 Документально-архівний фонд Національного художнього музею України. - Оп. 27 Терещенко І.М., спр. 1–98.
- 17 Жданова І.А. Художня інтелігенція Наддніпрянської України в останній чверті ХІХ – на початку ХХ ст.: Дис... канд.іст. наук. - К., 1995. - С. 53.
- 18 Мурашко Н.И. Воспоминания старого учителя. - Вып. 1. - К., 1907. - С. 12.
- 19 Турченко Ю. Київська рисувальна школа. - К., 1956. - С. 15, 18.
- 20 Матвеев А. Сім'я Терещенків // Київський вісник - 1991. - 31 травня. - № 102. - С. 3.
- 21 Документально-архівний фонд Національного художнього музею України. - Оп. 27, спр. 49, арк. 1.
- 22 ЦДІА України в м.Києві, колекція мікрофільмів. - Ф. 3, оп. 1, спр. 5, арк. 52.
- 23 Там же. - Арк. 40.
- 24 Киевское слово. - 1900. - 23 октября. - № 4596. - С. 2; Киевлянин. - 1900. - 23 октября. - № 294. - С. 2.
- 25 Ковалинский В. Меценаты Киева. - К., 1998. - С. 304–306.
- 26 Прахов Н.А. Указ. соч. - С. 123–124.
- 27 Шишкин И.И. Переписка. Дневник. Современники о художнике. 2-е изд. -Л., 1984. - С. 155.
- 28 Ковалинский В. Указ. соч. - С. 303.
- 29 Нестеров М.В. Письма. Избранное. 2-е изд. - Л., 1988. - С. 90.
- 30 Ковалинский В. Указ. соч. - С. 306.
- 31 Кадомская М. Особняк Терещенко // Особняк. - 1997. - № 1. - С. 16.
- 32 Шишкин И.И. Указ. соч. - С. 420.
- 33 ЦДІА України в м. Києві. - Ф. 830, оп. 1, спр. 542, арк. 5 зв.
- 34 Там же. - Спр. 491, арк. 2–3.
- 35 Там же. - Спр. 216, арк. 1–2.
- 36 Ковалинский В. Указ. соч. - С. 306.
- 37 ЦДІА України в м.Києві. - Ф. 830, оп. 1, спр. 24, арк. 107 зв.

- 38 Друг О. Палацки “цукрових королів” // Старожитності. - 1995. - № 1–2. - С. 3.
- 39 Нестеров М.В. Воспоминания. - 2-е изд. - М., 1989. - С. 216.
- 40 Прахов Н.А. Указ. соч. - С. 279.
- 41 Киевский художественно-промышленный и научный музей им. Государя Императора Николая Александровича. Отдел археологии. Краткий указатель предметов. - К., 1913. - С. 47.
- 42 Друг О. Назв. праця. - С. 3.
- 43 Шишкин И.И. Указ. соч. - С. 168.
- 44 Українське малярство ХVІІ–ХХ сторіч. - К., 1929. - С. 11.
- 45 Киевлянин. - 1917. - 20 декабря. - № 279. - С. 2.
- 46 Эрнст Ф. Художественные сокровища Киева, пострадавшие в 1918 году. - К., 1918. - С. 12–14.
- 47 Науковий архів Національного художнього музею України. - Оп. 1, спр. 1, арк. 9.
- 48 Дахнович А.С. Київська картинна галерея. - К., 1927. - С. 4–5.
- 49 Факторович М.Д. Вступительная статья / Киевский музей русского искусства. - К., 1992. - Вып. 1.: Русская живопись ХVІІІ–первой половины ХІХ века. - С. 7–9; Науковий архів музею мистецтв ім.Богдана та Варвари Ханенків. - Оп. 1, од. зб. 44, спр. 6, арк. 177.
- 50 Там же. - Оп. 1, од. зб. 2, спр. 35, арк. 2 зв.–3.
- 51 Ковалинский В. Указ. соч. - С. 359–360.
- 52 Науковий архів музею мистецтв ім.Богдана та Варвари Ханенків. - Оп. 1, од. зб. 2, спр. 35, арк. 12–18.
- 53 Сак Л.Н. Из истории возникновения и развития Киевского государственного музея западного и восточного искусства (1883–1945 гг.) // Очерки музейного дела в СССР - Вып. 9. - М., 1963. - С. 378.
- 54 Гіляров С.О.Музей мистецтв Української Академії наук. Каталог. - К., 1927. - С.13–14.
- 55 Там же. - С. 49–60.
- 56 Гіляров С.О. Музей мистецтв Всеукраїнської Академії наук. Каталог картин. - К., 1931. - С. 60–63.
- 57 Музей російського мистецтва в Києві. - С. 8.
- 58 Біляшівський М. Наші національні скарби. - К., 1918. - С. 5.
- 59 Рославец О. Богдан Иванович Ханенко – засновник Київського музею західного та східного мистецтва // До 150-річчя від дня народження Богдана Івановича Ханенка: мецената, колекціонера, фундатора музею: Матеріали науково-практичної конференції. 25 січня 1999р., Київський музей західного та східного мистецтва. - К., 1999. - С. 10.
- 60 Освящение и открытие Киевского художественно-промышленного и научного музея Императора Николая Александровича. - К., 1905. - С.8.
- 61 Крутенко Н. Ханенки // Пам'ятки України: історія та культура. - 1996. - № 3–4. - С. 64.
- 62 Нестеров М.В. Письма. Избранное. - С. 76.
- 63 Підраховано за: Ханенко Б.И. и В.Н. Собрание картин итальянской, испанской, голландской и других школ. - 2-е изд., испр. и доп. - К., 1899. - 74 с., ХІV с.
- 64 Кондаков С.Н. Юбилейный справочник Императорской Академии художеств. 1764–1914. -СПб., 1914. - С. 280.
- 65 Гіляров С.О. Музей мистецтв Всеукраїнської Академії наук. Каталог картин. - К., 1931. - С.VІІІ.

- 66 Макаренко М. Музей Мистецтв б. ім. Б.І. та В.М.Ханенків Української Академії наук. Провідник. – К., 1924. – С.10.
- 67 Шовкопляс Г.М. Ханенки і музеї Києва // До 100-річчя Національного музею історії України: Матеріали наук.-практ. конференції, присвяченої Міжнародному дню музеїв (1997 р.) – К., 1998. – С. 15 – 17.
- 68 Сак Л.Н. Указ. соч. – С. 388.
- 69 Інститут рукописів Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського (далі ІР НБУВ). – Ф. І. № 26173, арк. 1–2.
- 70 Там же. – № 24461, арк. 1–13в.
- 71 Історія Академії наук України. 1918–1923. Документи і матеріали. – К., 1993. – С. 261.
- 72 ІР НБУВ. – Ф. І. – № 26173, арк. 3 зв.
- 73 Ковалинский В. Указ. соч. – С. 374.
- 74 Звагельський В. Терещенки: слід на землі // Червоний промінь. – 1993. – № 18. – С. 3.
- 75 Історія Академії наук України. – С. 261.
- 76 ІР НБУВ. – Ф.І. – № 26199, арк. 1–2.
- 77 Макаренко М. Назв. праця. – С. 11.
- 78 Звід пам'яток історії та культури України: Енциклопедичне видання у 28т. – К., 1999. – Кн. 1, Ч. 1: Київ, А–Л (Ч. 1). – С. 247.
- 79 Історія Академії наук України. – С. 371.
- 80 Ковалинский В. Знаменитому музею западного и восточного искусства возвращены имена его создателей – Богдана и Варвары Ханенко // Факты. – 1999. – 29 июля. – № 138. – С. 9.
- 81 Сементовский Н. Киев, его святыни, древности, достопамятности и сведения, необходимые для его почитателей и путешественников. – 7-е изд., доп., – К., 1900. – С. 264.
- 82 Анисимов А.Л. Указ. соч. – С. 22.
- 83 ЦДІА України в м.Києві. – Ф. 442, оп. 658, спр. 1, арк. 66.
- 84 Там же. – Арк. 68.
- 85 Києвлянин. – 1894. – 23 мая. – № 141. – С. 2.
- 86 ЦДІА України в м.Києві. – Ф. 442, оп. 658, спр. 1, арк. 105.
- 87 Державний архів м.Києва (далі ДАК). – Ф. 163, оп. 7, спр.1436, арк. 54.
- 88 Устав Киевского общества древностей и искусств. – К., 1903. – С. 3–4.
- 89 Малаков Д.В. Архітектор Городецький: Архівні розвідки. – К., 1999. – С. 79.
- 90 ІР НБУВ. – Ф. 241. – № 1, арк. 29 зв.
- 91 Труды XI Археологического съезда в Киеве 1899г.: В 2 т. – М., 1902. – Т. 2, Ч. III. – Протоколы. – С. 56; Краткий указатель предметов, помещенных в Киевском городском музее древностей и искусств. – К., 1902. – С. 3–8.
- 92 ІР НБУВ. – Ф. 241. – № 1, арк. 76.
- 93 Києвлянин. – 1899. – 8 декабря. – № 339. – С.3.
- 94 Ясевич В.Е. Архитектура Украины на рубеже XIX–XX веков. – К., 1988. – С. 114.
- 95 Освящение и открытие Киевского художественно-промышленного и научного музея... – С. 27.
- 96 Там же. – С. 29.
- 97 Києвлянин. – 1901. – 27 августа – № 236. – С. 3.
- 98 Освящение и открытие Киевского художественно-промышленного и научного музея... – С. 26.
- 99 ДАК. – Ф. 304, оп. 1, спр. 18, арк. 23.

- 100 Отчет Киевского художественно-промышленного и научного музея имени Государя Императора Николая Александровича за 1911год. – К., 1912. – С. 25.
- 101 Див.: Киевский художественно-промышленный и научный музей... – К., 1913. – 57 с.
- 102 Українське малярство XVII–XX сторіч. – С. 7.
- 103 ДАК. – Ф.304, оп.1, спр. 3, арк. 20; Отчет выставки прикладного искусства и кустарных изделий. 19 февраля – 1 мая 1906 г. – К., 1907. – С. 11.
- 104 ДАК. – Ф. 304, оп. 1, спр.18, арк. 183–191; Відділ рукописів Інституту літератури ім. Т.Г.Шевченка. – Ф.146, од. зб. 1, арк. 1; од. зб. 4, арк. 1.
- 105 Отчет Киевского художественно-промышленного музея... – С. 11, 20.
- 106 Українське малярство XVII–XX сторіч. – С. 8.
- 107 ІР НБУВ. – Ф. 241. – № 1, арк. 159.
- 108 Звід пам'яток історії та культури України. – С. 342.
- 109 ІР НБУВ. – Ф. 153. – № 74, арк. 1 зв.
- 110 ЦДІА України в м.Києві. – Ф. 442, оп. 638, спр. 456, арк. 12.
- 111 Науковий архів Національного художнього музею України. – Оп. 1, од. зб. 1, арк. 2.
- 112 Ковтанюк Н.Г. 90-річчя Державного історичного музею Української РСР // Український історичний журнал. – 1989 – № 8. – С. 129.
- 113 Земские известия // Земский сборник Черниговской губернии. – 1901. – № 10. – С. 35; Музей украинских древностей, пожертвованный Черниговскому губернскому земству В.В.Тарновским. – Чернигов, 1903. – С. 5, 9, 12–15.
- 114 Сак Л.Н. Указ. соч. – С. 384.
- 115 Крутенко Н. Назв. праця. – С. 66.
- 116 Собор Св. Равноапостольного князя Владимира в Киеве. – К., 1898. – С.31–32.
- 117 Нестеров М.В. Воспоминания. – С. 216.
- 118 ДАК. – Ф. 163, оп. 8, спр. 59, арк. 276.
- 119 Киркевич В.Г. Церква Покрови Пресвятої Богородиці. – К., 1999. – С. 46.
- 120 ЦДІА України в м.Києві. – Ф. 179, оп. 1, спр. 24, арк. 4 зв.
- 121 Там же. – Спр. 22, арк. 35.
- 122 Киевское слово. – 1888. – 13 июля. – № 438. – С. 3.
- 123 Геврик Т. Втрачені архітектурні пам'ятки Києва. – 2-е вид. – Нью-Йорк, 1987. – С. 20, 31–32, 50.
- 124 Віроцький В.Д., Карнабіда А.А., Киркевич В.Г. Храми та монастирі землі сіверської. – К., 1999. – С. 145.
- 125 Києвлянин. – 1893. – 13 октября. – № 283. – С. 2.
- 126 Віроцький В.Д., Карнабіда А.А., Киркевич В.Г. Назв. праця. – С. 145.
- 127 Віроцький В.Д. Храми Чернігова. – К., 1998. – С. 32.
- 128 Києвлянин. – 1896. – 8 сентября. – № 248. – С. 2–3.
- 129 ДАК. – Ф.301, оп. 1, спр. 9, арк. 103 зв.
- 130 Київ: Провідник – С. 333.
- 131 Києвлянин. – 1881. – 6 сентября. – № 197. – С. 1–2.
- 132 Чернігівщина: Енциклопедичний довідник – К., 1990. – С. 174.
- 133 Бакуменко П., Кошій В. Терещенки // Україна. – 1992. – № 24. – С. 3.
- 134 Ковалинский В. Указ. соч. – С. 316.
- 135 Києвлянин. – 1911. – 7 сентября. – № 247. – С. 3; Березин А. Царский памятник на Царской площади // Киевские ведомости. – 1994. – 17 декабря. – № 240. – С. 18.

А.А.Заводовський (Кам'янець-Подільський)

ЗАРОДЖЕННЯ І ДІЯЛЬНІСТЬ ПЕРІОДИЧНИХ ВИДАНЬ РУП-УСДРП НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

Періодичні видання РУП-УСДРП привернули увагу дослідників відразу ж після їх виникнення. Причому перші спроби їх досліджень робилися самими українськими соціал-демократами. Коротку характеристику деяких партійних видань та інформацію про місце й час їх виникнення було подано в "Короткому нарисі партійної історії"¹, що вийшов у ювілейному номері "Нашого голосу", присвяченому десятиліттю РУП-УСДРП. У тому ж номері журналу публікувалися спогади Дмитра Донцова про газету "Наша Дума"² та Андрія Жука про полтавський "Соціал-демократ"³.

Цінні дослідження з історії преси, у тому числі РУП-УСДРП, з'явилися в 20-х роках. Це праці В.Коряка "Нарис історії української літератури (буржуазне письменство)"⁴ і колективу авторів на чолі з В.Ігнатієнком "Бібліографія української преси"⁵. Окремий розділ свого фундаментальної монографії з історії РУП-УСДРП присвятив періодичним виданням О.Гермайзе⁶.

Розкутість та об'єктивність вітчизняної історичної думки було ліквідовано у часи сталінського тоталітаризму. В 30-50-х роках центр досліджень з історії українських періодичних видань переноситься за кордон. Насамперед тут слід згадати "Історію української преси" А.Животка⁷ й "Український громадський рух у ХХ ст." П.Феденка⁸, в яких значна увага приділялася аналізу деяких соціал-демократичних партійних видань. Торкався проблеми становлення відповідної преси і дослідник з діаспори В.Іваніс⁹. Цінну інформацію містять також спогади самих учасників процесу становлення партійних видань – М.Порша¹⁰, А.Жука¹¹, В.Левинського¹², В.Дорошенка¹³ та ін.

Радянська історіографія 50-80 рр. українську партійну пресу початку ХХ ст. характеризувала поверхнево й упереджено, застосовуючи ідеологічні штампи, чіпляючи тому чи іншому виданню ярлики "буржуазно-націоналістичних". Існування деяких газет і журналів дослідниками просто замовчувалося¹⁴. Заслуговує на увагу лише "Історія української дожовтневої журналістики", що вийшла 1983 р. з під пера групи авторів¹⁵. У ній зроблено спробу систематизованого викладу минулого української преси, в тому числі подано інформацію про деякі партійні органи соціал-демократії. Хоча й ця праця не позбавлена ідеологічних штампів.

Значно зріс інтерес вітчизняних істориків до преси українських політичних партій як цінного історичного джерела після здобуття Україною незалежності та вивільнення значної кількості газет і журналів з бібліотечних спецхранів. У 90-х роках захищено ряд дисертацій, в яких досліджується партійна преса першого десятиліття ХХ ст. Докладно проаналізовано зокрема становлення й роль національно-патріотичної журналістики у дисертації І.Крупського "Преса як джерело досліджень національно-визвольних змагань за українську державу (II половина ХІХ – I чверть ХХ століття)". В ній автор розкриває витoki державотворчої преси, аналізує її внесок у боротьбу за незалежну Україну¹⁶.

Дослідниця О.Тимошенко, аналізуючи програмні вимоги та завдання політичних партій з національного питання, активно використала рупівську періодику, однак допустила ряд неточностей щодо кількості й хронології виходу номерів "Гасла", "Праці", "Селянина"¹⁷. В.Меша в дисертації про українське національне відродження 1905-1914 рр. торкається історіографії розвитку української преси початку ХХ ст. Проте помилково до видань УСДРП він відніс першу україномовну газету Наддніпрянщини - "Хлібороб" (певно цьому сприяла приналежність редактора цього часопису В.Шемета до членів цієї партії), подав не зовсім точні дані про роки видання "Праці", "Соціал-демократа", "Вільної України", "Боротьби", "Нашої Думи"¹⁸.

Визначну роль партійної преси у становленні УСДРП як складової європейського соціалістичного руху в 1900-1913 рр. висвітлив у своїй дисертації А.Голуб¹⁹. О.Шишко дослідив роль періодичних видань у розробці та становленні ідей державності серед українських партій початку ХХ ст.²⁰ В останнє десятиріччя цій проблематиці присвячували свої праці В.Борисенко²¹, В.Головченко²², О.Сидоренко²³ й ін.

На кожному історичному етапі зміст, рівень досліджень, присвячених пресі, й концептуальні підходи до них значно відрізнялися. Періодичні видання української соціал-демократії не ставали об'єктом окремого комплексного аналізу, в процесі їх вивчення допускався ряд помилок та неточностей. Тому варто сьогодні ще раз повернутися до їх дослідження.

Неможливо не погодитися з А.Животком, який вважав, що у діяльності Революційної української партії (РУП) преса займала "одне з поважніших місць"²⁴. З огляду на те що в царській Росії не було можливості видавати будь-яку українську періодику, тим більше партійну, редакцію друкованого органу РУП вирішено було організувати за кордоном. Першим з них став часопис "Гасло", 17 чисел якого вийшли у Чернівцях (дванадцять – у 1902 р. і п'ять – у 1903 р.). Спочатку його редакція складалася з двох груп. Одна знаходилася в Києві й займалася безпосередньо написанням статей і формуванням ідеологічного змісту ви-

дання. До цієї групи входили Д. Антонович, С. Голицинський, П. Канівець, В. Козиненко. Друга перебувала у Чернівцях і займалася технічною стороною справи – редагуванням, верстанням й ін. Її очолили В. Сімович та Л. Когут. Часопис приділяв питанням класової боротьби більше уваги, ніж національним, проте виразного соціал-демократичного характеру набрав тільки наприкінці свого існування. Найактивнішим дописувачем у журналі був Дмитро Антонович, що публікувався за підписами С. Войнилович чи просто С. В. Багато статей подавав М. Лозинський. Огляд подій в європейському соціал-демократичному русі систематично публікував М. Русов (криптонім М. Т-кий). На сторінках “Гасла” робилися спроби подавати критику праць лідерів світової соціал-демократії, аналізувався робітничий рух на українських землях тощо²⁵.

Лідерам РУП бракувало практичного досвіду і політичної освіти, а обставини ставили перед ними дедалі нові завдання, які треба було негайно вирішувати. “Гасло” вказувало на слабкість теоретичної підготовки рупівців та сподівалося, що саме преса стане для них школою політичної боротьби й сприятиме розв’язанню програмних засад партії. Проте, зважаючи на неясність теоретичних завдань останньої, незрозумілість мети та шляхів її досягнення, а також побоюючись одноосібно брати на себе тягар відповідальності за формування партійної ідеології, редакція самокритично заявила: “Ми приступили до нашої праці з певною нерішучістю і згори застереглися, що переважно будемо обговорювати справи практичні...”²⁶ В «Короткому нарисі партійної історії» теж вказувалося на те, що «Гасло» мало цікавилось теоретичними засадами діяльності партії²⁷.

Проте часопис усе ж таки приділяв увагу питанням теорії. В другому номері “Гасла” у загальних рисах подано політичне кредо Революційної української партії, що полягало в боротьбі за “самостійну невіддільну Українську республіку робочих мас з усуспільненням засобів продукції, націоналізацією землі і диктатурою пролетаріату, властиво, соціалістичну державу”²⁸. У п’ятому номері було надруковано проект програми РУП, підготовлений її Київським комітетом й ухвалений ЦК. У вступі зазначалося, що Революційна українська партія визнає основні принципи та тактику міжнародної соціал-демократії. В національному питанні вимоги обмежувалися широким самоврядуванням: “самоуправи краю і національної для всієї людності Російської республіки”. Для України було висунуто гасло автономії з окремим представницьким зібранням (соймом), який мав стати законодавчим органом у внутрішніх справах, що торкалися лише “люду, який мешкає на території”... краю²⁹. Переважна більшість дослідників справедливо вважає, що відхід у власних позиціях щодо вирішення національного питання обумов-

лювався багатьма факторами. Серед них головним був той, що в умовах повної політичної безграмотності населення й нерозвиненості української національної ідеї на Наддніпрянщині безпосередня агітація за відокремлення України від Росії була б передчасною та приреченою на неуспіх. Тому рупівці змушені були замінити гасло самостійної України на національно-територіальну автономію³⁰.

Належним чином оцінив роботу «Гасла» перший з’їзд РУП, який ухвалив збільшити розмір і тираж часопису. В січні 1903 р. редакційний комітет перебрався до Львова. Туди ж приїздить один з лідерів партії Д. Антонович і сам очолює редакцію. У “львівський період” вийшло ще 10 номерів, в яких значна увага приділялась ідеям західноєвропейської соціал-демократії. В деякі матеріали просочувалися думки ортодоксального марксизму. Однак у більшості своїй вони мали досить невиразний характер. В останніх номерах часопису багато матеріалів присвячувалося революційним подіям в Україні, особливо селянським заворушенням у Харківській та Полтавській губерніях, очевидно тому, що сам редактор мав тісні зв’язки з партійними комітетами цього району. На думку самих українських соціал-демократів, “Гасло” відіграло важливу роль у формуванні організаційної структури Революційної української партії³¹. Вийшло всього 27 номерів (останній номер - за лютий 1904 р.).

Замість «Гасла» з весни 1904 р. почав виходити новий теоретичний орган – «Праця», що проіснував до осені 1905 р. Вийшло 13 номерів останнього. В його редакційний комітет влилися свіжі молоді сили, які принесли у журналістику нові теми і напрями. Побіч з хронікою й оглядами українського життя з’явилося чимало ґрунтовних статей з теорії національного та соціал-демократичного руху. Більше уваги надавалось організаційним питанням і діяльності міських робітничих партійних осередків. Певної виразності у публікаціях набуло питання тактики майбутньої боротьби українського народу за власні права. В одному з номерів часопису зазначалося: “...Ми виступимо та й виступаємо поруч зі всіма ліберальними й революційними верствами суспільства. Ми виступаємо разом, разом будемо боротися, та ми мусимо ще відтепер пам’ятати, що здобутками боротьби нашої ми будемо ділитися вже не як приятелі, а як завзяті вороги”³².

Рішенням першого з’їзду Революційної української партії було ухвалено видання спеціального часопису для селянства – «Селянин»³³. Одну тисячу рублів “на потреби української газети за кордоном” через М. Порша й О. Скорописа-Йолтуховського рупівцям передав Є. Чикаленко. Перше число, датоване першим січня 1903 р., було видано в Чернівцях. Усі наступні тридцять три – побачили світ у Львові. Офіційним видавцем часопису був М. Ганкевич, а редактором - С. Вітик. Свої опові-

дання тут публікував В.Винниченко. «Селянин», як і «Гасло», багато матеріалів присвячував висвітленню боротьби робітників та селян Наддніпрянщини проти царизму. Майже в кожному номері нищівній критиці піддавалися палії війни. Все видання було пройнято пацифістськими настроями. Національному питанню уваги приділялося дуже мало. Незважаючи на те, що часопис друкувався за кордоном, через членів партії він розповсюджувався по найвіддаленіших куточках України.

У червні 1903 р. до складу РУП увійшла Українська соціалістична партія. Перший номер друкованого органу УСП – “Добра новина” – побачив світ 22 січня того ж року³⁴. Вона активно пропагувала національне й соціальне визволення: “Газета, котру ви читаете... для вас писана, щоб ви знали, що в світі діється і як з тяжкої неволі визволитися... щоб ми самі собою правили. Щоб ми своїх виборних людей до порядкування становили, а не московських хабарників слухали. Щоб в школах нашої української мови вчили, а не чужої російської. Щоб Україна була сама по собі без царя і пана”³⁵. На думку П.Феденка, УСП намагалася донести до українських народних мас національну свідомість через пробудження в них розуміння своїх класових інтересів³⁶. У примірнику за вересень-жовтень 1903 р. зазначено: “Центральні Комітети РУП та УСП, переконавшись, що теоретичні засади і практика партій однакові в своїх головних точках, ухвалили злучити ці дві партії”. Планувалося перед з’їздом об’єднаної партії в рупівському “Гаслі” опублікувати проект спільної програми. Також передбачалося його залишити й надалі теоретичним загальнопартійним органом, “Селянин” мав zostаватись органом революційної пропаганди серед сільського люду, а “Добра Новина” призначалася для впливу на промисловий пролетаріат³⁷. Протягом 1903 р. побачило світ п’ять номерів “Доброї новини”. Спарені 4-5 номери видавалися від імені Революційної української партії.

Проте спільна праця партій тривала недовго. Через кілька місяців, у січні 1904 р., в першому номері рупівської “Праці” було вміщено заяву ЦК РУП про те, що Українська соціалістична партія буде знову виступати самостійно. Вказувалася також причина розходження - різниця у підходах до національного питання та в поглядах щодо шляхів найшвидшого “національного усвідомлення українських трудящих мас”³⁸. Після виходу з РУП УСП припинила свою видавничу діяльність.

Рупівці усіма силами намагалися адаптувати програму європейської соціал-демократії, викладену в “Ерфуртській програмі”, до українського життя. Це вимагало значної теоретичної роботи з боку провідних діячів РУП, а також обговорення багатьох питань у найширших колах як партійців, так і всього українського населення через пресу.

На початку 1904 р. “Праця” зазначала: “Процес перетворювання

партії, проймання її певним сталим напрямом, саме строго революційно соціал-демократичним - процес, який визначав минулі роки життя партії... майже закінчений. Партія прийняла певне обличчя, певний сталий характер”³⁹. Проте факти довели, що газета дещо прикрашала дійсний стан речей. Наприкінці 1903 року жандармерії вдалося майже цілком знищити найсильніші вільні громади (комітети партії) – харківську, київську та полтавську. Значних “провалів” зазнали й інші партійні осередки. Всі видатні інтелектуальні сили партії знаходились у тюрмах. Було втрачено майже весь апарат ЦК.

РУП ще не спромоглася напрацювати власних теоретичних засад з національного питання, а “в питаннях ідеології робітничого руху панувало нечуване неумцтво, дарма, що поводити партії вважали себе за найортодоксальніших марксистів.”⁴⁰ Найголовнішим спірним питанням серед членів Революційної української партії залишалось питання національне, яке і призвело партію до розколу. Гасло “самостійної України”, яким РУП почала своє історичне існування, було відкинуто її Закордонним комітетом. “Національна партія залишилася без національної програми”, – згадував Порш. Напочатку 1905 р. група осіб, що входила до Закордонного комітету, виступила проти поділу пролетарського руху за національною ознакою, вийшла з партії й оформилася в український соціал-демократичний союз - “Спілку”. Партійний архів, бібліотека та друкарня опинилися у руках “спілчан”. Тільки завдяки “революційним” діям С.Петлюри і ще двох його соратників вдалося повернути партійне майно⁴¹.

“Спілка” почала видавати у Львові свій друкований орган – газету “Правда”, що за характером публікацій була дуже схожою на рупівський “Селянин”.

Як справедливо зауважив С.Наумов, дехто з істориків помилково стверджує, що з відходом «спілчан» у Революційній українській партії «запанували дружня атмосфера та взаємна толерантність»⁴². Проте внутрішні конфлікти в середині РУП, як і процес самовизначення з національного питання, не скінчилися. Щоб уникнути нового розколу, ЦК на початку 1905 р. підсилює редакційний комітет «Праці» старими досвідченими кадрами, які працювали у «Гаслі» й «Селянині». Передбачалося, що цей крок допоможе розв’язати всі «спірні питання відповідно до переконань і дійсного складу партії». Керівництво партійним видавництвом було покладено на М.Порша, однак він змушений був терміново виїхати на Наддніпрянщину. Редакційними справами тимчасово почав керувати Д.Антонович. Проте і йому невдовзі довелося виїхати до Києва. Редагування партійних органів фактично перейшло до Петлюри, якому стали допомагати П.Понятенко й В.Степанківський⁴³.

Відома дискусія, що відбулася на сторінках «Праці» між Д. Антоно-

вич та М.Поршем з приводу «неіснуючого питання»⁴⁴, спонукала до жвавого обговорення національних проблем в усіх комітетах партії. Наприкінці весни через внутріпартійні незгоди «Праця» почала виходити нерегулярно, і незабаром її видання припинилося зовсім. Ще кілька місяців завдяки С.Петлюрі продовжував виходити «Селянин».

Відразу ж після проголошення Маніфесту від 17 жовтня видавнича діяльність партії за кордоном припинилась остаточно, бо всі рухівські емігранти, що знаходились у Львові, повернулися в Україну. Виїхали буквально всі, навіть прийшлося залишити бібліотеку, редакцію й архів партії на галицького соціал-демократа В.Левинського⁴⁵.

Революція у Росії, як здавалося, відкривала широкі перспективи перед українськими соціал-демократами. Покладалися великі надії на легальний партійний друкований орган, що мав видаватися в самій Україні. Микола Порш у листі до Олександра Русова висловив свої сподівання, що майбутня газета буде «присвячена політичним і економічним інтересам українського пролетаріату та широких верств працюючих і експлуатованих мас українського народу»⁴⁶. Вже 4 листопада 1905 р. Антін Шабленко повідомив Головне управління у справах друку, що він, керуючись маніфестом від 17 жовтня й постановою зборів делегатів періодичних видань, має намір з 1 січня 1906 р. видавати в Санкт-Петербурзі журнал «Україна». Однак дозволу на це видання він не отримав⁴⁷. У жовтні 1905 р. і січні 1906 р. в газетах «Народное дело»⁴⁸, «Киевская Газета»⁴⁹, «Киевские Отклики»⁵⁰ та «Нова громада»⁵¹ було оголошено про початок видання соціал-демократичної робітничої газети «Праця». Її редактор-видавець П.Дятлов належав до Петербурзького комітету УСДРП. На співробітництво у новій соціал-демократичній газеті охоче погодилася Леся Українка. В листі до родини Кривинюків від 16 грудня 1905 р. вона писала: «...Я порядилася провадити огляд заграничної соціалістичної літератури для «Праці». Хоч тої «Праці» ще нема (все з «явочним порядком» заморока), проте треба ж щось підготувати, щоб не уподобатись євангельським «спящим девам»⁵². Про цю газету згадували також В.Доманицький⁵³ і М.Оленін⁵⁴. Проте слід погодитися з дослідником О.Сидоренком, який вказує на те, що задум видання не вдалося здійснити через арешт редактора.

Злагоди в ЦК й у партійних рядах з багатьох питань, особливо з національного, досягти так і не вдалося. Надії на порозуміння пов'язувалися з II партійним з'їздом. На початку грудня 1905 р. делегати останнього перейменували РУП в Українську соціал-демократичну робітничу партію (УСДРП) та затвердили Програму, що відбивала зміни у ній. Але говорити про порозуміння було ще зарано. На з'їзді під час виборів редакції центрального органу партії В.Винниченко самовисунувся на

головного редактора й поставив делегатам ультиматум, пригрозивши, якщо його не оберуть, вийти з РУП. Під час голосування його кандидатуру було «провалено». Ображений результатами голосування Винниченко покинув з'їзд та вийшов з партії. Інший лідер УСДРП Д.Антонович повністю проігнорував з'їзд і з кількома своїми однодумцями теж вийшов з неї. На початку 1906 р. у Харкові група останнього зробила спробу видати щотижневик «для сільських робітників». 4 лютого (харківський дослідник В.Головченко помилково вказує, що «Воля» вийшла в грудні 1905 р.)⁵⁵ на 20-ти сторінках виходить пробний номер «Воли» з підписом «видає Д.Антонович»⁵⁶. Активну участь у підготовці до друку першого номера взяв також студент Харківського університету Б.Мартос⁵⁷. У газеті, що була досить великих розмірів, не було жодного слова про автономію України. Більше того, автори статей звертаються до українських читачів «Росіяне»⁵⁸. Сигнальний примірник «Воли» відразу ж попав до рук поліції. Власник та директор друкарні, в якій мала виходити газета, Петров, ознайомившись з її змістом, відмовився друкувати весь тираж. Щотижневик так і не побачив світ⁵⁹.

23 листопада 1905 р. Антін Шабленко подав чергову заяву, цього разу на ім'я міністра внутрішніх справ, в якій зазначив, що з 1 січня 1906 р. у Санкт-Петербурзі буде видаватися літературно-політичний та популярно-науковий щомісячний журнал соціал-демократичного спрямування українською мовою «Вільна Україна». Спарені перший і другий номери вдалося видати тільки в лютому. Перша книга часопису викликала цілу хвилю критики у партійних лавах. Співредактором видання став Іван Личко⁶⁰. На одному із засідань ЦК УСДРП було вирішено перетворити «Вільну Україну» на центральний теоретичний орган партії. До Петербурга було направлено М.Порша, С.Петлюру та В.Понятенка. Петербурзький комітет схвально сприйняв рішення ЦК. Єдиним його противником був К.Арабажин. Фінансував видання журналу, головним чином, А.Шабленко⁶¹. Поява легального періодичного часопису дала змогу винести на розсуд рядових членів УСДРП, а також усіх представників української громади різні точки зору з питань, що продовжували дискутуватися в партії. Так, перша книжка «Вільної України» містила діаметрально протилежні у поглядах на вирішення національного питання статті П.Стебницького (псевдонім П.Смуток) «Краєва автономія України» і К.Арабажина (криптонім К.Не-я.) «Дещо про націоналізм та соціалізм». Ними й розпочався новий раунд дискусій між «автономістами» та «обласниками».

П.Стебницький кілька раз називає майбутні автономні утворення «країнами». Така відверта постановка питання викликала гучний резонанс у соціал-демократичному русі й зливу звинувачень УСДРП у «бур-

жуазному націоналізмі". Це змусило редакцію журналу в третьому номері устами М. Порша публічно відмежуватися від статті, а разом з тим і від поглядів на автономію, викладених у ній⁶².

Зовсім протилежні думки на майбутнє України висловлювалися ветераном української соціал-демократії, "обласником" К. Арабажиным у його статті "Дещо про націоналізм та соціалізм". Автор не сприймав націоналізму, який, на його думку, існував не завжди, а "виліз з ідеї народностей Шеллінга і особливо з теорії Гегеля про «світовий розум», що проявляється ступенями в кожній нації."⁶³

Довго протриматися «Вільній Україні» теж не судилося. Третій та спарені п'ятий-шостий номери були конфісковані. На сторінках «Громадської думки» надрукували звернення редакції до читачів такого змісту: «...Дякуючи тяжким репресіям «ліберального» міністерства п. Столипіна проти вільного, незалежного слова друкарського... [редакція] не має можливості випустити в світ у свій час чергових чисел журналу»⁶⁴.

В 1906 р. соціал-демократи зробили ще одну спробу видання легальної щоденної газети у Києві - «Селянина», редактором-видавцем якої мав стати Д. Рижий⁶⁵ (вирогідно, це був псевдонім, однак кого саме встановити не вдалося, оскільки архівних матеріалів щодо цього видання не знайдено). Робилися й інші спроби видрукування легального партійного органу в місті. Проте всі вони були марними.

20 квітня 1906 р. українські соціал-демократи у Санкт-Петербурзі отримали дозвіл на видання щотижневої газети «Голос робітника». Однак не вдалося випустити жодного номера, бо редактор-видавець П. Понятенко був змушений переховуватися від влади, що хотіла притягнути його до кримінальної відповідальності за редагування третього номера «Вільної України». Така ж сама доля спіткала літературно-сатиричний двотижневик «Ціп», редактором якого мав стати Шабленко⁶⁶.

З 27 травня 1906 р. в Києві двічі на тиждень почала виходити партійна газета «Боротьба» – орган київської групи соціал-демократів, редактором-видавцем якого став Микола Стаховський⁶⁷. Газета критикувала політику кадетів, діяльність Державної думи, закликала до виступів проти самодержавства, за об'єднання робітників у професійні спілки і ради безробітних. Більше за всіх у «Боротьбі» друкувалися А. Жук, М. Шраг, С. Ковалевський, Л. Ковалів. Поряд із статтями соціал-демократів публікувалися матеріали відомих літераторів та громадських діячів, які організаційно не були пов'язані з партією, – С. Єфремова, В. Самійленка, А. Ніковського. Перший і четвертий номери, де були надруковані передові статті, що різко засуджували дії уряду, було конфісковано. За весь час існування газети вийшло лише чотири номери (другий та третій - спарені), після чого вона була заборонена, а редактора-видавця за-

суджено до року ув'язнення «звиду вредного и тенденциозного направления газеты»⁶⁸.

22 березня 1907 р. в Петербурзі з'явилося перше число "Нашої Думи" – органу петербурзького осередку УСДРП, який редагував Дмитро Донцов⁶⁹. До редколегії ввійшли відомі соціал-демократи К. Арабажин, В. Мазуренко, Л. Мацієвич, А. Шабленко, Прилуцький. 25 березня вийшов другий номер, після якого газету було заборонено, а редактора віддано під суд⁷⁰. Незважаючи на те, що редакція пропрацювала всього тиждень, вдалося багато чого зробити. В Державній думі було закріплено місце за власним кореспондентом газети. Два послы від України - Вовчинський і Федорів - почали активно співпрацювати з редакцією, розміщуючи на сторінках газети цікаву й свіжу інформацію про діяльність Думи та соціал-демократичної фракції у ній, переказували звістки з провінції. Тираж відразу ж сягнув 5 000 примірників. Попри те, що обидва номери були конфісковані, жодний примірник не попав до рук поліції. В цьому повною мірою є заслуга адміністратора видання А. Шабленка, який часто навіть ночував у друкарні й так "витранспортував "Нашу Думу" на провінцію, що коли поліція приходила конфісковувати до друкарні, вона вже не знаходила там ні "Нашої Думи", ні тов. Ш-ка"⁷¹. Видавці періодичних видань нерідко йшли на хитрість: домовлялися з директором друкарні, що буде надруковано, наприклад, 1200 примірників, вказуючи в звіті цензору наклад 200 примірників. Після того як цензура, розглянувши матеріали, видавала наказ конфісковувати видання, замовники таємно вилучали більшу частину продукції, а на вказані 200 примірників накладався арешт⁷².

В той же час у Полтаві починає виходити газета "Соціал-демократ", одним із співредакторів якої був А. Жук⁷³. Перше число вийшло в середині лютого тиражем більше ніж 2000 примірників. Виходила вона два рази на місяць. Статті до перших номерів були підготовлені виключно силами Полтавського комітету УСДРП⁷⁴. Однак орган відразу ж став популярним по всій Україні. Тому ЦК партії почав допомагати редакції "засобами і співробітництвом". Останні номери вийшли накладом понад 3000 примірників та у збільшеному розмірі. Пізніше "Наш голос" писав, що "Соціал-демократ" відгукувався на пекучі потреби життя, добре розходився і був дуже користний партії, обслуговуючи майже всі її організації"⁷⁵. Про це також свідчать документи поліцейських відділень усієї України, що вилучали цю газету в значній кількості. Наприклад, під час обшуку в квартирі соціал-демократа Д. Августовича, що належав до партійного осередку м. Острога Волинської губернії, було знайдено п'ятдесят примірників п'ятого номера "Соціал-демократа" за 1907 рік⁷⁶. У міщанина І. Воловика, що проживав у Харкові, 27 липня

того ж року знайшли двадцять один примірник другого, третього, четвертого й п'ятого номерів "Соціал-демократа"⁷⁷. Сама газета писала, що в квітні 1907 р. дуже багато її примірників продано у Кам'янці-Подільському⁷⁸.

Деякі осередки УСДРП мали гектографи, що давало змогу видавати прокламації та відозви, а також власну періодику. Таку можливість мав ряд осередків Чорноморського комітету⁷⁹, Острозький комітет⁸⁰, а Чернігівський комітет мав навіть власну друкарню⁸¹. По всіх партійних осередках відчувався брак агітаційної літератури. Тому установчий з'їзд УСДРП рекомендував налагодити легальне видавництво власної періодици на місцях. Комітети робили спроби видавати власні газети, але безуспішно. На Чернігівщині передбачалося видавати двічі на місяць місцевий часопис тиражем у 100 примірників, але з невідомих причин здійснити цей задум не вдалося⁸².

З 11 квітня 1907 р. за матеріальної підтримки члена Петербурзького осередку УСДРП М. Шадлуна, який разом з групою петербуржців ще влітку 1906 р. приїхав до Києва для практичної роботи в партії, почав видаватися щотижневик "Слово". Офіційним редактором-видавцем цього центрального органу УСДРП стала О. Корольова⁸³, а через кілька номерів за редактора почав підписуватися С.Петлюра. Фактичними співредакторами щотижневика незабаром стали М. Порш і С. Петлюра. Згодом до них приєдналися В. Садовський та Я. Міхур. Спочатку редакція ставила перед собою завдання "політичного і соціального усвідомлення ширшого читача, вважаючи, що національна свідомість прийде разом із соціальною". А.Животко стверджує, що на таких позиціях стояв М.Порш⁸⁴.

Іншим членам редакції – С.Петлюрі, В.Садовському й Я.Міхуру, які стояли на тому, щоб щотижневик "жвавіше реагував на прояви української дійсності, виразно виявляючи свою позицію у визвольній українській боротьбі", вдалося з часом спрямувати тематику публікацій на пробудження національної свідомості серед читачів. Цій тематиці було присвячено ряд статей М.Порша. С.Петлюра більше уваги приділяв національно-культурному будівництву, ролі мистецтва та літератури в національній справі. З цього ж питання свої статті до редакції надсилав А.Жук, який змушений був через переслідування властей емігрувати до Львова. До роботи в "Слові" долучився й Д. Антонович, що невдовзі знову подав заяву на вступ до партії. Він продовжував відстоювати "обласницький" напрямок і власну точку зору щодо "неіснуючого" питання в Україні⁸⁵. У "Слові" поряд із статтями членів УСДРП друкувалися твори відомих українських діячів В.Самійленка, Дніпрової Чайки та ін.

Виходив щотижневик тиражем у тисячу примірників, що, як на той

час, був для партійного видання досить таки значним. Передплатниками спочатку були, головним чином, члени партії. Пізніше «Слово» почали передплачувати безпартійні вчителі, студентська молодь, селянство. Після наступу столипінської реакції, коли партійне життя фактично завмерло, єдиною ознакою хоч якоїсь діяльності партії було видання щотижневика, зазначалося в одному з останніх його номерів. Видання таким чином задекларувало своє політичне кредо: "Залишаючись вірними інтересам демократичного громадянства, являючись виразником і ідеологом інтересів соціально-покривдженого робітничого класу, ми гаслом нашої діяльності, як і раніш, виставляємо національні права цього класу. Виставляючи одним із своїх ідеалів національну волю українського народу, ми тісно зв'язуємо її з ідеалами послідовного демократизму і в цілому одмежовуємо себе од інших груп українського громадянства, а саме од буржуазно-радикальних та шовіністичних груп його. З гостротою ми будемо боротись проти шовіністичних заходів націоналістичних груп українського громадянства, проти змагань згладити класові суперечності українського громадянства"⁸⁶.

Проте частина українських соціал-демократів досить критично ставилася до ідейного спрямування публікацій "Слова". На думку Л.Юркевича, щотижневик сприяв процесу ідейного обеззброєння УСДРП, враженню її українською буржуазною ідеологією й призводив до зміцнення у партійних рядах впливу опортунізму. "Воно ["Слово"], занадто кволо обкреслювало границі наших ідей і провадило скорше взагалі демократичну роботу, ніж роботу соціал-демократичну і партійну. Така газета могла б мати своє значення, якби партія організаційно жила зростаючим життям, але газета існувала, коли партія організаційно умирала, і тому вона лише фіксувала нашу ідейну безбарвність."⁸⁷ Поліцейські переслідування, а також внутрішні незгоди в редакції, хронічна нестача коштів стали причиною того, що влітку 1909 р. видання припинило своє існування.

Початком нового етапу видавничої діяльності УСДРП, безперечно, слід вважати так звану «Львівську нараду», скликану з ініціативи Київського організаційного комітету вищих шкіл улітку 1909 р. Учасники наради прийняли рішення видавати новий орган партії – «Праця» (вийшло три номери). Це видання мало проводити «підготовчу діяльність ідейної єдності серед УСДРП»⁸⁸. Деякі «опортуністичні нотки» нового журналу викликали різке незадоволення з боку щойно відродженого ЦК партії, обраного ще на III з'їзді. Його члени стали в опозицію до львівських резолюцій та почали видавати свій друкований орган – «Робітник» (вийшло три номери), в якому критикувалася ідея «підготовчої роботи»⁸⁹. Орган ЦК публікував статті з теорії руху, що мали, як перед-

бачалося, вплинути на українського інтелігента, заохотити його до співпраці з робітником. Ця остання мала привести до утворення нових соціал-демократичних робітничих осередків і, таким чином, відродити діяльність партії. Також вказувалося на нагальну потребу остаточного самовизначення УСДРП у національному українському русі. Однак задум не спрацював. «Немає, отже, жодних сил на те, щоб заохотити тепер нашого інтелігента до партійної практики. Цікаво, що люди так відійшли від соціалізму і його інтересів, що «Робітник» для пересічного інтелігента здавався надто теоретично писаним – партійні люди соціалістично здичавіли», - із сумом зазначалося на сторінках партійної преси⁹⁰.

Гостра полеміка між «Працею» й «Робітником» протягом зими-весни 1910 р. не раз загрожувала єдності УСДРП. Однак усе обійшлося. ЦК, побоюючись розколу, запланував скликати загальнопартійну конференцію. Однак через відсутність представників багатьох партосередків провести її не вдалося. Проте на нараді ЦК було вирішено заснувати новий популярний нелегальний «агітаційно-бойовий» друкований орган. На думку частини учасників наради, «Робітник» не міг стати таким виданням, оскільки як теоретичний орган не був розрахований на пролетарські маси, бо обговорював складні та незрозумілі для простого трудівника питання. З іншого боку, за час свого існування він і не зміг «вложити в руку сучасної інтелігенції меч революційного настрою і бажання нелегально працювати в масах. Меч той, як не змагався «Робітник», випадав з її рук»⁹¹.

Вирішено було утворити постійну редакцію за кордоном, яка б займалася виданням як популярного, так і теоретичного органу («Робітник» закордонної редакції не мав, а його виданням у Львові займався В. Левинський). До складу редакції ввійшли два представники «праця» та два – «робітничан», а також один нейтральний член партії. Було вирішено, що брати участь в її роботі може лише той, хто живе у місці перебування редакції. Якщо працівник останньої від'їздив, то відразу ж втрачав свої «редакційні права». Нове видання мусило мати «національне забарвлення» - критикувати буржуазний український рух і пропагувати національно-визвольну боротьбу. Це мало допомогти «видертися з переможних лап царського уряду та врятувати наш рух від отрути всевладного тепер українського буржуазного націоналізму»⁹².

Поступово сторони дійшли компромісу, й було об'єднано у серпні 1910 р. редакційні комітети «Праці» та «Робітника». Об'єднаний комітет почав видавати «Наш голос», редактором-видавцем якого став Іван Скульський. У зв'язку із знищенням партійних організацій і повним занепадом практичної роботи партосередків на Наддніпрянщині видання мало суто теоретичний характер. Багато матеріалів присвячувалося

пропаганді активної національно-політичної боротьби й повної незалежності українського соціал-демократичного руху від РСДРП. На думку редакції, «український національний рух, який вийшов з революції і несе з собою революцію, не може не цікавити соціал-демократію, найбільш послідовну революційну партію наших часів. Національний рух спрямований проти національного поневолення. А національне поневолення, яке хоч тяжить над усіма класами даної нації, найбільш дається взнаки її нижчим класам, передовсім пролетаріатові, і тим самим є страшним гальмом його класової боротьби, боротьби за соціалізм... Як не є важне це питання для цілого міжнародного соціалізму, для нас - членів народу, що зостав втягнуте в світовий процес пробудження неісторичних націй, - се питання прибирає подвійної ваги»⁹³. У першому числі журналу редакція проголосила цілі нового друкованого видання: 1) з'ясувати, якою мірою й в який спосіб, не відступаючи від класових позицій, український пролетаріат зможе взяти участь у боротьбі за національне визволення; 2) визначити стратегію і тактику цієї боротьби, відмежувавшись від буржуазної ідеології, збудувати елементи пролетарської національної політики; 3) знайти шляхи об'єднання українського робітничого руху навколо УСДРП та налагодити його взаємодію з робітничими рухами інших націй, враховуючи міжнаціональні суперечності⁹⁴.

На сторінках «Нашого голосу» поряд з членами УСДРП друкувалися галицькі соціал-демократи й члени «Спілки»⁹⁵. Майже за рік існування журналу вийшло дванадцять номерів, після чого «обставини примусили редакцію на якийсь час припинити видавництво»⁹⁶.

За перше десятиріччя існування РУП-УСДРП вдалося видати тринадцять партійних друкованих органів, шість з яких виходили легально. Аналіз публікацій у партійній пресі свідчить про те, що українські есдеки систематично звертали увагу на такий важливий елемент громадянських свобод, як свободу совісті та віросповідання. Проте вони розглядали релігію як складову частину політики і не змогли належним чином оцінити потенційних можливостей церкви, іноді виявляючи навіть зневагу до неї. На сторінках партійних видань релігія проголошувалася приватною справою окремої особи. Подекуди висловлювалася підтримка тим священнослужителям православної церкви, які виступали за введення української мови в церковнопарафіяльних школах та виголошували проповіді цією ж мовою, але підкреслювалося, що це не має відволікати трудящі маси від боротьби з клерикалізмом і представниками церковно-поміщицького землеволодіння. Іноді навіть висловлювалися думки про шкідливість таких нововведень. Так, у «Слові» було опубліковано статтю Я. Сенецького, в якій критикувалася газета «Рада» за схвалення нею дій святого Синоду щодо запровадження у церковно-

парафіяльних школах української мови. На думку автора, жоден клерикальний циркуляр не може бути корисним для українського народу, бо церква є одним з найбільших його визискувачів. Оскільки навчання в церковних школах ніколи “не зважає на пекучі потреби селян та робітників”, то краще, на думку автора, щоб їх не було взагалі. Коли й може бути чимось корисним для українського народу школа з рідною мовою, то тільки тоді, коли з неї “назавше вилетить дух клерикалізму, коли національною вона буде не тільки по формі, а й по своїй суті, коли дітей будуть вчити по таким книгам, з яких вони будуть дізнаватися про природу, життя, побут, культуру свого народу.”⁹⁷ Соціал-демократи Наддніпрянщини виступали за відокремлення церкви від держави. Це було тактичною помилкою, бо відштовхувало національно свідоме духовенство від участі у вирішенні національного питання в Російській імперії. Підтримуючи національний рух, священнослужителі опинилися між двох вогнів: з одного боку, переслідування та утиски церковного керівництва і колег по сутані, а з другого, – шквал критики майже всього спектра українських політичних партій, що не давав можливості віднайти себе у цьому русі. Це стало однією з причин того, що православна церква в Україні не стала об’єднавчим фактором національно-визвольного руху, як, наприклад, це сталося в слов’янських балканських народів у другій половині XIX ст.

На сторінках партійної преси критикувалася позиція католицького духовенства в Україні, яке категорично не дозволяло вживати українську мову у костелах⁹⁸. Відкрито висміювалася позиція есдеків Галичини, які вважали, що боротися з релігією не варто й навіть не патріотично, оскільки деякі священники підтримують національний рух⁹⁹.

Соціал-демократи України неодноразово критикували “велику ненажерливу українську буржуазію”, яка у гонитві за надприбутками забувала про свій народ і культуру¹⁰⁰, та політику чорносотенних організацій в Україні¹⁰¹. У партійній пресі подавалася інформація про діяльність “Просвіт”¹⁰², друкувалися статті українців - депутатів Державної думи¹⁰³ розповідалися про економічне, політичне й культурне життя у Галичині¹⁰⁴. Багато статей носило загальноосвітній характер, частина з яких призначалася спеціально для українського селянства.

Постійно піддавалася критиці діяльність осередків РСДРП в Україні в основному за те, що ті не вважали потрібною пропагандистську роботу серед селянства та ігнорували його інтереси, концентруючи увагу на проблемах міського пролетаріату, незрозумілих для сільського жителя. Найбільшого ворога українського народу соціал-демократична преса вбачала у пережитках відсталого імперської системи: “Знести поки що не цілий капіталістичний лад, а всю ту решту кріпацтва і дикий

царат, що стримують правильний розвиток того самого ворожого нам капіталізму, який ми мусимо колісь так само знести, як знесем тепер царат і останки кріпацтва”¹⁰⁵.

Велике значення мала співпраця в партійних друкованих органах РУП-УСДРП із соціал-демократами Галичини. Це стало першим кроком до інтеграції вітчизняного соціал-демократичного руху у цілісне явище по лінії захід-схід. Причому впливи були взаємними, на що вказував відомий галицький есдек В.Левинський: “Особисто я зрісся з українською закордонною еміграцією... То ж і не диво, що відчував на собі вплив цього середовища.”¹⁰⁶ Пізніше він же, згадуючи часи, коли на початку 1906 р. його партія стояла на порозі розколу, зауважив: “Серед цієї гнітючої атмосфери в лавах партії оздоровно впливала закордонна українська соціалістична преса й література, яку видавали в Галичині, а ще більше особисті зносини українських соціалістів з обох боків кордону”¹⁰⁷.

Преса РУП-УСДРП початку ХХ ст. ставила перед робітничими і селянськими масами України в основному питання економічні та національні. Соціальні й класові проблеми були у руках соціал-демократів тільки “могутньою підоймою, яка ворушила народні маси, будила в них думку про свою людську гідність, сіяла в народі надію на вільне життя в традиційних в нашій історії ідеалізованих формах – без холопа і без пана”¹⁰⁸.

Використовуючи пресу, соціал-демократи намагалися розвинути в українських трудящих національні почуття, протистояти ідеям пролетарського інтернаціоналізму та класової боротьби, що репрезентувалися “Спілкою” й РСДРП. Як засвідчила історія, їм таки вдалося залучити значну частину трудящих до боротьби за національні права.

Варто погодитися з істориком В.Головченком у тому, що, пропагуючи в періодиці свої погляди на майбутнє вирішення національного питання, члени УСДРП змушені були постійно враховувати настрої мас, низький рівень їх самосвідомості та об’єктивні потреби суспільного розвитку. Соціалістична, класова ідеологія, якої партія мусила дотримуватися з багатьох причин, орієнтувала на пріоритет інтернаціональних завдань і змушувала роздвоюватись або ж шукати компроміси між вирішенням класових та національних завдань, що значно ускладнювало формування самосвідомості трудящих мас України.

Формування й діяльність преси РУП-УСДРП на початку ХХ ст. пройшли три етапи: 1). Весна 1902 р. - літо 1905 р. Перший закордонний період діяльності партійної редакції. Видаються нелегальні часописи “Гасло”, “Селянин”, “Праця”, “Добра новина”, 2). Осінь 1905 р. - літо 1909 р. Наддніпрянський період. Спроба утворити цілу мережу легальних партійних видань як на Наддніпрянщині, так і на території Ро-

сії, де цензура була слабшою. Видаються легальні органи "Вільна Україна", "Воля", "Боротьба", "Соціал-демократ", "Наша Дума", "Слово", 3). Листопад 1909 р.- листопад 1911 р. Другий закордонний період. Партійне видавництво переноситься до Львова. Видаються нелегальні органи "Праця", "Робітник", "Наш голос".

Періодичні видання РУП-УСДРП 1900-1910 рр.

Роки видання	Назва видання	Місце видання	Кількість номерів	Редактори та організатори видання	Форма видання
березень 1902-лютий 1904	"Гасло"	Чернівці (1902-травень 1903), Львів(1903-1904)	27	Д.Антонович, С.Голицинський, М.Лозинський, П.Канівець, В.Козиненко, В.Сімович, Л.Когут, М.Русов	нелегальний загальнопартійний часопис
січень 1903-літо 1905	"Селянин"	Чернівці, Львів	34	М.Ганкевич, С.Вітик, С.Петлюра, Д.Антонович, В.Степанківський	нелегальний загальнопартійний часопис
вересень-жовтень 1903	"Добра новина"*	Львів	2 (4-5-й)	Б.Ярошевський	нелегальний загальнопартійний часопис
березень 1904-літо 1905	"Праця"	Львів	13	П.Канівець, О.Скоропис-Йолтуховський, В.Степанківський, В.Левинський, М.Порш, С.Петлюра	нелегальний загальнопартійний часопис

* У червні 1903 р. до складу РУП увійшла Українська соціалістична партія. Друкованим органом УСРП був часопис "Добра новина", перший номер якого вийшов 22 січня 1903 р. Протягом року побачило світ п'ять номерів "Доброї новини". Спарені 4-5 номери видавалися від імені РУП.

листопад 1905	"Робітник"	Полтава	не видавалася	Т.Калениченко	легальна газета
листопад 1905	"Праця"	Київ	не видавалася	П.Дятлов	легальна газета загальнопартійна
1905 січень 1906	"Україна"	С-Петербург	не видавався	А.Шабленко	легальний загальнопартійний журнал
січень 1906	"Селянин"	Київ	не видавалася	Д.Рижий (псевдонім)	легальна загальнопартійна газета
4 лютого 1906	"Воля"	Харків	1	Д.Антонович, Б.Мартос	легальний щотижневик Харківського комітету
лютий-травень 1906	"Вільна Україна"	С-Петербург	6	Личко, М.Порш, С.Петлюра	легальний загальнопартійний журнал
20 квітня 1906 р.	"Голос робітника"	С-Петербург	не видавався	П.Понятенко	легальний щотижневик
весна 1906	"Ціп"	С-Петербург	не видавався	А.Шабленко	легальний літературно-сатиричний двотижневик
квітень-травень 1906	"Боротьба"	Київ	4	М.Стаховський, А.Жук, В.Винниченко	легальна газета Київської групи
березень-квітень 1907	"Наша Дума"	С-Петербург	2	Д.Донцов, К.Арабажин, В.Мазуренко, Л.Мацієвич, А.Шабленко,	Прилуцька легальна газета Петербургської організації
лютий-травень 1907	"Соціал-демократ"	Полтава	5	А.Жук	легальний двотижневик полтавського комітету
11 квітня 1907 – літо 1909	"Слово"	Київ	23	С.Петлюра, М.Порш, Я.Міхур, В.Садовський, А.Жук, І.Мазепа, Г.Коваленко, Д.Антонович	легальний загальнопартійний щотижневик

листопад 1909-літо 1910	“Праця”	Львів	3	А.Жук	нелегальна газета
грудень 1909-літо 1910	“Робітник”	Львів	3	В.Левинський	нелегальна газета оран ЦК
листопад 1910-листопад 1911	“Наш голос”	Львів	12	І.Скульський	нелегальний загальнопартійний журнал

- 1 Короткий нарис партійної історії // Наш голос. - 1911. - Квітень-червень. - № 6-8.
- 2 Наша Дума. Дм. Д. // Наш Голос. - 1911. - квітень-червень. - № 6-8.
- 3 Про Полтавський "Соціал-Демократ" Петро Д. // Наш Голос. - 1911. - квітень-червень. - № 6-8.
- 4 Коряк В. Нарис історії української літератури (буржуазне письменство). - Х., 1929.
- 5 Ігнатієнко В. Бібліографія української преси. 1816-1916. - Харків, 1930.
- 6 Гермайзе О. Нариси з історії революційного руху на Україні. - Т. 1. Революційна Українська Партія (РУП). - Б. м.: Книгоспілка, б.р.
- 7 Животко А. Історія української преси. - К., 1999.
- 8 Феденко П. Український громадський рух у ХХ ст. - Подєбради, 1934.
- 9 Іваніс В. Симон Петлюра - Президент України. - Торонто, 1952.
- 10 Порш М. На спільному шляху // Симон Петлюра в молодості / Зб. спогадів - Львів, 1936.
- 11 Жук А. Із спогадів про С.Петлюру // Симон Петлюра в молодості / Зб. спогадів. - Львів, 1936.
- 12 Левинський В. Наддніпрянська політична еміграція у Львові в рр. 1904-1905. // Симон Петлюра в молодості / Зб. спогадів. - Львів, 1936.
- 13 Дорошенко В. Революційна Українська партія (РУП). 1900-1905 рр. Нарис з історії української соціал-демократичної партії. - Львів-К., 1921.
- 14 Лось Ф. Україна в буржуазно-демократичній революції 1905-1914 років. - К., 1949; История Украинской ССР. В 10-ти томах. - К., 1983.
- 15 Дей А., Моторнюк І., Нечиталюк М. та ін. Історія української дожовтневої журналістики. - Львів, 1983.
- 16 Крупський І. Преса як джерело досліджень національно-визвольних змагань за українську державу (II половина XIX - I чверть XX ст.). Дис. ...докт. іст. наук. - К., 1996. - С. 173-174.
- 17 Тимошенко О. Національне питання в програмах та діяльності українських партій на початку ХХ ст. Дис. канд. іст. наук. - К., 1997. - С.123.
- 18 Меша В. Українське національне відродження 1905-1914 років... (історіографія проблеми). Дис. ...канд. іст.наук. - Донецьк, 1996. - С. 173-174.
- 19 Голуб А. Міжнародна діяльність Української соціал-демократичної робітничої партії (1900-1913 рр.). Дис. ...канд. іст. наук. - Дніпропетровськ, 1998.

- 20 Шишко О. Ідея державності в програмних і теоретичних документах українських політичних партій і організацій: 1900 р. - березень 1917 року. Дис. ...канд. іст. наук. - Одеса, 1998.
- 21 Борисенко В. До питання про Революційну українську партію // Наукові праці з питань політичної історії. - Вип. 169. - К., 1991. - С. 129-138.
- 22 Головченко В. Нескорена Україна (з історії визвольної боротьби 1905-1907 рр.) // Збірник Харківського історико-філологічного товариства. - Х., 1995. - Т. 4.
- 23 Сидоренко О. Нездійснені видання. Анотований покажчик нереалізованих проектів україномовних періодичних органів кінця XIX - початку ХХ ст. - К., 1990; Сидоренко О. Україномовна преса Росії 1905-1907 рр. Анотований покажчик періодичних видань. - К., 1987.
- 24 Животко А. Назв. праця. - С. 174.
- 25 Порш М. Назв. праця. - С. 34-38; Жук А. Назв. праця. - С. 20-21; Левинський В. Назв. праця. - С. 78-81.
- 26 Від редакції // Гасло. - 1902. - № 1.
- 27 Короткий нарис партійної історії. - С. 278.
- 28 Гасло. - 1902. - № 2.
- 29 Там же. - № 5.
- 30 Феденко П. Назв. праця; Короткий нарис партійної історії... - С. 279-283; Головченко В. Назв. праця. - С. 10-12.; Тимошенко О. та інші.
- 31 Короткий нарис партійної історії- С. 279.
- 32 Праця. - 1904. - № 2.
- 33 Від партії // Гасло. - 1903. - Січень. - № 1.
- 34 Добра Новина. - 1903. - 22 січня. - №1.
- 35 Там же.
- 36 Феденко П. Назв. праця. - С. 16.
- 37 Добра Новина. - 1903. - вересень-жовтень. - № 4-5.
- 38 Праця. - 1904. - січень. - № 1.
- 39 Там же.
- 40 Порш М. Назв. праця. - С. 31-32.
- 41 Там же. - С. 41-43.
- 42 Гунчак Т. Україна: перша половина ХХ століття. Нариси політичної історії. К., 1993. - С. 41.
- 43 Порш М. Назв. праця. - С. 46-47, 50.
- 44 Войнилович С. Неістнуюче питання // Праця. - 1905. - січень. - № 11; - лютий. - № 12; Чацький. З приводу "неістнуючого" питання. // Праця. - 1905. - Березень-квітень. - № 13-14.
- 45 Левинський В. Назв. праця. - С. 85.
- 46 Центральна наукова бібліотека ім. В. І. Вернадського АН України, відділ рукописів. - Ф. 159, спр. 114, арк. 2-3.
- 47 Сидоренко О. Нездійснені видання. - С. 35.
- 48 Народное Дело. - 1906. - 1 января.
- 49 Киевская Газета. - 1905. - 17 октября.
- 50 Киевские Отклики. - 1905. - 17 октября.
- 51 Нова Громада. - 1905. - № 1.
- 52 Цит. за: Сидоренко О. Участь Лесі Українки в україномовній пресі Росії 1905-1907 рр. // Співець мужності і краси. - Луцьк, 1986. - С. 60-61.
- 53 Доманицький В. Українська преса в 1906 р. // Україна. - 1907. - т. 1. - Кн. 1. - С. 58.

- 54 Оленин М. Українська преса від 17 жовтня 1905 р. до 1 липня 1906 р. // Рідний край. - 1906. - № 32. - С. 15-16.
- 55 Головченко В. Назв. праця. - С. 10.
- 56 ЦДІА України у м. Києві. - Ф. 705, оп. 2, спр. 6, арк. 33.
- 57 Там же. - Арк. 40.
- 58 Наше безправ'є, Государственна Дума і Установча Рада // Воля. - 4 лютого. - 1906. - № 1. - С. 4.
- 59 ЦДІА України у м. Києві. - Ф. 705, оп. 2, спр. 6, арк. 41.
- 60 Вільна Україна. - 1906. - Січень-лютий. - № 1-2. - С. 1.
- 61 Порш М. Назв. праця. - С. 54-56.
- 62 Вільна Україна. - 1906. - Березень. - № 3. - С. 17.
- 63 К. Не-я. (К. А.) Де що про націоналізм та соціалізм // Вільна Україна. - 1906. № 1-2. Січень-лютий. - С. 88-96.
- 64 - Громадська Думка. - 1906. - № 53.
- 65 Сидоренко О. Нездійснені видання... - С. 34.
- 66 Там же. - С. 26, 38.
- 67 Боротьба. - 1906. - № 1. - 27 травня. - С. 1.
- 68 ЦДІА України у м. Києві. - Ф. 295, оп. 1, спр. 7, арк. 258; спр. 4, арк. 1-2; ф. 442, оп. 856, спр. 37, арк. 105; Короткий нарис партійної історії - С. 287; Сидоренко О. Україномовна преса Росії 1905-1907 рр. - С. 11.
- 69 Наша Дума. - 1907. - 22 березня. - № 1.
- 70 Животко А. Назв. праця. - С. 206.
- 71 "Наша Дума" Дм. Д. // Наш Голос. - 1911. - Квітень-червень. - № 6-8. - С. 384-387.
- 72 ЦДІА України у м. Києві. - Ф. 705, оп. 2, спр. 6, арк. 82.
- 73 Українська журналістика в іменах. Вип. III. - Львів, 1996. - С. 130.
- 74 Л. Снісарчук. Сторінки творчого життя Андрія Жука // Зб. праць науково-досл. центру періодики. - Львів., 1996-1997. - Вип. III-IV. - С. 401.
- 75 Д. Петро Про Полтавський "Соціал-Демократ" - С. 388-390.
- 76 ЦДІА України у м. Києві. - Ф. 317, оп. 1, од. зб. 4828, арк. 1-3.
- 77 Там же. - Ф. 705, оп. 1, од. зб. 56, арк. 420.
- 78 З партійного життя // Соціал-Демократ. - 1907. - травень. - № 4.
- 79 ЦДІА України у м. Києві. - Ф. 321, оп. 1, од. зб. 22, арк. 19-а.
- 80 Там же. - Ф. 317, оп. 1, спр. 2848, арк. 1-3.
- 81 Головченко В. Назв. праця. - С. 11.
- 82 Там же.
- 83 ЦДІА України у м. Києві. - Ф. 295, оп. 1, спр. 56, арк. 1-2.
- 84 Животко А. Назв. праця. - С. 204.
- 85 Про самопорядкування В. С. // Слово. - 1907. - № 23. - 3 листопада. - С. 7.
- 86 В новому році // Слово. - 1908. - № 1. - 6 січня. - С. 2.
- 87 Рибалка Л. До нашої націон.-партійної психології // Наш Голос. - 1910. - Листопад. - № 1. - С. 44.
- 88 Рибалка Л. Народа Центрального Комітету У.С.-Д.Р.П. (Росії) з участю представників від організацій // Наш Голос. - 1910. - Листопад. - № 1 - С. 8.
- 89 Короткий нарис партійної історії - С. 294.
- 90 Рибалка Л. До нашої націон.-партійної психології. - С. 44.
- 91 Там же. - С. 10.
- 92 Там же. - С. 10-11.
- 93 Від редакції // Наш Голос. - 1910. - № 1. - С. 1-2.

- 94 Там же. - С. 3.
- 95 Напр.: Бачинський Ю. Взаємні відносини соц. демократичних партій, української і польської, в східній Галичині // Наш Голос. - 1910. - Грудень. - № 2. - С. 84; Басок. До роботи через єднання // Наш Голос. - 1911. - № 11-12. - С. 503; Скоропис О. Соціал-демократичний рух в Сквирському і Васильківському повітах в 1906р. - Там же. - С. 507.
- 96 Від редакції // Наш Голос. - 1911. - № 11-12.
- 97 Сенецький Я. Указ Святого Синоду про українську мову в церковних школах на Україні // Слово. - 1907. - № 27. - 2 грудня. - С. 8.
- 98 К. В. Проти української мови в костелах // Слово. - 1907. - № 22. - 27 жовтня. - С. 11.
- 99 К. Не-я. (К. А.) Дещо про націоналізм і соціалізм // Вільна Україна. - 1906. - № 1-2. - Січень-лютий. - С. 86.
- 100 Сіромаха. Українська цукерна промисловість // Слово. - 1907. - № 23. - 16 грудня. - С. 2-5.
- 101 Від редакції // Наш Голос. - 1911. - № 11-12.
- 102 Гришинський В. Одеські українці // Слово. - 1907. - № 23. - 16 грудня. - С. 6-8.
- 103 Наша Дума. - 1907. - 22 березня. - № 1 та № 2.
- 104 Вовчанський А. Лист з Галичини // Слово. - 1907. - № 30. - 23 грудня. - С. 6; Вовчанський А. Російські поляки слідом за австрійськими // Слово. - 1908. - № 4. - С. 5-6.
- 105 Праця. - 1904. - № 2.
- 106 Левинський В. Вказана праця. - С. 82.
- 107 Левинський В. Нарис розвитку українського робітничого руху у Галичині. - Х.-К., 1930. - С. 51-52.
- 108 Феденко П. Назв. праця. - С. 13.

О.В.Лисенко (Київ)

ФОРМУВАННЯ ІДЕОЛОГІЇ ПРАГМАТИЧНОГО УКРАЇНСТВА НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

На початку ХХ ст. на Наддніпрянщині складалася досить неординарна ситуація у суспільному, економічному та культурно-освітньому житті. На майже не підготовленій для цього ґрунт було привнесено велику і інонаціональну промисловість.

Якщо в Західній Європі розвиток культури й освіти отримував постійну підтримку як з боку уряду, так і з боку елітних прошарків суспільства – великих землевласників, підприємців та фінансистів, які потребували високоосвічених, кваліфікованих спеціалістів, то на Наддніпрянщині ситуація була діаметрально протилежна. Уряд царської імперії фінансував лише російську культуру й освіту. Українських підприємців

та фінансистів було обмаль, і лише незначна їх частина вкладала гроші у розвиток національної культури й освіти. Тому культурно-освітні інституції краю могли розраховувати на фінансову підтримку лише дрібних кооператорів, кредитних товариств, приватні пожертви тощо.

Відсутність постійного й достатнього фінансування вкрай негативно відображалася на розвитку культури та освіти в Україні. Але привнесення на Наддніпрянщину великої промисловості робило культурно-освітній процес центральним у житті суспільства. Прості українці в більшості своїй з розумінням ставилися до того, що на їх землі будувалися великі фабрики й заводи. Але водночас не хотіли миритися з тим, що вони не мали з цієї промисловості ніякої власної користі. Адже, не маючи національної освіти, яка б відкривала їм шлях до високооплачуваних посад в інфраструктурі великої промисловості, українці зробилися чимось на зразок колоніального народу. Тому одразу постало питання про національну школу. Дозвіл уряду на її розвиток і фінансування ним цього процесу відкрили б українцям шлях до високооплачуваних посад в інфраструктурі великої імперської промисловості та достойного, забезпеченого життя. Заборона ж урядом української школи означала спробу царизму закріпити народ у його колоніальному становищі. Тому питання про національну школу було не лише культурно-освітнім, а й економічним і політичним.

Ставлення російського уряду до української школи було вкрай негативне. Це надзвичайно утруднювало формування з українців кадрів для великої промисловості. Тому й так непростий процес її вживлення в українське життя ускладнювався непродуманими діями з боку імперської адміністрації.

Окрім зрушень у культурно-освітній сфері, розвиток на Наддніпрянщині великої промисловості потребував суттєвих змін і в соціально-економічній інфраструктурі українського суспільства, яке на початку ХХ ст. жило майже за класичними феодальними канонами. Все вирішувалося родовідом того чи іншого українця. Навіть ділова ініціативність, кмітливість, талант не давав можливості простолюдності піднятися вгору по соціальній драбині. Водночас велика промисловість, сприяючи створенню значної кількості населення, яке не виробляло продуктів харчування, вимагала інтенсифікації сільського господарства та формування розгалуженої сітки дрібних і середніх підприємств по первинній переробці відповідної сировини. Останні в свою чергу потребували створення кредитної мережі.

Керівниками цих установ для їхньої успішної діяльності мали бути люди ділові, ініціативні й підприємливі. Тобто процес привнесення на Наддніпрянщину великої промисловості вимагав перевероту у соціаль-

ному мисленні українців. На перший план повинні були вийти ті люди, які вміють робити конкретну справу.

В період 1905–1907 рр. представники української верхівки об'єдналися у національні товариства, найбільш відомими з яких були “Просвіти”. В той час вони являли собою напівреволюційні та водночас напівпомірквані угруповання української інтелігенції. Ієрархія в цих товариствах у принципі відображала те становище, яке той чи інший українець займав у системі царської бюрократії.

Молоді ініціативні українці в той час групувалися у сфері дрібної кооперації, поступово і з великими труднощами пристосовуючи економічну інфраструктуру суспільства до нових вимог.

Для піднесення національного руху об'єднання діяльності “Просвіт” і кооперативів було вкрай необхідним. Але таке об'єднання не могло відбутися, бо тоді українській верхівці довелося б потіснитися та пропустити до керівних посад молодих, енергійних і талановитих людей. Для того щоб якось виправдати своє небажання знаходити контакти з молодими простолюдними-кооператорами, українська верхівка весь час намагалася проводити думку, що вона займається чимось вищим – а саме культурництвом, а кооператори – це щось приземлене, не варте уваги.

Результати такої поведінки української верхівки були вкрай невтішні. Культурно-освітній процес є такою складовою частиною розвитку нації, як і корпорація, банківсько-кредитна справа й ін. Як наслідок культурно-освітні установи відштовхували своїх єдиних потенційних інвесторів і не могли активно працювати. А новостворені українські економічно-фінансові установи лишилися без освіченої частини українського суспільства, що гальмувало їх розвиток.

Ворожнеча, небажання знайти взаєморозуміння в українському національному русі призвели до того, що як єдина сила він не існував. Значно більший вплив на Наддніпрянщині мали соціалісти та чорносотенці-монархісти. За першими стояли, як зараз стало зрозумілим з окремих повідомлень у пресі й на телебаченні, певні закордонні політичні та фінансові сили, що мали на меті з власною вигодою змінити існуючий тоді в Російській імперії лад. За другими стояли правоохоронні сили самодержавства. Відсутність єдності між українцями призвело до того, що їм було не до снаги змушувати як монархістів, так і соціалістів коректувати свої дії відповідно до інтересів українського народу. Натомість українці змушені були весь час коректувати свої дії так, щоб підлагодитися під тих чи інших, але у цих умовах вони стримували болючих ляпасів від обох монархістів – за те, що начебто підігравали соціалістам, від соціалістів – за те, що були недостатньо “революційними”.

Однією з останніх спроб української верхівки лишитися на чільних

позиціях у суспільстві, нічого конкретно не роблячи, була “боротьба з русифікацією”.

Замість того щоб створювати власні видавництва чи йти працювати в українські відділення вже існуючих російських видавничих інституцій, українські горе-патріоти почали виступати у пресі із закликами закривати на Наддніпрянщині російські видавництва, бо вони, мовляв, несуть на Україну “русифікацію”. В умовах, коли національні видавництва самі не могли задовольнити попит на українську літературу, закривати російські видавничі інституції, які видавали також українські книжки, було злочинно. Проти таких поглядів рішуче виступав С.Петлюра, який на сторінках “Слова” зазначав у 1907 р.: “Візьмемо, приміром, такі інституції, як Київське або Харківське товариство грамотності. Адже обидва Товариства не вороже ставляться до української просвітньої справи. Обидва видавали й українські книжки. Очевидно, що видавництво цих книжок було б куди більшим, коли б про це подбали самі українці, коли б вони жвавіше взяли до роботи в цих товариствах... Адже ні для кого не тайна, що в таких, приміром, товариствах, як Харківське товариство грамотності, українські секції дихають на ладан, виявляючи мало живої діяльності не через те, що їм заважають росіяни, а через вину самих українців, які нічого або дуже мало роблять по тих секціях”¹.

С.Петлюра, виступаючи за поступове перетворення російських культурно-освітніх закладів на українські, разом з тим аж ніяк не заперечував права інших народів, що жили в Україні, мати свої національно-культурні інституції. “Висловлюючися за українізацію російських культурно-просвітніх закладів на Україні, – зазначав С.Петлюра, – ми не кажемо, що таких товариств не повинно бути на Україні. Україну заселяють не тільки одні українці. Є в ній також і інші нації, культурному розвитку котрих ми не маємо ніякого права робити перешкод та заборон. Але ті товариства, які удержуються на гроші українського народу, повинні стати національними, з російських змінитися на українські. Здійснити це завдання можуть тільки самі українці”².

Необхідно зазначити, що погляди С.Петлюри були близькі й значній частині українських селян, зокрема на Харківщині. Тут велике значення для соціально-економічного життя цього регіону відіграло Харківське товариство сільськогосподарської промисловості. Воно у великій мірі сприяло розвитку і піднесенню дрібного селянського господарства не лише в регіоні, а й у сусідніх українських губерніях. Товариство мало сільськогосподарське бюро, контрольну станцію насіння, сільськогосподарську пробну станцію, відділи садівництва, городництва, тваринництва та гуральництва, комітети для допомоги сільській кооперації. Виконувало воно і культурно-освітні функції. Так, товариство ви-

пускало журнал “Хлібороб”, яка виходила двома мовами – російською й українською, а всім її передплатникам розсилало як безплатні додатки сільськогосподарські книжки і брошури, в тому числі – українські видання “Чорний пар та плодозміни”, “Як збутися ярів та пісків”, “Про товариські крамниці”, “Корисні звіряти”, “Про виноград”, “Сіяні трави”, “Про родину”³.

Коли редакція “Хлібороба” у 1910 р. провела опитування своїх читачів на тему, “якою мовою видавати журнал”, то 28 чол. висловилися за видання його українською мовою, 33 – російською, 39 – за те, щоб видавати обома. Ознайомившись з результатами опитування, редакція “Хлібороба” вирішила продовжувати видавати журнал обома мовами”⁴.

Дані цієї анкети доводять той очевидний факт, що селяни розуміли, що не потрібно боротися з “русифікаторською” діяльністю російських освітніх й економічних інституцій, а, навпаки, відноситися до їх роботи дуже тактовно, не вимагаючи від них негайної українізації, проте маючи на увазі цю останню як перспективу на майбутнє.

Як бачимо, ставало дедалі більш актуальним знайти консенсус між культурно-освітніми та економічними завданнями українського суспільства. У ньому розгорнулися жваві дискусії про взаємозв’язок цих процесів в Україні.

Потрібно зокрема відзначити, що дискусії про взаємовідношення культурно-освітніх і економічних завдань були характерними й для Галичини 80-х років XIX ст. Тоді молоде покоління, яке гуртувалося довкола майбутніх організаторів радикальної партії, вимагало внести до програми товариства “Просвіта” пункт про економічну діяльність. Старше ж покоління надавало перевагу духовному розвитку народу та виступало проти “шлункових” ідей”⁵. Тобто намагання представників верхівки за допомогою демагогії про те, що існує якась “духовність на голодний шлунок”, не допустити до керівних посад молоді були характерними для українського суспільства і на Наддніпрянщині, й на Галичині. Але якщо на Західній Україні суспільство могло розвиватися еволюційно, то на Наддніпрянщині велика інонаціональна промисловість ставили перед ним питання руба: або швидко та оперативного реагувати на ті зміни, які відбувалися у житті, або будуть величезні людські жертви. Або українське суспільство шляхом інтенсифікації сільського господарства забезпечить розвиток великої промисловості, або по селах підуть каральні загони голодних робітників, які в силу своєї більшої організованості, безперечно, переможуть. І потім, коли велика промисловість створить достатню кількість техніки, проводирі останньої переморять голодом мільйони вже непотрібних їй українських селян, які з “робочих рук” перетворяться на “зайві роти”.

Отже, в умовах Наддніпрянщини намагання української верхівки протиставити ідеї духовні й економічні вело на практиці до громадянської війни та голодомору.

Певний прорив у становленні погляду на необхідність взаємозв'язку між духовно-культурним, освітнім й економічним процесами відбувся в 1909 р., коли у Львові відбувся Перший український просвітньо-економічний конгрес. Він накреслив напрямки майбутньої праці "Просвіти". Кость Левицький, оцінюючи значення українських організацій у русі до самостійності, сказав тоді: "А коли так дальше підемо дорогою чесною і витривалою праці з народом і для народу, то в незалежності економічній найдемо будучність самостійного народу"⁶. Тобто був проголошений тезис, що самостійність народу – це те, що базується на його економічній незалежності, є її логічним продовженням та найвищим шаблоном.

На рубежі першого десятиріччя ХХ ст. в суспільному житті України досить чітко простежується дві ідеї: по-перше, український рух – це щось таке високе, духовне, що існує тільки для вищих, матеріальнозабезпечених прошарків суспільства, нижчим же його верствам, які у силу своєї матеріальної незабезпеченості загрузли в "шлункових проблемах", він недоступний. І, по-друге, український рух – це абсолютно земний процес пристосування народу до нових соціально-економічних та політичних умов з метою забезпечення йому максимально пристойне життя, збереження його від революцій, війн і голодоморів.

Логічним продовженням першої ідеї був пошук "ворогів української нації": росіян – на Наддніпрянщині, поляків – на Галичині. Логічним продовженням другої ідеї був пошук спільних економічних інтересів західних та східних українців поміж собою, а також українців з росіянами й поляками.

Друга ідея поступово почала витісняти першу, завойовуючи для українського руху дедалі нових союзників з боку простого люду.

Одним з найяскравіших проповідників цієї ідеї на Наддніпрянщині був А.Жук-Ільченко. На Першому просвітньо-економічному конгресі у Львові він зазначив, що до національної незалежності ведуть два шляхи: 1-й – політична боротьба; 2-й – народна самодіяльність в економічному та культурному житті.

На другому шляху головна роль належить кооперації, бо вона, як підкреслив А.Жук-Ільченко, "утворить національну фабричну промисловість, дасть засоби для існування мільйонам голодного й безробітного трудящого люду, спинить еміграцію, зробить наше селянство сильнішим економічно, оскільки, щоб не допустити до руїни свого краю й колонізації його чужим елементом, утворить внутрішній ринок для національної промисловості, запотребує величезні кадри ін-

телігентних робітників і тим утворить величезний ринок для національної літератури й науки - цього найяскравішого вислову національної культури". Далі він стверджував: "Коли розпилена тепер народна маса буде зорганізована в економічні і просвітньо-культурні інституції, коли вся сіть наших інституцій буде об'єднана в національні союзи й федерації, тоді наш нарід прибере форми організму, нації. І коли цей процес самоорганізації нації завершиться, тоді наступить самий важливий акт національно-політичної боротьби. Тоді ми поставимо дах на нашій національній будівлі, тоді введемо купол, на якому поставимо прапор самостійної нації"⁷. За ці погляди на А.Жука-Ільченка накинулися українські соціал-демократи. В статті "Кооперативний націоналізм" у газеті "Слово" його назвали "зрадником класових інтересів, ідеологом української буржуазії, що проповідує об'єднання всіх українських політичних партій без різниці класових інтересів та ідеалів, бо вони мають спільний ідеал - визволення народу з національної та економічної неволі"⁸.

Як бачимо в українському суспільстві склалася досить непроста ситуація. З одного боку, соціалісти з усією класовою ненавистю боролися проти національної верхівки, яку вони з незрозумілих причин називали "українською буржуазією", хоча інтелігенція у переважній більшості нічого не розуміла ні в комерції, ні у виробництві. А з другого боку, українські соціалісти разом з національною верхівкою нападали на кооператорів.

Якщо в працях ліберальних українців наявні ґрунтовна гімназична чи університетська виучка, намагання оцінювати існуючу перспективу, виходячи з реалій життя й лише відчувається невміння, а часто і небажання пристосуватися до умов капіталізму, що стрімко розвивався на Наддніпрянщині, то праці українських соціал-демократів написані на науковому та інтелектуальному рівні гімназистів-недоуків і "вічних студентів", які, начитавшись брошур, вирішили, що вони вже можуть нічого не вчити самі, а лише повчати інших. Тому й не дивно, що соціал-демократи у своїх працях відносно діяльності "Просвіти" поряд з вбивчою та в певній мірі справедливою критикою інтелігенції за її боягузтво, бажання замкнутися у своєму тісному колі й нікого до себе не підпускати не давали ніякої критики за головний недолік старої української еліти - невміння скласти концепцію культурного, освітнього та економічного розвитку Наддніпрянщини.

Спробу сконсолідувати українців зробив С.Петлюра, заснувавши у 1912 р. в Москві журнал "Украинская жизнь". Статті у ньому стоять на значно вищому інтелектуальному рівні, ніж в українській пресі 1905-1911 рр. До числа авторів цього щомісячника входили ті ліберальні українці, які зрозуміли необхідність залучення до провідних верств суспільства людей "з низів", особливо тих, що мали практичний досвід

ведення фінансової, кооперативної чи видавничої діяльності, й ті лівоцентристи, які зрозуміли, що принцип "все відбирати і поділити на всіх" нічого доброго народу не принесе.

Поряд із загальнотеоретичними статтями "Украинская жизнь" публікувала праці про розвиток перспективи національної економіки⁹, багато уваги приділяла також просвітянському рухові¹⁰. Щоправда, тоді на Наддніпрянщині лишилися лише дві активно діючі "Просвіти" - кам'янець-подільська й катеринославська, але якраз у той час вони почали активно працювати в напрямі поширення просвітянської ідеології у гущу селянських мас. І, на наш погляд, цей процес, який, нарешті, розпочався в "Просвітах", та початок діяльності "Украинской жизни" були взаємопов'язаними подіями. "Украинская жизнь" накреслила основні перспективи просвітянського руху на основі тих відомостей, які надсилали їй з Наддніпрянщини його діячі, а останні, використовуючи ті узагальнюючі перспективи й поради, які подавала на своїх сторінках "Украинская жизнь", втілювали їх у життя в своїх конкретних обставинах.

"Украинская жизнь" однією з перших впритул зайнялася питанням постанови національного культурно-освітнього руху на міцний фінансовий ґрунт. Адже ігнорування інтелігенцією питань економічного гуртування мас призводило до того, що кооперацію опанували чужі для українства сили. Характерним для цих антиукраїнських сил було те, що вони намагалися вбити клин між національними культурно-освітніми та економічними установами, хоча досвід усього цивілізованого світу показує, що і розвиток культури та освіти, й розвиток економіки це - тісно пов'язані, неможливі один без одного процеси. Розрив між культурно-освітніми та економічними інституціями неминуче веде до фінансового придушення перших, припинення інтелектуального розвитку суспільства, що відразу ж призводить до морального устаріння засобів виробництва, втрати ринків збуту, зупинення промисловості й масового безробіття. Важливо відзначити, що ті чужі українству сили, які робили це, самі чудово розуміли наслідки розриву між економікою і культурою й займалися своєю шкідницькою діяльністю цілком свідомо. Так, польський поміщик І.Волошиновський використовував економічну діяльність як засіб боротьби з діяльністю національною. Він проводив думку, що остання розділяє людей, сіє між ними розбрат, а економічна - навпаки, згуртовує і тому кожна нормальна людина повинна займатися нею, уникаючи діяльності національної. Багато зробивши (на відміну від українських лібералів та соціалістів) для економічного гуртування українських селян і разом з тим для їх денационалізації, І.Волошиновський, який до революції 1917 р. стояв на позиціях конституційної монархії, після відновлення Польської держави почав виступати з пози-

цій шовінізму й нещадно душив українську кооперацію, намагаючись її сполонізувати¹¹.

Якщо поляк І.Волошиновський усе ж багато робив для економічного гуртування українських селян, маючи на увазі їх подальше полонізування, то російські монархісти намагалися знищити як національні культурно-освітні, так і економічні інституції. Це було тим більш дивно, що в Україні знаходилися найбільш технічно оснащені промислові потужності, котрі потребували як інтенсивного сільського господарства, так і великої кількості технічно грамотних робітників. Тому, якщо антиукраїнська діяльність І.Волошиновського об'єктивно сприяла побудові тоді ще не існуючої Польської держави, то позиція монархістів сприяла розвалу Російської імперії.

Статті, написані стосовно "Просвіт" з монархічних позицій, взагалі мають відверто фальсифікаторський, провокаційний характер. Так, один з провідних ідеологів великоросійського шовінізму в Україні С.Гоголев на одній сторінці пише про те, що українство розрослося до гігантських розмірів й являє собою смертельну загрозу Російській імперії, а на другій, - навпаки, зловтішається з того, що всі українські "Просвіти" чи позакривані чи сидять з порожньою касою. Потім він вигадує неіснуючу "українську партію", залучаючи до неї всіх без розбору діячів-українців та соціал-демократичну фракцію у ній¹².

Складається враження, й на це, до речі, звертала увагу поміркована преса, що представники монархічних течій не розуміли найелементарніших процесів в українському національному русі¹³. Але можливий і такий варіант: російські монархісти в Україні, переважно більшість яких становили етнічні українці, викликавши своїми доносами столипінський циркуляр про боротьбу з національним сепаратизмом, самі того не бажаючи, добилися того, що царський уряд офіційно визнав українську націю. Тому після 1910 р. російські шовіністи почали проводити думку, що український рух - це не національний, бо такої нації, за їх твердженням, не існувало, а, мовляв, це антидержавний політичний рух всередині російської нації. Звідси й вигадки про існування "української партії" та "соціал-демократичної фракції" в ній.

На противагу І.Волошиновському і С.Гоголеву поступово формувался український економічний погляд на перспективи культурно-освітнього розвитку на Наддніпрянщині у цілому й просвітянського руху зокрема. Дуже потрібну діяльність розгорнув на сторінках "Украинской жизни" В.Садовський, який відійшов від проповідей класової боротьби та зрозумів, що без міцних економічної бази і фінансово-забезпечених культурно-освітніх інституцій, без чіткої, конструктивної соціально-економічної програми нема чого й говорити про покращення життя

українського народу.

В.Садовський почав виступати за те, щоб вирвати кооперативні установи з-під впливу імперських економічних структур і створити такі умови, щоб вони фінансували українські культурно-освітні заклади, які б у свою чергу забезпечували їх висококваліфікованими та національно-свідомими кадрами¹⁴.

Нові віяння, запроваджені "Украинской жизнью", перекинулися й на київську пресу. Газета "Рада" почала незрівнянно більше уваги приділяти висвітленню життя в українській провінції, майже щодня вміщуючи кореспонденції із сіл і містечок. У них автори намагалися проаналізувати та висвітлити досвід українських селян у сфері національно-культурного життя й кооперації. В 1911-1912 рр. "Рада" почала ставати газетою загальнонаціональною не в розумінні, що вона спромоглася виробити концепцію розвитку нації, яку, безумовно, підтримали б усі українські політичні партії, а у тому розумінні, що зуміла об'єктивно висвітлити всі здобутки, невдачі, мету українського руху, лишивши за партіями право виробляти свою концепцію дій.

У той час особливо пильну увагу "Рада" почала приділяти висвітленню питання становлення української економіки (не економіки в Україні, яка була б у руках представників неукраїнської національності та розраховувати на фінансову підтримку яких українська преса не могла, а саме національної економіки, яка, зміцнівши, повинна була забезпечити цій пресі матеріальне благополуччя). Розуміючи, що існування останньої прямо залежить від того, чи вистоїть національна економіка у конкуренції з інонаціональною економікою в Україні, газета "Рада" почала всіляко вихвалити першу й ляяти другу. При цьому потрібно визнати, що робила це "Рада" дуже вміло. Так, наприклад, 17 жовтня 1912 р. у газеті було надруковано кореспонденцію про каліцтва гірників на одній з шахт Південно-російського товариства на Катеринославщині, а через два дні вміщено матеріали про те, як турбуються про робітників в українських споживчих і хліборобських товариствах¹⁵. Висновки про те, які економічні структури є друзями простих українців, а які - ворогами, редакція надавала право зробити самим читачам.

Подібна позиція "Ради" в 1912 р. є цілком логічною та зрозумілою. Інонаціональний капітал, спочатку багато у чому навіть прислужився відродженню національного руху в Україні, створивши тут попит на висококваліфікованих інженерів, які у свою чергу потребували висококваліфікованих лікарів, учителів для своїх дітей, адвокатів й ін. На ці престижні місця почали претендувати й діти українських міщан та заможних селян. Але зайняти їх вони могли, лише здобувши вищу освіту. Саме бажання вивести своїх дітей у люди й було головною рушійною си-

лою національно-культурних прагнень українських селян. Тобто виникнення в Україні великого інонаціонального підприємництва і початок тут національного відродження є цілком логічно пов'язані між собою процеси.

З другого ж боку, потрібно говорити й про те, що у 1912-1913 рр. великий інонаціональний капітал ставав дедалі більш шкідливим, навіть ворожим до українського національного відродження. Від нього не мали ні копійки грошей українські національно-культурні інституції, що затримувало загальне культосвітнє зростання українців. Він не субсидував українську пресу та науку. Отримані в Україні дивіденди іноземним промисловцям і фінансистам було вигідніше вивозити й вкладати у науку, культуру, освіту своїх власних країн.

У російській пресі почалися звинувачення українського руху в сепаратизмі. Особливо ворожими щодо нього були вимоги чорносотенця С.Гоголева, який зазначав у 1913 р., що уряд мусить взяти під свій контроль усю фінансово-економічну діяльність українських кооперативних установ¹⁶.

Постає логічне запитання - а чи не було вигадане питання про український сепаратизм для того, щоб знайти привід для взяття під державний контроль національних економічних інституцій. В умовах же Російської імперії контроль з боку чиновництва неминуче призвів би до того, що інонаціональні капіталісти почали б давати чиновникам хабарі, аби вони всіляко гальмували та унеможлилювали діяльність українських економічних організацій.

Тобто можна твердити: у 1913 р. економічна війна проти української економіки, хай і в закамфльованому вигляді, була реально існуючим фактором. Тому всі українські національно-культурні інституції й у першу чергу преса, аби вижити самим, мусили проводити жорстку агітацію проти засилля іноземного капіталу.

Досить непрості дискусії розгорнулися і навколо питання про принципи кооперативного будівництва на II Всеросійському з'їзді кооператорів, який відбувся 1913 р. в Києві.

Українські представники вимагали, щоб кооперативне будівництво йшло знизу вгору, а керівники московських кооперативних установ проєктували покрити територію Росії своїми відділами.

Один з провідних діячів українського кооперативного руху М.Стаюк зазначав: "З'їзд, призначаючи, що союзне будівництво повинно йти вгору й спиратися на місцевій самодіяльності обласних союзів дрібного кредиту й обласних кооперативних банків, визнає недопустимість утворення відділів і агентур Московського банку у тих районах, де вже

* Союзне будівництво - процес взаємодії українських кооперативних спілок.

такі відділи чи агентури зліквідувано"¹⁷.

Але потрібно згадати, що ситуація в сфері економіки на Наддніпрянщині розвивалася не за класичними сценаріями західних країн - від малого до великого виробництва. А навпаки, у країні, де ще не сформувався й первинний капітал, було розгорнуто могутню індустрію. І в таких умовах загальнотеоретичні принципи побудови кооперації не підходили. Потрібні були взаємоповага й взаємодія між дрібним та великим кредитом, між дрібним і великим виробником. У деяких випадках загальноімперські структури мали поступитися на користь місцевих структур, а десь, навпаки, місцеві інституції повинні були діяти відповідно до стратегічних задумів імперських структур.

Хоча сам з'їзд проходив у нервовій обстановці й ніхто не хотів поступатися, все ж було прийняте рішення, в якому обидві сторони зробили крок назустріч один одному.

Представники Москви згодилися не створювати загальноімперського союзу, доки на місцях не будуть сформовані обласні структури.

Українські кооператори зняли вимогу про те, щоб розбудова кооперації в імперії йшла обов'язково знизу вгору.

Ці невеликі взаємні поступки були великим кроком у справі формування на Наддніпрянщині нового мислення, ідеології здорового глузду, коли на зміну голим ідеям, які потрібно виборювати, "не жаліючи власного життя", приходять уміння правильно оцінювати обстановку, ставити конкретні завдання та досягати їх, виходячи з існуючих умов.

Ця нова для Наддніпрянщини, але давно відома жителям розвинутих країн ідеологія не могла зробитися домінуючою одразу ж. Адже не можна швидко навчити мільйони людей орієнтуватися у кон'юктурі ринку, правильно розраховувати перспективи зростання чи падіння курсу акцій того чи іншого підприємства тощо. Тому для вкорінення цієї ідеології потрібен значний за тривалістю проміжок часу без воєн і революційних потрясінь. Потрібні цілеспрямовані зусилля уряду й підприємців по пропаганді цієї ідеології, по відкриттю шкіл, бібліотек, інших культурних закладів, які б створили перепону різного роду погромницькій агітації.

На жаль, часу в українських кооператорів і освітян уже не лишалося. У 1914 р. розпочалася Перша світова війна, яка зруйнувала просування українського суспільства до цивілізованого життя. Багато освітян та кооператорів, як законслухняні громадяни, пішли на фронт і там загинули, заплативши своїм життям за тупість та бездарність царського генералітету й прожерливість тих, хто наживався на військових поставках. Але навіть у таких важких умовах кооперативна і культурно-освітня діяльність на Наддніпрянщині не припинялася. На кооперативних з'їздах дедалі гучніше звучав заклик до найтіснішого об'єднання зусиль

тих українців, що працювали на економічній ниві, з українцями, які несли в народ культуру й освіту.

Поразки царської армії, що супроводжувалися нечуваними людськими втратами, розлад, який охопив усі сфери суспільно - політичного та економічного життя імперії, повернули у Росію й зокрема на Наддніпрянщину соціалістичну імміграцію. За допомогою лівої демагогії їй вдалося привернути до себе втомлені від війни робітничо-селянські маси і зламати ті зародки нового соціально-економічного ладу, що були закладені освітянами та кооператорами.

Роблячи короткий висновок, потрібно передусім відзначити, що в дискусіях, які точилися на початку ХХ ст. у суспільстві навколо питання про взаємозв'язок національно-культурних й економічних процесів в Україні, поступово вимальовувався головний стратегічний напрям розвитку української нації.

На фоні грізні окремих амбіціозних і малокультурних та малоосвічених невігласів, що намагалися видавати себе за політиків, на фоні величезної кількості виступів і статей, у яких вони обливали один одного брудом та звинувачували в усіх смертних гріхах, чим далі, тим усе виразніше звучали думки про необхідність навчити мільйони українців того, як правильно використовувати ті досить непрості для народу умови, коли у його життя стрімко ввійшла велика промисловість. Оцінюючи загальний напрям і динаміку суспільно-політичної думки на Наддніпрянщині, можна твердити, що якби в хід подій не ввірвалися війни й революції, якби не безкінечні нападки на кооператорів з боку імперських властей, іноземних підприємців, які, власне, у стратегічному плані самі були зацікавлені в успіху української кооперації, але гналися за копійкою сьогодні, не розуміючи, що завтра втратять усе, якби кооператорів та освітян підтримали інші українські сили, то їм би вдалося вивести український народ на цивілізований шлях розвитку.

¹ С.Петлюра. Російські культурно-просвітні інституції на Україні // Слово. - 1907. - № 27.

² Там же.

³ Гетер М. Бібліографія // Літературно - науковий вісник. - 1910. - № 50. - Квіт.-черв. - С. 604.

⁴ Там же. - С. 603.

⁵ Мазурик З. Відродити занедбале. "Просвіта" в розвитку економіки України // Слово. - 1991. - № 8.

- 6 Там же.
 7 Витанович І. Історія українського кооперативного руху. - Нью - Йорк, 1964. - С. 165.
 8 Там же. - С. 166.
 9 Садовський В. Наша кооперація // Украинская жизнь. - 1913. - № 2. - С. 109.
 10 Деятельность екатеринославской "Просвиты" в 1915 году и ее закрытие // Там же. - 1916. - № 2. - С. 40.
 11 Витанович І. Назв. праця. - С. 131.
 12 Щоголев С. Современное украинство, его происхождение, рост и задачи. - К., 1913. - С. 96-98.
 13 П.А.Столипін (некролог) // Рада. - 1911. - № 202. - 7 вересня.
 14 Садовський В. Назв. праця. - С. 109.
 15 Економічне життя України // Рада. - 1912. - № 236, 238. - 17-19 жовтня.
 16 Щоголев С. Назв. праця. - С. 153.
 17 Витанович І. Назв. праця. - С. 168.

Г. Степаненко (Київ)

КУЛЬТУРНО-ОСВІТНЯ ДІЯЛЬНІСТЬ ПРАВОСЛАВНОГО ДУХОВЕНСТВА ПОДІЛЛЯ (XIX – початок XX ст.)

Історія української православної церкви входить сьогодні в коло найбільш актуальних проблем минулого. Особливо цікавим є питання про вплив православного духовенства на процес культурного розвитку українського народу. Адже, незважаючи на наявність багатьох його дослідників, ця проблема залишається не розкритою до кінця. Виходячи з цього, ми вважаємо доцільним розповісти про культурно - освітню, просвітницьку, наукову й благодійну діяльність православного духовенства на Правобережній Україні у період розгортання в цьому регіоні царської русифікаторської політики.

У XIX - на початку XX ст. національно-культурне відродження в Україні не пройшло поза церквою. Вивчення цієї сторінки української історії показує, що саме православне духовенство становило основу національно-культурного пласту тодішнього суспільства. Найважливішою складовою участі кращих представників православної церкви у культурному русі була, безперечно, їх освітня діяльність.

В той період український народ не мав своєї національної церкви як установи. Однак у масі своїй, як підкреслює відомий учений з діаспори І. Власовський, "...не зросійщився, а, залишаючись українським, зберігав і вносив у своє церковно-релігійне життя певні національні моменти; церква аж ніяк не була пережитком у національно-духовній структурі України"¹.

Позитивним змістом та певною специфікою визначається культурно-освітня діяльність православного духовенства Поділля – одного з найцікавіших та особливих (з точки зору конфесійної ситуації) історичних регіонів України. Його особливість полягає в тому, що довгий час ця територія перебувала у складі Речі Посполитої. До складу Російської імперії її включено наприкінці XVIII ст. Тому ще довгий час там відчувався дуже сильний польський вплив. До 30-х рр. XIX ст. освітню справу на Поділлі практично було зосереджено в руках поляків-католиків і уніатів. Тільки з 40-70-х рр. православна церква у цьому регіоні знов посіла відповідне їй місце.

Хоча в умовах російського державного деспотизму офіційна православна церква Поділля перетворилася на засіб русифікації й царствлення, у глибинах народного світогляду, в церковно-обрядовому побуті селянства, у середовищі рядового українського духовенства завжди був присутній національний дух, який згодом вилився в потяг до національно-культурного відродження. Саме завдяки присутності цього українського національного духу "подільське духовенство, – як зазначав О.Г.Лотоцький, - не зазнало того болючого процесу асиміляції та нівеляції, через який пройшло наше духовенство по інших частинах України"².

Треба сказати, що за православною церквою на Поділлі офіційно визнавалися більш виразні ознаки саме української церкви, ніж по інших українських єпархіях. Це сталося насамперед завдяки тому, що царський уряд чітко усвідомлював – у державі повинна бути єдина православна віра. Тому нехай краще буде на Поділлі православна церква з тимчасовими українськими ознаками, ніж римо-католицька. Всі зусилля уряду в цьому регіоні були спрямовані перш за все на опрацювання, а потім вже на русифікацію населення.

Щоб вирівняти можливості впливу на народ католицького і православного духовенства, треба було створити відповідні умови, насамперед у справі народної освіти в душі православ'я.

На Поділлі з 1803 р. існували парафіяльні училища, які були майже єдиними навчальними закладами для всіх верств населення. Церква призначала десятку частину своїх прибутків на їх утримання. Згідно з Уставом духовних училищ (1807 р.), римо-католицькі й православні парафіяльні священники служили у них наглядачами та викладачами бо-

гослов'я. Ці училища поділялися на міські (з двома розрядами) і сільські (однорозрядні). У міських (або "великих") парафіяльних училищах у першому розряді навчали читати, писати, рахувати, розуміти катехізис. У другому розряді більш докладно викладалися граматика й арифметика, практична механіка, місцевий землеопис, тваринництво, землеробство та садівництво. Навчання тривало 4 роки.

В парафіяльних школах сільської місцевості хлопців навчали у вільний від роботи час садівництву, виготовленню примітивних землеробських знарядь, а дівчат – веденню домашнього господарства. Крім цього, селянські діти вивчали церковний спів, основні молитви і початкову грамоту. Училища називалися "парафіяльними" не за сутністю навчання, а тому, що парафії об'єднувалися у відповідні навчальні округи³.

Проте рівень освіти населення був дуже низьким. Відомо, що в 1835 р. у Подільській єпархії існували такі освітні заклади: парафіяльні училища (3), повітові й парафіяльні духовні училища (7), гімназії (2), повітові училища (2)⁴. Переважна більшість з них перебувала під опікою православного духовенства. Адже після польського повстання 1831 р. римо-католицьких навчальних закладів, як і самого відповідного духовенства, на території Поділля майже не залишилося.

Всі ці переходи від однієї віри до іншої негативно відбивалися на загальному рівні народної освіти. Причиною такого становища був, між іншим, низький освітній рівень самого духовенства єпархії. На це звернули увагу спеціальні делегати від св. Синоду на чолі з професором Київської духовної академії протоієреєм І. Скворцовим, які обстежували у 1831 р. стан духовенства в Подільській єпархії. Виявилось, що 1/3 з нього зовсім не мала відповідної освіти; священники, які закінчили духовну семінарію, становили лише 1/7 частину всієї їх чисельності⁵. Відсутність широкої мережі шкіл, низький рівень підготовки священників, слабкість її матеріального забезпечення не давали змоги православному духовенству розв'язувати проблему підвищення рівня освіти населення Правобережної України⁶. Внаслідок цього Поділля за кількістю учнів на 100 чол. населення серед 9 українських губерній у 1856 р. посідало передостаннє місце – 0,25 (0,23 – Волинська)⁷.

Ситуація почала змінюватися після скасування кріпосного права в 1861 р. та особливо після видання нових "Правил про церковнопарафіяльні школи" у 1884 р. Було встановлено, що школи, які існують при парафіях, переходять повністю під опіку й утримання св. Синоду. Відтепер вони стали називатися церковнопарафіяльними, поділяючись на однокласні з дворічним навчанням і двокласні з чотирирічним. У "Правилах" посилювалися вимоги до духовенства щодо його

освітнього рівня, педагогічної майстерності, до неухильного впровадження в школі православного вчення, віри та християнської моралі, навчання дітей первісним корисним знанням. До програми включалися Закон Божий, письмо, читання, арифметика, у двокласних школах – також і короткі відомості з історії церкви й батьківщини⁸.

Згідно з §7 "Правил", з дозволу єпархіального керівництва духовенство відкривало при церковнопарафіяльних школах додаткові класи з окремих предметів, особливі ремісничі відділення, школи для дорослих та недільні школи. Під контролем церкви перебували і школи грамоти⁹.

У Подільській губернії, де, як відомо, до 1911 р. не існувало земств, отже, й земських шкіл, рух за відкриття та оновлення парафіяльних шкіл набував швидкого поширення. В "Подольских єпархіальних ведомостях" у 1884 р. були опубліковані першочергові завдання духовенства в справі початкової освіти сільського населення, якими передбачалося: а) священникам більше сприяти популяризації шкіл; б) тричі на тиждень парафіяльному священнику відвідувати школу й викладати Закон Божий; в) розвивати у собі педагогічні здібності; г) турбуватися про заснування бібліотек; д) навчати дітей церковному співу¹⁰.

Відомо, що церковнопарафіяльні школи користувалися прихильністю сільського населення. Адже навчання в них мало релігійний характер і перше місце посідали основи людської моралі, Слово Боже та церковний спів.

"Правила про церковнопарафіяльні школи" надавали можливість (§2) використовувати для їх розвитку як кошти парафії, так і допомогу громадських товариств та братств, приватних і духовних осіб та закладів. У Подільській єпархії було визнано можливим під час великих церковних свят проводити збір пожертвувань на школи, а також запропоновано мировим посередникам сільських громад асигнувати на кожную школу особливі суми до 150 крб.¹¹ Державне фінансування церковнопарафіяльних шкіл до кінця XIX ст. залишалося в розмірі 10 тис. крб щорічно¹².

Піклування православного духовенства Поділля про розвиток освіти давало свої наслідки. Якщо у 1882 р. в Подільській єпархії налічувалося 756 церковнопарафіяльних шкіл з 16 374 учнями, то вже у 1900 р. – 2 045 шкіл з 95 583 учнями¹³. За даними церковного історика І. Преображенського, в Подільській губернії вже в 1893 р. припадало на 100 церков 82 школи. Це більше, ніж у Харківській(42), Полтавській(63), Катеринославській(67), Херсонській губерніях (78)¹⁴. Показовою зокрема є таблиця, яка відображає кількість церковнопарафіяльних шкіл Кам'янецького повіту Подільської губернії

1915-1916 рр.¹⁵:

**Кількісна характеристика шкільної мережі
Кам'янецького повіту Подільської губернії у 1915 – 1916 рр.**

Округ	Кількість православних шкіл	Кількість церковно-парафіяльних церков	Кількість міністерських шкіл	Кількість земських шкіл
1	16	11	-	-
2	22	22	8	-
3	20	28	7	3
4	20	20	7	-
5	21	27	11	-
6	22	17	17	2
7	20	25	7	3

З цієї таблиці видно також, що початкова освіта на Поділлі перебувала переважно під егідою православного духовенства: майже при кожній парафіяльній церкві існувала одна, а то й більше народних шкіл. Однак у цілому рівень початкової освіти в Україні на початку ХХ ст. поступався як загальноросійському, так і європейському¹⁶. “Подольские епархиальные ведомости” звертали увагу на незадовільний стан багатьох церковнопарафіяльних шкіл з причин нестачі приміщень, фінансів, недбалого виконання духовними особами своїх педагогічних обов’язків тощо¹⁷. Так, наприклад, парафіяльний священник П. Летичівського повіту був позбавлений Подільською духовною консисторією своєї посади за незадовільне виконання обов’язків у народній школі¹⁸. Відомі випадки, коли селяни просили дозволу замінити церковнопарафіяльну школу на міністерське народне училище тому, що “церковная школа не дает нашим детям той пользы, какую может принести министерская”¹⁹. Проте якщо уважно вивчити подібні документи, то можна побачити, що в дійсності селяни просто не хотіли витратити кошти на утримання церковних шкіл, знаючи, що міністерські школи повністю фінансувалися з державної казни²⁰. А загалом можна з впевненістю визнати, що матеріальні кошти та педагогічні кадри – основні проблеми церковнопарафіяльних шкіл у період усього їх існування.

Питання підготовки вчительських кадрів постійно турбувало керівництво Подільської єпархії. За проектом члена Подільської єпархіяль-

ної училищної ради М.Буніна було прийнято програму педагогічних курсів для вчителів церковнопарафіяльних шкіл²¹. Для забезпечення належного рівня підготовки слухачам курсів надавалася можливість безкоштовно користуватися Кам'янецькою публічною бібліотекою. На посади вчителів церковнопарафіяльних шкіл в основному призначали випускників духовноосвітніх навчальних закладів²².

У досліджуваній період на Поділлі як частині Російської імперії склалася певна система духовної освіти*. Вона була представлена семінарією, Кам'янецьким, Тивровським, Тульчинським, Приворотським чоловічими духовними училищами, а також Подільським і Тульчинським жіночими єпархіяльними училищами для навчання жінок духовного звання²³.

Справі освіти дівчат, що походили з духовного стану, православне духовенство Поділля надавало багато уваги. У 1864 р. в Кам'янці було відкрите жіноче єпархіяльне училище, а трохи пізніше – й у Тульчині. Їх вихованки мали право та навіть були зобов’язані вчителювати в церковнопарафіяльних школах. Для вступу до жіночих училищ доньки духовенства проходили відповідну підготовку²⁴.

Семінарії у кінці ХІХ ст. стали вогнищами українського національно-культурного руху серед молоді. Діяльність Подільської семінарії – це одна із самих значних сторінок усього духовно-культурного життя краю. Вона заснована в 1797 р. у Шаргороді, а з 1806 р. – переведена в Кам'янець-Подільський. Основне завдання семінарій і духовних училищ полягало у підготовці кадрів православного духовенства, в тому числі викладачів. Щорічно у Подільській семінарії навчалися 300-400 учнів та працювали близько 20 педагогів – переважно випускників духовних академій Києва, Петербурга, Казані²⁵.

Семінарія мала три відділення: нижче, середнє й вище; за успішністю учні поділялися на три розряди – перший, другий і третій. Звання студента отримували тільки учні вищого відділення, які закінчили курс у першому розряді. Викладалися в семінарії наступні предмети: богослов’я, св. Письмо, церковна та загальна історія, грецька, французька, німецька, єврейська мови, російська словесність, археологія, історія філо-

* Взагалі система духовної освіти Наддніпрянської України в зазначений період мала таку структуру: духовне училище, семінарія, академія. Духовне училище – це перша стадія підготовки священослужителів. Воно мало 5 класів і ті, хто скінчив його, мали право бути дяками або вчителями церковнопарафіяльних шкіл (після додаткового іспиту). Але переважна більшість тих, хто кінчав духовне училище, переходили далі, до семінарії, де вчилися ще 6 років та тоді вже мали право бути священниками. 5 класів духовного училища і 4 семінарії дорівнювали більш-менш гімназичному курсові. 5 і 6 класи семінарії були вже спеціально богословськими. Вищу духовну освіту діставали ліпші учні семінарій у Духовній академії, де наука тривала ще 4 роки.

софії (до Канта включно), логіка, частина метафізики, фізика, онтологія, соматологія, психологія, етика, математика²⁶. Склад предметів, що вивчалися у семінарії, час від часу змінювався. Наприклад, з 1840 р. зменшено вивчення філософії, виключено з викладання метафізику. Надто більша увага почала приділятися навчанню майбутніх парафіяльних священиків спілкуванню з простим народом і доведенню до нього Слова Божого. З 1821 до 1833 рр. у семінарії викладалася також польська мова. Крім обов'язкових, вводилися й інші загальноосвітні предмети.

Частина учнів перебувала на казенному утриманні (казеннокошпті). Таких було щорічно 25-30%²⁷. Відомо, що за казенний кошт у семінарії навчали також і дітей померлих священиків²⁸. Казеннокошпті разом з учнями, які приїхали з різних місцевостей та навчалися за свій кошт, жили у гуртожитку – бурсі (бурсою називали й сам духовний навчальний заклад). Інші семінаристи жили по квартирах.

Подільська семінарія майже завжди відчувала матеріальну скруту. Спочатку, коли уряд був зацікавлений в якнайшвидшому розповсюдженні православної освіти на Поділлі, фінансування духовних навчальних закладів було більш-менш задовільним. Наприклад, у 1833 р. Комісія духовних училищ “по уваженню особенных обстоятельств тамошнего края” ухвалила відпустити для подільських духовних училищ на додаток до вже існуючих ще 30 окладів для бурсаків і 30 – для напівбурсаків²⁹. Згодом гроші, які виділялися на утримання подільських духовно-освітніх закладів, почали часто затримуватись³⁰, а тих, що надходили, катастрофічно не вистачало. Так, 1863 р. “передержка по содержанию семинарии составляет 1230 р. 97 коп.”³¹. До цього ще необхідно додати дуже низький рівень викладацьких окладів у духовних навчальних закладах Поділля, який “по чрезвычайной и постоянно повышающейся дороговизне всех жизненных продуктов крайне недостаточен”³².

Оскільки учні семінарії насамперед готувалися до викладацької діяльності, в ній особлива увага приділялася викладанню педагогіки. У 1877 р. учні отримали можливість проходити педагогічну практику безпосередньо при своїй семінарії, де з цією метою того ж року було відкрито недільну школу. Учбові заняття в ній проходили під безпосереднім наглядом семінарського вчителя з педагогіки³³.

Крім основних занять, учні опановували також літературу із сільського господарства, медицини, ветеринарії, щоб бути на селі корисною людиною не лише в духовному, а й у практичному плані. Для розвитку смаку до церковного живопису при семінарії було відкрито клас іконопису³⁴. В її бібліотеці налічувалося близько 500 томів книг. Вона отримувала 18 найменувань різних періодичних видань. Серед них: “Вос-

кресное чтение”, “Духовный Вестник”, “Душеполезное чтение”, “Руководство для сельских пастырей”, “Странник”, “Труды Киевской духовной академии”, “Вестник Юго-Западной России”, “Епархиальные ведомости” тощо³⁵. З давніх часів існувала традиція безкоштовно надавати книжки церковного і повчального змісту бідним учням семінарії та підлеглих їй училищ. Наприклад, у 1826 р. семінаристам було роздано 140 примірників книжок, учням Каменецького духовного училища – 655, Шаргородського – 61, Приворотського – 298³⁶.

Багато семінаристів писали вірші, оповідання, робили переклади на українську мову. Тут існував культ української пісні й музики, був чудовий учнівський хор. Крім того, в семінарії працювали два великих оркестри – духовий і струнний.

Але не слід дуже ідеалізувати тогочасних семінаристів. Учні духовних навчальних закладів були дуже різними за матеріальним станом, поведінкою, рівнем загальної освіти, інтелектуальним розвитком. Відомо багато прикладів незадовільної поведінки семінаристів: погане ставлення до занять, невідвідування уроків³⁷, аморальні вчинки, образа викладачів³⁸, пияцтво та бешкетування, аморальні стосунки з жінками³⁹, крадіжки⁴⁰. А коли наставав час складати небажані іспити, то можна було навіть вчинити вибух у будинку семінарії⁴¹. Серед викладачів теж мали місце випадки порушення педагогічної етики⁴².

З Подільською семінарією пов'язане зародження першого осередку демократичного спрямування (1849-1855), на базі якого згодом було засновано Подільський епархіальний історико-статистичний комітет. Очолював гурток, до якого входили вихованці й викладачі семінарії, Павло Гліщинський – людина прогресивних поглядів, популяризатор літератури про народні традиції, історію краю, вірування подолян. Серед членів гуртка помітними постатями були учні семінарії, майбутні українські письменники С.Руданський, А.Свидницький, К.Шейковський. У 1852 р. С.Руданський упорядкував двотомне зібрання народних українських пісень Подільського краю, а в 1861-1862 рр. видав збірник “Копа пісень” і ґрунтовний етнографічний нарис “Подільське весілля”. Того ж часу К.Шейковський видав народознавчу працю “По-бут-подолян”, а А.Свидницький – етнографічну “Основу”⁴³.

Безперечним є факт, що серед духовенства Поділля саме в зв'язку з його прогресивною культурно-освітньою діяльністю сформувалися цілі духовні генерації, кращі представники яких заявили про себе у масштабі всього українського національного відродження. Й, як слушно зауважував очевидець подій того часу В.Приходьмо, “... не інститути, не кадетські корпуси, не гімназії, а духовні училища і духовні семінарії були середніми школами саме українського народу. Не за шкільною

програмою, звичайно, не за викладацькою (російською) мовою, а за своїм духом, складом учнів, що на 90% походили з українського села і були зв'язані з українськими масами. Тоді як в гімназіях на 80% навчалися діти зрусифікованого місцевого населення, євреїв та поляків”⁴⁴. Таким чином, український народ, майже не маючи своєї світської національної інтелігенції, мав духовну.

У жовтні 1863 р. в Кам'янці було започатковане св. Іоанно-Предтеченське братство, яке займалося благочинною діяльністю по відношенню до бідних і неповнолітніх сиріт. Під його опікою там же було відкрито притулки для дівчат віком від 2 до 13 років та хлопців віком від 7 до 16 років з ремісничою школою⁴⁵. Крім цього, в Подільській єпархії діяли семінарське Іоанно-Богословське братство (складалося з учнів і викладачів семінарії) й Подільське Свято-Троїцьке місіонерське братство.

Духовенство Поділля перше всіх порушило питання перед урядом про те, щоб у семінарії викладали українську історію та літературу, а в церковнопарафіяльних школах – українську мову. Св.Синод це прохання задовольнив. І в жовтні 1907 р. у газеті “Православная Подолия” з'явилася звітка: “На ім'я його преосвященства єпископа подільського Парфенія прийшов указ св.Синоду, в якому, згідно з проханням з'їзду подільського єпархіального духовенства, дозволяється викладати в Подільській духовній семінарії як обов'язкову науку українську літературу та історію України і Поділля, але так, щоб наука ця відбувалася після звичайних лекцій і на місцевий кошт. св.Синод також дозволив користуватися українською мовою при викладанні в церковнопарафіяльних школах”⁴⁶. Однак, коли єпископ Парфеній почав заохочувати духовенство до проповідей українською мовою й сам почав проповідувати нею, той же св.Синод перевів його до Тульської великоруської єпархії. З посиленням реакції у Росії справа українізації духовно-навчальних закладів на Поділлі почала завмирати, а в 1912 р. св.Синод скасував свій дозвіл на неї від 1907 р.⁴⁷ Проте шестикласники семінарії уклали цілу збірку проповідей українською мовою та видрукували її у друкарні, влаштованій на горіщі гуртожитка⁴⁸.

Взагалі боротьба за українську мову на Поділлі почалася з видавничої справи. Вже із середини XIX ст. робилися спроби видання духовної, церковно-релігійної літератури українською мовою. З великими труднощами у 1849 р. протоієрей В. Гречулевич з Поділля видав збірник проповідей українською мовою, перевиданий потім П.Кулішем, а також кілька брошур релігійного змісту. Щодо видання Св.Письма в українському перекладі П.Морачевського (в 1835-1849 рр. – інспектор Кам'янецької гімназії), то редагував цей текст призначений св.Синодом у березні 1905 р. єпископ подільський Парфеній (у миру Памфіл Левицький – українець з Полтавщини). В Кам'янці він організував з

цього приводу спеціальну перекладацьку комісію у складі протоієреїв Є.Січинського і К.Старинкевича, наглядача духовного училища А.Неселовського, вчителя жіночої духовної школи Н.Бичківського⁴⁹.

На Поділлі друком виходила ціла низка духовних періодичних видань: “Православная Подолия”, “Голос Подольской церкви”, “Подольский Свято-Троицкий православный народный календарь” (місяцеслов), “Подольские епархиальные ведомости”.

У “Ведомостях”, які почали виходити із січня 1862 р., друкувались (окрім творів власне релігійного змісту) історико-статистичні відомості про парафію, духовно-освітні заклади, поради й методика з освітньої справи, етнографічні повідомлення про Подільську єпархію. На сторінках “Ведомостей” були опубліковано “Історико-статистичний опис Подільської єпархії” П.Глишинського, “Історико-географічний опис Поділля” М.Симашкевича, історичні статті П.Троїцького, М.Орловського, Д.Синицького. Крім цього, як додаток до “Подольских епархиальных ведомостей” у 1877-1879 рр. вийшли два випуски “Трудов Комитета для историко-статистического описания Подольской епархии”. Додатком до “Ведомостей” виходив також щороку “Календарь Подольской епархии”. Там, крім назв церковних свят, друкувався перелік історичних дат, які стосуються Поділля, хронологія важливих подій та опис деяких визначних пам'яток цього краю.

Незважаючи на всякі утиски й обмеження щодо українства, в кінці XIX – на початку XX ст. виникають організації та установи, які ставили своїм завданням дослідження історичного минулого і зокрема духовного національного відродження. На Поділлі при безпосередній участі духовенства розгорнула свою діяльність “Просвіта”, яку очолював уже згаданий єпископ-українофіл Парфеній. Вона відкрила міську й 4 сільських бібліотеки-читальні, які опікували парафіяльні священники⁵⁰.

Там же, у Кам'янці, активно працював Подільський єпархіальний історико-статистичний комітет, заснований 1865 р.⁵¹. До першого його складу ввійшли члени єпархіального управління, викладачі семінарії. Першим його головою був ректор останньої Феогност (Лебедев), а секретарем – викладач семінарії О.Павлович. Серед активних діячів Комітету протягом усього часу його існування були відомі краєзнавці Є.Січинський, М.Яворовський, М.Доронович, П.Троїцький, М.Орловський, І.Новицький, С.Струменський, О.Лотоцький та ін. З 1876 р. було започатковано спеціальний друкований орган – “Труды Комитета для историко-статистического описания Подольской епархии”. Це сприяло поживленню роботи по збиранню матеріалів для історичного опису Поділля. Комітет співпрацював з Київською археологічною комісією, з редакцією журналу “Киевская старина”, з Московським археологічним

товариством, Одеською міською публічною бібліотекою, Волинським церковним археологічним товариством тощо. Діяльність Комітету почала згортатися лише з початком Першої світової війни.

За матеріалами історії Поділля, які збирала етнографічно-статистична експедиція на чолі з П.Чубинським, було підготовлено невеликий збірник обрядів і вірувань українського народу, його церковних свят. У збиранні матеріалів брали участь учні Подільської семінарії, а також священник з Ушицького повіту Д.Струцинський та священник з Вінницького повіту Д.Чернецький⁵² і члени Подільського історико-статистичного комітету.

Особливого піднесення культурно-національна діяльність духовенства, зокрема вихованців семінарій, набула в роки першої російської революції. У Подільській семінарії ще з 1893 р. існувала "Громада", яка в жовтні 1905 р. стала основою страйкового комітету студентів⁵³. Українські гуртки створюються у Вінницькій церковно-учительській школі й Подільській семінарії, де їх організаторами були В.Чехівський та С.Іваницький⁵⁴.

У 1903-1905-х рр. помічником інспектора Подільської семінарії працював Володимир Чехівський – активний діяч київської "Громади", пізніше - депутат Державної думи, професор, голова Ради міністрів і міністр закордонних справ УНР. Сам з родини священника, вихованець семінарії, він посідав провідне місце в справі культурно-національного руху православного духовенства. Цікавою є так звана "справа Чехівського", чутки про яку дійшли до св.Синоду: у 1903-1904 рр. учні сотого випуску Подільської семінарії на випускній фотографії замість єпархіального архієрея, ректора й викладацького складу в центрі групи помістили свого ідейного наставника В.Чехівського та бюсти Т.Шевченка і М.Костомарова⁵⁵. Так вихованці семінарії продемонстрували символи своєї віри.

Цей яскравий приклад свідчить про те, що діяльність духовенства, спрямована на виховання молоді у національному дусі, плекання рідної мови, культури, православної віри, давала свої наслідки. Серед сподвижників національно-патріотичної справи слід згадати священника парафії с. Коханівці на Поділлі (1904 р.) Миколу Борецького, пізніше – духовника Вінницького учительського інституту, якого в 1927 р. було висвячено на митрополита УАПЦ; єпископа подільського Димитрія (Дмитра Самбікіна), який був головою Подільського єпархіального історико-статистичного комітету. У січні 1890 р. він заснував Давньосховище – своєрідний центр культурного життя та музей старовини, куди надходили культові реліквії й старовинні речі народного побуту. Воно складалося з бібліотеки, архіву і, власне, му-

зею. Завідуючим та секретарем його був до 1922 р. Є.Сіцинський. Факт заснування Давньосховища був своєрідним заклик до духовенства, до всього освіченого місцевого товариства озирнутися на минуле своєї батьківщини, свого краю, джерел народного духу. На долю преосвященного Димитрія випало й закладання в 1891 р. храму-пам'ятника на честь князя Олександра Невського⁵⁶.

Відомим дослідником минулого свого краю був священник с.Глядки Проскурівського повіту М.Я.Орловський. На власний кошт він здійснив опис майже всіх міст та містечок Подільської губернії. Зібрана ним і заповідана парафії бібліотека налічувала 2349 рідкісних книг, рукописів, стародруків. М.Орловський був обраний членом імператорського Російського географічного товариства й членом Подільського єпархіального історико-статистичного комітету⁵⁷.

Помітною постаттю серед національно-патріотичних кіл вважається Антоній Гриневич – письменник, громадський діяч з родини священника, вихованець Подільської семінарії та Київської духовної академії. Його нариси з українського духовного життя приваблюють читача широким світоглядом, гостротою культурно-освітньої проблематики. А.Гриневич був одним з активних членів української фракції в Державній думі. Саме він подав законопроект про дозвіл викладання національною мовою в початкових і середніх школах України, а також про впровадження у вищих навчальних закладах краю кафедр українознавства⁵⁸.

Понад тридцять років працював у парафії селища Ганкополя на Тульчинщині відомий письменник Василь Гречулевич – проповідник української мови, історії, культури. Вихованцем Подільської духовної семінарії був письменник й етнограф Анатолій Свидницький - автор підручника для недільних шкіл "Свята історійка з катехізисом". Разом з А.Свидницьким там навчалися С.Руданський та Г.Лотоцький – батько відомого дослідника і письменника О.Лотоцького, теж вихованця семінарії. Серед яскравих постатей, що здобули освіту в цьому навчальному закладі, був Митрофан Симашкевич. Він пішки обійшов майже все Поділля, збираючи величезну кількість етнографічного матеріалу, який згодом опублікував у "Подольских єпархиальных ведомостях"⁵⁹.

Особливо значну роль у створенні історії Подільського краю відіграв Євтим (Юхим) Сіцинський – виходець із стародавнього духовного роду. Він редагував "Подольские єпархиальные ведомости", друкував там свої праці з історії, археології, етнографії, був активним діячем та секретарем Історико-археологічного товариства й при ньому церковно-історичного музею (так, з 1903 р. почали називатися По-

дільський епархіальний історико-статистичний комітет та Давньосхо-вище при ньому), який згодом за багатством своїх колекцій став гордістю Поділля і всієї України. Кероване Є.Сіцинським Історико-археологічне товариство видало дванадцять томів наукових праць з історії, культури, етнографії, економіки Поділля. Він був членом багатьох наукових інституцій та товариств у Росії й за кордоном.

Таким чином, дослідження культурно-освітньої діяльності православного духовенства Поділля дає можливість стверджувати, що ця верства українського суспільства в XIX - на початку XX ст. зробила вагомий внесок у розвиток української культури, а її кращі представники посідають гідне місце серед яскравих імен вітчизняної історії, культури, національного руху.

- 1 Власовський І. Нарис історії української православної церкви. - Нью-Йорк, 1977. - Т.3.
- 2 Лотоцький О. Сторінки минулого. - Варшава, 1933. - Ч.3. - С. 238-239.
- 3 Устав для приходских училищ в губерниях Волынской, Киевской и Подольской. - Б.м., 1807.
- 4 ЦДІАК. - Ф. 442, оп.1, спр.1805 (1835 р.), ч.2, арк.23.
- 5 Описание документов архива западно-русских митрополитов. - СПб., Б.г. - Т.1-3. - С.1028.
- 6 Шульгин В. Юго-западный край в последнее двадцатилетие (1838-1863). - К., 1864. - С.211.
- 7 Українська культура. - К., 1993. - С.64.
- 8 Труды Киевской духовной академии. - 1885. - № 4. - С.547-549.
- 9 Малышевский И.И. К вопросу о лучшем устройстве церковно-приходских школ // Труды Киевской духовной академии. - 1883. - № 1. - С. 560.
- 10 Вера и разум. - Х., 1884. - Т.3. - С. 395-399.
- 11 Труды Киевской духовной академии. - 1885. - № 4. - С. 565.
- 12 Церковно-приходская школа. - 1887. - Кн.3. - С.5-7.
- 13 Вера и разум. - Х., 1885. - Т.1. - Ч.1 - С.328; Літературно-науковий вісник. - 1901. - Т.13 - Кн.1-4. - С.150-151.
- 14 Отечественная церковь по статистическим данным с 1840/41 по 1890/91 гг. - СПб., 1897. - С.6.
- 15 Справочная книга Подольской епархии за 1915-1916 гг. - С.4-31.
- 16 Українська культура. - К., 1993. - С.65; Літературно-науковий вісник. - 1903. - Т.21. - Кн.2. - С.124-127.
- 17 Літературно-науковий вісник. - 1899. - Т.7. - Кн.9. - С.204.
- 18 Вера и разум. - Х., 1884. - Т.3. - С.56-57.
- 19 ЦДІАК. - Ф.707, оп.209, спр.161, арк.5.
- 20 Там же. - Арк.1.

- 21 Подольские епархиальные Ведомости. - 1890. - № 17. - С.277-287.
- 22 Там же. - 1891. - № 38. - С.539-540; Там же. - С.169-174.
- 23 Справочная книга Подольской епархии за 1915-1916 гг. - С. 26-33.
- 24 Ровінський В., Миханчук О. Православ'я на Подолі: іст. нариси. - Кам'янець-Подільський, 1995. - С.125; Подольские епархиальные Ведомости. - 1878. - № 13. - С.1263-1264; - 1872. - №14. - С.343.
- 25 Подольские епархиальные Ведомости. - 1890. - № 17 - С.174.
- 26 Исторические сведения о Подольской духовной семинарии. Д.С-кого. - Кам'янець-Подольський, 1866. - С.34-35.
- 27 Приходько В. Під сонцем Подолі: Спомини. - Львів, 1931. - С.21.
- 28 ЦДІАК. - Ф.711, оп.2, спр.5399, арк. 1-2.
- 29 Там же. - Спр.2173, арк.1-2.
- 30 Там же. - Спр.5328, арк.1.
- 31 Там же. - Спр.5862, арк.1.
- 32 Там же. - Спр.5818, арк.1.
- 33 Подольские епархиальные Ведомости. - 1878. - № 13. - С.489-495.
- 34 Ровінський В., Миханчук О. Назв. праця. - С.38-44,124.
- 35 Подольские епархиальные Ведомости. - 1878. - № 13. - С.500.
- 36 ЦДІАК. - Ф.711, оп.2, спр.1187, арк.4,5.
- 37 Там же. - Спр.5831, арк.1,5.
- 38 Там же. Ф. 442, оп. 159, спр.372, арк.5-8.
- 39 Там же. - Спр. 165.
- 40 Там же. - Спр.712, арк.1,2,13,14.
- 41 Там же. - Ф.419, оп.1, спр.5788, арк.1, 2, 4, 5.
- 42 Там же. - Ф.711, оп.2, спр.165, арк.1,20; спр.2803, арк.1, 8.
- 43 Земський Ю.С. Подільський епархіальний історико-статистичний Комітет /становлення та діяльність/. - Хмельницький, 1997. - С.7-13.
- 44 Приходько В. Назв. праця. - С.20-22.
- 45 Подольские епархиальные Ведомости. - 1878. - № 13. - С.126-129.
- 46 Літературно-науковий вісник. - 1907. - Т. 40. - Кн.11. - С.345, 25.
- 47 Власовський І. Назв. праця. - С.290.
- 48 Приходько В. Назв. праця. - С.38-39.
- 49 Власовський І. Назв. праця. - С.298-300.
- 50 Щеглов С. Современное украинство. Его происхождение, рост и задачи. - К., 1913. - С.97.
- 51 Земський Ю.С. Назв. праця. - С.27,12.
- 52 Власовський І. Назв. праця. - С.207.
- 53 Надтока Г. Патріотична діяльність українського духовенства у сфері народної освіти на початку XX ст. - К., 1996. - С.67-68; Дорошенко Д. Православна церква у минулому і сучасному житті українського народу. - Берлін, 1940. - С.46.
- 54 Зінченко А. Визволитися вірою. - К., 1997. - С.85.
- 55 Приходько В. Назв. праця. - С.51-53.
- 56 Ровінський В., Миханчук О. Назв. праця. - С.131-132.
- 57 Земський Ю.С. Назв. праця. - С.9.
- 58 Зінченко А. Благовістя національного духу. // Українська церква на Поділлі в першій третині XX ст. - К., 1993. - С.35-36.
- 59 Лотоцький О. Назв. праця. - С.24.

Н.А.Шун (Київ)

ЗВ'ЯЗКИ КИЇВСЬКОЇ ДУХОВНОЇ АКАДЕМІЇ З ПРАВОСЛАВНИМ СВІТОМ

Упродовж останніх років історіографія Київської духовної академії поповнилася кількома публікаціями, де висвітлюється загальна історія та окремі аспекти її діяльності¹. В запропонованій статті порушується малодосліджена проблема, зокрема з'ясування ролі Академії у розвитку науково-освітніх зв'язків православних країн.

Традиційно Київська духовна академія (1819-1919 рр.) визнавалася одним з найавторитетніших освітніх закладів у всьому православному світі. За згоди й фінансової підтримки св. Синоду в ній навчалися вихідці з південно- і східнослов'янських та інших країн, де сповідувалося православ'я. Згодом у себе на батьківщині вони ставали засновниками шкіл, бібліотек і друкарень, множили її авторитет своїм відданим служінням церкві. Рівень професійної підготовки й загального морального виховання, що їх здійснював славнозвісний навчальний заклад, високо цінувався не лише в Україні та Росії, а всюди, куди приїздили його випускники. Щирість почуттів і глибоку повагу до академії висловив її випускник - 1841 р. уродженець Молдавії В.І.Попеску-Скрибань: "Я здесь чужеземец: но мой род, мое отечество далеко отселе и язык у нас иной. Но здесь в этой колыбели веры и просвещения величайшей в свете монархии я принят как свой и, может быть, более, чем свой, ... в академии изучал я обширную науку веры Православной; здесь видел чин и устройство истинной церкви Христовой; видел благолепие церковное во всей красоте и чистоте древней... и все, что мог познать, мог видеть, - все понесу в мою любезную родину и все постараюсь обратить в назидание себе и моим соотечественникам"².

У 40-х роках лекції в академії з дозволу вищого духовного керівництва слухав монах з болгар Іларіон Стоянович, який раніше жив у Константинополі. У 1849 р. з іноземців поступили двоє болгар й один молдаванин. Навчалися тут і студенти із Сербії. До середини XIX ст. сербський уряд направляв здібну молодь у паризькі та німецькі університети, а згодом припинив цю практику через загрозу проникнення в свою країну небажаних ідей. Відтоді князь Карагеоргійович наказав посылати сербів для здобуття вищої освіти лише в Росію³. У 1873 р. до академії зараховані серби П.Остоїч, Є.Іліч, болгарин П.Волков, В.Натанайлов, греки К.Ніколаїдіс, А.Антоніадіс, чорногорці В.Попович, Д.Бакич. З них Натанайлов і троє останніх одержували стипендію св. Сино-

ду⁴. П.Остоїч був стипендіатом сербського уряду й ніякою матеріальною допомогою академії не користувався. Він та Д.Бакич навчалися протягом трьох років, коли через політичні обставини в своїй батьківщині змушені були виїхати, а згодом просили С.-Петербурзьку духовну академію дозволити завершити там своє навчання.

Протягом 1866-1871 рр. на повному утриманні російського уряду у Київській академії навчалося 11 уродженців слов'янських земель Туреччини⁵. В грудні 1876 р. рада академії, взявши до уваги постанову св. Синоду від 11 березня і 5 квітня 1869 р. щодо поблажливості стосовно іноземців, зарахувала студентом болгарина Д.Ганчева, хоча на вступних іспитах він виявив не досить глибокі знання. Академічним вихованцем з південних слов'ян призначалася стипендія, яка виділялася св. Синодом або Міністерством внутрішніх справ⁶. У 1880 р. на стипендії св. Синоду в академії навчалися двоє болгар - Є.Крестов та С.Станимиров, у 1894 р. на I курс прийнято серба священика С.Димитрієвича - випускника Белградської духовної семінарії, чотирьох греків, у т.ч. на стипендію св. Синоду вихованця Смирнської гімназії (Туреччина) чотирьох болгар. У 1894/95 навчальному році всього в академії навчалося 25 іноземців, 17 з них одержували стипендію св. Синоду. Того ж року академію закінчили 2 греки, серб, болгарин, румун, два японці (цікавий випадок)⁷.

Вступні іспити проводилися у другій половині серпня. Вони включали по одному твору на богословську, філософську та історичну теми й усний іспит, що складався з п'яти предметів: догматичне богослов'я, загальна церковна історія, логіка, одна давня та одна нова мова.

Вступ в академію і навчання в ній важко давалися іноземцям, тому, як уже зазначалося, вище духовне керівництво дозволяло послаблення у вимогах до них. На засіданні ради від 31 жовтня 1895 р. розглядалося прохання серба Даміана Ісайловича про звільнення його від вивчення латини з причини певних труднощів. Адже він розпочинав опановувати ще й єврейську та одну нову мову. Рада вирішила порушити клопотання перед св. Синодом з цього питання⁸.

Кількість іноземців в академії на середину 90-х років помітно зростає. Так, якщо на кінець 1895/96 навчального року на чотирьох курсах навчалися 192 студенти й 3 вільнослухачі (з них 29 іноземців: 1 сирієць, 8 греків, 2 румуни, 5 болгар, 10 сербів та 3 чорногорці, решта 163 - російські піддані)⁹, то на грудень 1896 р. всіх слухачів нараховувалося 211. З них - 167 російських підданих і 44 іноземці. Як зауважується в річному звіті академії, такої кількості студентів з інших країн у попередні роки не було. Наплив іноземців спричинив навіть до відмови у прийнятті в академію кільком вихованцям місцевих семінарій¹⁰. Віро-

гідно, бажання здобути вищу духовну освіту у Києві виникало завдяки високому іміджу академії в слов'янському світі й зростанню там попиту на освічених церковних діячів. У річному звіті за 1895 р. принагідно зазначалося, що на середину 90-х років тридцять вихованців академії посідали вищі церковні посади в Сербії, Болгарії, Румунії, Греції. З 1869 р. її почесним членом був архієпископ белградський та митрополит сербський Михайл¹¹.

У звітах академії знаходимо також відомості про соціальне походження вихованців. У 1896 р. з числа студентів 1 серб і 1 румун були священиками, 2 росіяни й 3 греки - ієродияконами¹².

В серпні 1899 р. св. Синод дав згоду (і повідомив про це Міністерство закордонних справ) на вступ до академії болгарського священика з містечка Базарджик Ф.Євчева. Київська академія погодилася також на переведення студента Казанської духовної академії болгарина Стефана Бакарджієва до Києва у зв'язку з поганим впливом місцевого клімату на стан його здоров'я¹³.

Восени того ж року екзарх болгарський клопотався перед св. Синодом про дозвіл стипендіату Болгарського синоду Іларіону приїхати в Росію для вступу до однієї з чотирьох духовних академій. Вибір припав на Київську академію, до керівництва якої звернувся голова Болгарського св. Синоду митрополит самоковський Досифей з листом: "Сим почительнейше доводим до сведения Вашего Преосвященства, что св. Синод, имея одною из своих задач заботиться о приготовлении достойных служителей Болгарской церкви, выдал из своих средств стипендию одному болгарину, кончившему курс Самоковского (в Болгарии) богословского училища, Петру Черняеву, желающему для получения высшего богословского образования поступить в наступающем учебном году в вверенную Вашему руководительству Киевскую духовную академию. Осмеливаясь ходатайствовать пред Вашим Преосвященством о принятии этого молодого человека в число студентов Академии и надеясь, что сие наше ходатайство будет удостоено внимания, рекомендуем его Вашей отеческой попечительности"¹⁴.

Болгари, греки, серби, менше сирійці й румуни неодмінно фігурували в списках академічних вихованців: у 1899/1900 навчальному році з числа 48 випускників були 37 російських підданих та 10 іноземців (а всього на чотирьох курсах їх тоді навчалося 30 чол.).

У тому ж році в академії слухали лекції сторонні особи: священник Херсонського полку Є.Запольський, псаломщик Є.Нагорний, сирійсько-халдейський архімандрит І.Абрагамов і священник Тираспольського полку Дмитрій Синклитський.

Приплив вихідців із слов'янських країн в академію не припинявся

до самого її закриття. Часто такою нагодою користувалися іноземці, які навчалися у Київській та інших духовних семінаріях. Влітку 1899 р. св. Синод дозволив випускникові Кишинівської духовної семінарії сербу Войславу Бошняковичу скласти вступні іспити в академію з наданням йому, а також вихованцю Київської духовної семінарії болгарину Янку Теодорову пільг, передбачених постановами св. Синоду від 11 березня й 5 квітня 1869 р. Наприкінці 1904 р. з Київської духовної семінарії в академію поступили сирієць Ібрагім Варвара і серб Ілля Деметрович (закінчив Белградську богословську школу)¹⁵.

Зв'язок академії з країнами, де сповідувалося православ'я, не обмежувався лише навчанням у ній студентів. Так, 1902 р. св. Синод видав указ про наукові відрядження студентів, які готувалися до професорського звання. На засіданні ради 4 червня 1904 р. ординарний проф. А.Дмитрієвський вніс пропозицію направити на річне стажування до Російського археологічного інституту в Константинополі вихованця академії К.Кекелідзе. Професор дав блискучу характеристику здібностей та працелюбства цього юнака й висловлював сподівання, що його наукові пошуки і праця в бібліотеках Афона, Єрусалима та особливо Синайського монастиря, куди він може потрапити за сприяння російського посольства, принесуть велику користь науці. Рада ухвалила: просити митрополита дозволити направити К.Кекелідзе до Константинополя й нарахувати йому 800 крб. на рік як додаток до окладу професорського стипендіата (700 крб.)¹⁶.

Того ж року указом св. Синоду до іспитів в академії був допущений сербський уродженець Мілош Магазинович. Випускниками наступного року були болгари Стоян Георгієв, Веніамін Димитров, Михайло Хімітлійський, серб ієромонах Досифей (Васич), сирієць Асад Якуб. У пердреволюційному 1916 р. виявив бажання навчатися тут румунський священик Г.Михайлеско, якому рада дозволила складати іспити в наступному навчальному році¹⁷.

Надаючи можливість дістати вищу богословську освіту вихідцям з південних і східнослов'янських країн, академія виконувала свою історичну місію освітнього центру православного світу. Десятки викладачів духовних навчальних закладів та релігійних діячів Болгарії, Греції, Сербії, Румунії зобов'язані їй своєю освітою: Афанасій (архієпископ В.М.Пархомович), закінчивши в 1853 р. Київську духовну академію, більше 30 років посідав посади інспектора, законовчителя духовних училищ у Бессарабії, ректора Кишинівської гімназії й семінарії; в 1876 р. випускник академії Д.Тутюнар призначений помічником наглядача Кишинівського духовного училища; в 1899 р. місіонером у Кишинівську єпархію поїхав Дм.Вербицький (з 1910 р. - єпископ Уманський);

Філарет (Попеску-Скрибань) - єпископ у Румунії; Мельхіседек (Петрович-Стефанеско) - єпископ в Румунії; Михайл (Іоаннович) - митрополит сербський та ін.¹⁸

Київська духовна академія служила підпорою російської православної церкви в її місіонерській діяльності (в академії існували спеціальні місіонерські класи), виробленні політики щодо різних проявів релігійної полеміки, рухів, розколів тощо. Виконуючи свій професійний обов'язок, викладачі займалися вивченням взаємостосунків між православними країнами. Вагомим є доробок у цій галузі М.І.Петрова¹⁹. Зокрема, в праці "Начало греко-болгарской распри и возрождение болгарской народности" висвітлюється делікатне і болюче питання про незгоди православних греків і болгар, що проживали у межах тодішньої Османської імперії, які призвели в 70-х рр. до розколу. Ситуація, що там склалася, непокоїла російського імператора Олександра II та представників вищої церковної ієрархії. Ще раніше внаслідок Кримської війни (1853-1856 рр.) вплив і значення Росії на Сході послабшали. Греко-болгарський конфлікт привернув особливу увагу Херсонського архієпископа Іннокентія (колишнього ректора академії), який бажав примирення греків та болгар. Для цього він хотів мати об'єктивні відомості про причини суперечки й стан справ у грецькій і болгарській церквах. Іннокентій зустрівся в Одесі з архімандритом Феофаном (колишнім своїм учнем по Київській духовній академії), коли той прямував до Константинополя (друга половина 1856 р.), й попрохав, щоб він надіслав конкретну відповідь з питань, що цікавили владику. Лист Феофана був переданий московському митрополиту Макарію для ознайомлення поряд з іншими документами, аби св. Синод міг висловити своє судження з приводу розколу²⁰. В ньому йшлося про утиски болгар з боку грецьких священників, неповагу останніх до їх мови та ін., що спричиняло до переходу деяких з них у католицизм. Прихильники ж грецької сторони намагалися виставити все в протилежному світлі, ніби їхніми зусиллями тільки і тримається православ'я у Болгарії. Як не шкодувати, зазначає Феофан, що серед болгар немає своїх освічених єпископів, а якби було добре мати єпископів та митрополита болгарина.

Народ до цієї боротьби, підкреслюється в листі, не причетний і задовольняється тим, що має. Рух болгар проти греків спричинив до утворення кількох угруповань (автор їх називає партіями), які висувають різні вимоги: одні - здійснення богослужіння болгарською мовою й болгарських єпископів, другі - митрополита, треті - патріарха, як було колись, звертаючись з відповідним проханням до Порти.

Феофан повідомляє Іннокентію, що є особи, які підштовхують болгар виступити проти греків та що серед перших існують перекази, ніби

звільнить їх від гноблення Росія, яка матиме 3-4 війни з Туреччиною. Щойно завершена війна (1853-1856 рр.) не справдила сподівань болгар. Тому подекуди серед них відчувається "прохолодне" ставлення до Росії. Частина національно свідомих болгар вважає, що необхідно засновувати власні школи, через них піднести освітній рівень народу, згодом з'являться болгарські єпископи - і болгарське царство готове²¹. (До речі, ситуація в українських землях під владою Речі Посполитої була аналогічною. Даний приклад свідчить про роль церкви у державотворенні. Адже всі народи переживали стадію формування та зміцнення національно-релігійної свідомості.) Що ж до позиції російського посольства стосовно руху болгар, то воно трималося осторонь і разом з тим поділяло їхню вимогу мати власних єпископів.

Дописувач був занепокоєний тим, що сторонні підбурювачі болгарського руху можуть призвести до того, що замість досвідчених грецьких єпископів постануть недостатньо освічені болгарі, відкриється шлях католицькій пропаганді й, як наслідок, відбудеться її протиставлення Росії.

Феофан висловив думку про доцільність постачання для болгарських церков книжок, надрукованих у Росії без згадки царського прізвища, аби не викликати обурення турецьких властей²², а також поступового заснування духовних шкіл.

Оцінюючи релігійну ситуацію в цьому регіоні, св. Синод скористався і цим листом для вироблення власної позиції: він визнав законними та справедливими вимоги болгар у їхніх суперечках з греками²³.

В порядку коментаря до питання про греко-болгарські суперечки доцільно навести авторитетну думку викладача Київської духовної академії А.Воронова: "Вплив грецької мови й грецької цивілізації в Болгарії не був настільки безумовним і виключним, як панування латини у західних слов'ян в епоху політичної та церковної залежності від Германської імперії й церкви. Політична і церковна незалежність обмежувала силу моральних впливів Візантії та врятувала Болгарію від того поглинення візантизмом, яке спіткало слов'ян Еллади, що не мали тієї незалежності. Візантійська цивілізація й грецька мова були лише необхідним фундаментом, на якому болгарські продовжувачі справи Кирила та Мефодія створювали самостійну слов'янську культуру шляхом слов'янської писемності та слов'янського богослужіння"²⁴.

Вищезгаданий учений глибоко займався дослідженням видатної пам'ятки слов'янства - Паннонських житій св. Кирила й Мефодія. Дослідники до нього з дуже великою різницею у часі датували цей твір: від X, XI аж до XIV ст. Взятися за вивчення цих джерел київського вченого спонукало бажання принести користь для висвітлення історії св. Кирила (Кон-

стантина) і Мефодія, оскільки в опублікованій літературі, як він зауважив, є чимало гіпотетичних, непевних, часом легендарних положень.

Тривалий час Паннонські житія вважалися достовірним джерелом, написаним сучасниками Солунських братів (Кирила та Мефодія)²⁵. Але у 1849 р. дослідники Віттенбах, а пізніше Більбасов висловили сумнів щодо науковості згаданих "Житій", віддаючи їм належну повагу як народним переказам для "назидання серця в спасенні"²⁶.

А.Воронов поставив за мету визначити час походження легендарних джерел та їх співвідношення, а також достовірність деяких дискусійних свідчень. Згадки про вищеназвані "Житія", зазначає дослідник, зустрічаються у збірнику 1076 р., що зберігається в імператорській публічній бібліотеці у Петербурзі, в повісті Нестора й пізніших літописах і хронографах з перервою аж до кінця XVII ст., коли життєпис слов'янських першовчителів був внесений до Четві-Мінеїв Димитрієм Ростовським. Тоді вже вчені почали посилалися на Д.Ростовського, коли мова йшла про Кирила та Мефодія, не згадуючи про Паннонські житія (митрополит Євгеній, Калайдович, Максимович, Мацеєвський й ін.)²⁷.

Досконально володіючи історіографією питання, київський учений зауважив, що у 1843 р. публікація вченого А.В.Горського про знайдені в Московській духовній академії "Житія" утвердила науковий світ у думці про їх достовірність з деякими пізнішими вставками. Дослідження Горського спонукало науковців до встановлення авторства "Житія". 1845 р. дослідником Ганкою статтю Горського було перекладено чеською мовою, оголошено у засіданні історичного відділення Чеського наукового товариства та опубліковано у журналі Чеського музею (1846 р.). Слідом за Горським належність "Житій" учням і послідовникам Кирила й Мефодія визнав Шафарик та невдовзі видав їх у повному обсязі²⁸. Згодом "Житія" було опубліковано польською і німецькою мовами.

Така активна пошукова діяльність навколо св. Кирила й Мефодія здійснювалася в руслі піднесення національної свідомості слов'ян та тисячолітнього ювілею діяльності Солунських братів. Велика зацікавленість предметом дослідження викликала і ряд нових версій та розбіжностей у трактуванні першоджерел.

А.Воронов проаналізував погляд на "Житія" вченого Мюральта, який вважав їх російським твором часів св. Володимира, а то й пізнішим. Ще більше від попередніх думок відрізнялася думка Більбасова, який серед легенд про Кирила і Мефодія поставив Паннонські житія після італійської, моравської та чеської легенд, зазначивши, що до тексту після їх створення робилися вставки, які суперечать деяким історичним джерелам. Крім того, вчений вважав "Житіє Константина" твором пізнішого періоду й складеним росіянами, принаймні в переробле-

ному вигляді, тому що у ньому є згадки про Росію²⁹.

Користуючись порівняльним методом аналізу текстів за багатьма ознаками, А.Воронов висловлювався про те, що обидва твори написані одним автором³⁰. Оскільки питання про оригінальну мову цих пам'яток дуже важливе для їхньої загальної характеристики та оцінки в історичному аспекті, А.Воронов дослідив спочатку хоча б те, чи знайдені й опубліковані Горським "Житія" існували у першій редакції. Дослідник досить скрупульозно аналізує тексти документів і коментує, де могли мати місце неточності у перекладі, які згодом заводили в оману учених при намаганні пояснити деякі факти, наведені у них³¹. Лінгвістичний аналіз дозволив авторові дійти висновку, що слов'янським "Житіям" передувала грецька редакція та що слов'янський текст вірніше вважати перекладом, а не редакцією, оскільки остання передбачає більше привнесення авторського тексту, чого тут не так вже й багато³².

Говорячи про долю слов'янського тексту пам'яток, А.Воронов зазначав, що було відомо 17 різних списків "Житій" св. Константина і 8 - "Житій" Мефодія переважно сербською та російською мовами, які майже не мають суттєвих розбіжностей у подробицях викладу. Отже, слов'янський текст А.Воронов пропонує вважати історичним джерелом.

В дискусії про авторство вчений висловився про його слов'янське походження, а саме болгарське³³. На його думку, автор належав до східної православної церкви й, зважаючи на висловлювані ним симпатії до монастирського побуту, аскетичний погляд на життя, був ученим монахом.

У питанні про визначення конкретної особи, яка створила "Житія", А.Воронов також виявив наукову принциповість. Критично розглянувши припущення своїх попередників, він спробував простежити, наскільки наближено чи віддалено стояв автор "Житій" від описуваних ним подій, а також за деякими дрібними, почасти другорядними повідомленнями визначити час написання твору. Він висловив своє трактування деяких фрагментів "Житій", зокрема тих, де описується перенесення мощей А.Климента (римського просвітителя Тавриди), який був засланий у Херсонес. Саме там автор "Житій" у своїй промові говорив про те, що відтепер відкриті мощі нададуть духовних сил херсонесцям проти вслякого ворога. Отже, цю промову було виголошено не в Римі, а у Херсонесі, вважає А.Воронов, і на основі наукових припущень дає створення "Житій" другою чвертю X ст.

Вищерозглянуте питання було дискусійним, про що свідчать диспути, які відбувалися на засіданнях ради академії, а професор І.Малишевський опублікував зауваження в журналі "Труды Киевской духовной академии" за 1877 р. № 12 на дослідження А.Воронова.

З вдячністю сприйнявши зауваження І.Малишевського, зокрема за-

перечення грецького першоджерела "Докладних житій Кирила та Мефодія" й греко-слов'янського характеру канонів на їх честь, А.Воронов пояснив, що остаточну відповідь може дати після одержання з Москви точної копії канону і його прискіпливого дослідження³⁴.

На друге питання проф. І.Малишевського, що, як і деякі інші вчені, дотримувався думки про слов'янське походження "Докладних житій", А.Воронов твердо відповів, що вважає їхньою основою грецькі "Житія"³⁵. Він заперечив також І.Малишевському стосовно чеського походження слов'янських "Житій" св. Вячеслава й Людмили, вважаючи, що давні сказання про згаданих святих були латинськими³⁶.

Про стійкий науковий інтерес до згаданої проблеми та глибокі знання свідчить опублікована А.Вороновим стаття "Научное движение по вопросу о св. Кирилле и Мефодии", присвячена аналізу "Сборника папских писем", який належав Британському музею. Стосовно предмета нашого дослідження увагу привертає розгляд А.Вороновим листів папи Іоанна VIII і Стефана VI, де знайшли відбиття питання стосунків папства з Болгарією та діяльності першослов'янських просвітителів св. Кирила і Мефодія. Обмежена кількість джерел, подекуди легендарний характер окремих з них спричинили до виникнення серед науковців різних, часом навіть протилежних точок зору з даного питання, засвідчивши найширший науковий суб'єктивізм.

А.Воронов констатує, підтверджуючи це нововиданими папськими листами, що заснування самостійної слов'янської церкви у Моравії суперечило інтересам німецько-латинського духовенства³⁷. Боротьба проти слов'янського богослужіння набирала не лише церковного, а й політичного характеру, оскільки виклик св. Кирила та Мефодія до Моравії відбувався в руслі продуманої національної політики кн. Ростислава, який уклав з Візантією політичний і церковний союз проти німців і їхніх союзників болгар³⁸. У діях папи А.Воронов також уледів політичні мотиви, оскільки заснування незалежної Моравсько-Паннонської єпископії збігалося в часі з періодом розквіту Моравської держави. Коли ж вона ослабла, то і слов'янська церква не могла встояти перед німецькими єпископами, які ув'язнили св. Мефодія, а папа Адріан II, що сам же висвятив його на архієпископа, протягом трьох років залишав без уваги його апеляції. Отже, робить припущення А.Воронов, папство стояло на боці німців, тобто на боці сили.

Приміром, у листі (весна 873 р.) до Ганнона - єпископа фрейзингенського - одного з трьох баварських єпископів, що не хотіли визнавати права папи та архієпископа на Моравію й Паннонію, папа Іоанн VIII звинувачував його в тиранському ставленні до останнього, протизаконному суді над ним, забороні йому їхати зі скаргою до Риму, словом, на-

зиває його призвідником, підбурювачем і винуватцем усіх страждань ув'язненого. Папа вимагав приїзду єпископа Ганнона до Риму й у разі його ухиляння погрожував відлученням від церкви³⁹. Проте це також мало під собою політичне підґрунтя. Адже тоді моравський князь Святополк успішно здійснював національну політику свого дядька Ростислава. Що ж до справжнього піклування про слов'янську церкву, то в цьому можна перекоонатися з того, що згаданий єпископ Ганнон з одностумцями так і не були покарані папою за знущання над св. Мефодієм⁴⁰.

"Інструкція" папи Стефана VI своїм посланцям до слов'ян, як стверджує А.Воронов, не залишає сумніву в справжніх намірах папства щодо слов'янської церкви. Київський професор досить обережно та не у категоричній формі висловлюється з приводу автентичності цього документа, хоча й наводить вагомні аргументи, датуючи його 887 або 888 рр.⁴¹

Ознайомлення з цими джерелами дало змогу А.Воронову зробити висновок про те, що Моравську православно-слов'янську церкву знищили не лише німецькі інтригани, які перебували при дворі не стійкого в православ'ї князя Святополка, а й сам папа Стефан VI, довівши до смерті її засновника та звівши на нього наклеп як на псевдовчителя. Отже, нові документи, на думку вченого, спростовують судження католицьких істориків про ставлення Ватикану до св. Кирила і Мефодія. Разом з тим апологети римської церкви, перекируючи факти, називали слов'янських просвітителів учителями католицтва.

Без сумніву, публікація А.Воронова була на той час актуальною, оскільки католики активізували свої дії щодо схиляння слов'ян на бік папи. Цим й іншими дослідженнями Київська духовна академія підносила свій авторитет у справі єднання православно-слов'янського світу. Вона надсилала в ці країни свої друковані праці. Церковно-археологічне товариство підтримувало зв'язок майже з усіма науково-археологічними товариствами Росії, а також Хорватії, Далмації, археологічним музеєм у Сплеті. Серед почесних членів Церковно-археологічного товариства академії зустрічаємо Мельхіседека - єпископа Романського в Румунії, Сергія - архієпископа Кишинівського і Хотинського та ін.⁴² Отже, зв'язки академії із слов'янським світом здійснювалися не лише шляхом навчання студентів у Києві, а й у науково-дослідницькій сфері.

¹ Шип Н.А. З історії Київської духовної академії // УІЖ. - 1996. - № 3; Її ж. Київська духовна академія - центр вищої духовної освіти Наддніпрянської України (XIX-поч. XX ст.) // УІЖ. - 1999. - № 2; Її ж. Видавнича і просвітницька діяльність Київської

- духовной академии // Київська старовина. - 1999. - № 3 та ін.
- 2 Аскоченский В. История Киевской духовной академии по преобразованию ее в 1819 г. - СПб., 1863. - С. 205-206.
 - 3 Там же. - С. 269.
 - 4 Институт рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського. - Ф. 160, № 904, арк. 4.
 - 5 ЦДІА України у м. Києві. - Ф. 711, оп. 3, спр. 948, арк. 2.
 - 6 Протоколы заседаний Совета Киевской духовной академии (22 декабря 1876 г. и 28 января 1877 г.) // Труды Киевской духовной академии. - 1877. - № 7. - С. 182-183.
 - 7 ЦДІА України у м. Києві. - Ф. 711, оп. 1, спр. 6897, арк. 2; Извлечение из протоколов Совета Киевской духовной академии 19 дек. 1894 г. и 31 янв. 1895 г. // Труды Киевской духовной академии. - 1895. - № 5. - С. 66; Отчет о состоянии Киевской духовной академии в 1894/95 учебном году // Труды Киевской духовной академии. - 1895. - № 11. - С. 340-342, 345.
 - 8 Извлечение из протоколов Совета Киевской духовной академии // Труды Киевской духовной академии. - 1896. - № 12. - С. 396-397, 400.
 - 9 Отчет о состоянии Киевской духовной академии за 1895/96 учебный год // Труды Киевской духовной академии. - 1896. - № 12. - С. 400.
 - 10 Там же.
 - 11 Там же. - С. 335, 337.
 - 12 Там же. - С. 398.
 - 13 Извлечение из протоколов Совета Киевской духовной академии // Труды Киевской духовной академии. - 1900. - № 11. - С. 50-51.
 - 14 Там же. - С. 66.
 - 15 ЦДІА України у м. Києві. - Ф. 711, оп. 3, спр. 2778, арк. 203-204.
 - 16 Там же. - Арк. 59.
 - 17 Там же. - Арк. 1, 2, 27-27 зв.; спр. 3876, арк. 11.
 - 18 Мальшевский Ив. Историческая записка о состоянии академии в минувшее пятидесятилетие. - К., 1896. - С. 68-69.
 - 19 Петров Н.И. Значение Киевской академии в развитии духовных школ в России, с учреждения св. Синода в 1721 г. и до половины XVIII в.; Исторический взгляд на взаимные отношения между сербами и русскими в образованности и литературе; Румынские памятники в России и влияние их на русское искусство // Труды XIV Археологического съезда в Чернигове. - Т. II. - М., 1914.
 - 20 Суждения преосв. Феофана, бывшего епископа Владимирского, о греко-болгарском вопросе и о состоянии православной церкви на Востоке. // Труды Киевской духовной академии. - 1895. - № 5. - С. 34-36.
 - 21 Письмо архим. Феофана к архиеп. Иннокентию // Там же. - С. 44-45.
 - 22 Там же. - С. 50.
 - 23 Там же. - С. 37.
 - 24 Воронов А. Главнейшие источники для истории св. Кирилла и Мефодия // Труды Киевской духовной академии. - 1876. - № 10. - С. 222.
 - 25 Там же. - С. 122-123.
 - 26 Там же. - С. 124.
 - 27 Там же. - С. 128.
 - 28 Там же. - С. 131-132.
 - 29 Там же. - С. 141.
 - 30 Там же. - С. 165.
 - 31 Там же. - С. 172.

- 32 Там же. - С. 180-181.
- 33 Там же. - С. 191, 196.
- 34 Воронов А. К вопросу об источниках для истории св. Кирилла и Мефодия / Ответ профессору И.И.Мальшевскому // Труды Киевской духовной академии. - 1879. - № 1. - С. 227.
- 35 Там же. - С. 229.
- 36 Там же.
- 37 Воронов А. Научное движение по вопросу о св. Кирилле и Мефодии // Труды Киевской духовной академии. - 1881. - № 8. - С. 398.
- 38 Там же. - С. 398.
- 39 Там же. - С. 406.
- 40 Там же. - С. 408-409.
- 41 Там же. - С. 413-414.
- 42 Отчет Церковно-археологического общества при Киевской духовной академии за 1888 г. // Труды Киевской духовной академии. - 1889. - № 3. - с. 530-533.

РОЗДІЛ VII

ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

І.Я.Дзира (Київ)

КОЗАЦЬКІ ЛІТОПИСИ СЕРЕДИНИ XVIII ст. ЯК ДЖЕРЕЛА “ЗАПОРОЖСКОЙ СТАРИНЫ” ІЗМАЙЛА СРЕЗНЕВСЬКОГО

Розквіт романтизму в Україні у першій половині XIX ст. (подібно до інших слов'янських народів) збігається з розвитком національно-визвольного руху проти іноземного поневолення. Незважаючи на втрату незалежності, українцям удалося зберегти державотворчі традиції та історичну пам'ять, які разом з ідеєю народності спричинилися до захоплення ними фольклором, етнографією і минулим своєї нації. На цьому ґрунті почалося активне піднесення самобутньої літератури рідною мовою, з'явилися наукові студії, періодичні видання, що, розвиваючи національну свідомість, сприяли також формуванню політичної думки.

Основними вогнищами наукового, громадсько-політичного та культурно-просвітницького життя стають в Україні університетські центри: Харків (1800–1820-ті рр., Київ (з 1830-х рр.) і Львів (з 1840-х рр.). При Харківському університеті в 20-х рр. XIX ст. виник гурток учених-фольклористів, етнографів, істориків-письменників та культурних діячів, що розгорнули плідну дослідницько-видавничу діяльність. Українським старожитностям, народній творчості й літературі присвячено такі видання, як “Украинский вестник” (1816–1819), редактором якого був Г.Квітка-Основ'яненко, “Харьковский Демократ” (1816), “Украинский журнал” (1823–1825), “Украинский альманах” (1831), що його випустили у світ І.Срезневський та І.Розковшенко, й особливо “Запорожская старина”. З Харковом пов'язаний і початок наукової та літературної діяльності випускника місцевого університету Миколи Костомарова. Інтелігенція Слобожанщини підтримувала також зв'язки з польськи-

ми професорами Вільнюського університету, а також з вченими Праги, що була своєрідним культурним центром відродження поневолених слов'янських народів¹.

“Головна ідея, з якою виступило нове покоління, – писав Іван Крип'якевич, – була – політичні і культурні устремління оперти на народ, на народну масу. Інтелігенція звернулася до народу, шукаючи в ньому джерел свідомості і національної сили”². Тому основною сферою дослідження вчених став фольклор, у якому найповніше відбилися світогляд народу, його почуття й ідеали, духовне багатство та національний характер.

Паралельно з фольклорними студіями відбувався розвиток історичної науки і письменства. “Історичне минуле, – зазначав відомий літературознавець Дмитро Чижевський, – різні доби його – лише в світлі романтичного ставлення до минулого – зробилися факторами національної свідомості. Тому студії минулого були за доби романтики складовою частиною національного руху... Народ та історія – основні теми української романтики – разом з тим – основні проблеми національного руху”³. Оспівування національно-визвольної боротьби в минулому можна розглядати як форму протесту проти політики національного й соціального гніту, що її проводив царський уряд у XIX ст.

Значною заслугою романтизму є активна розробка різних літературних жанрів, в основі яких лежала національна історична тематика. Як правило, літературна творчість, фольклорні та історичні пошуки романтиків утворюють органічну єдність, що необхідно враховувати для глибокого розуміння специфіки національно-культурного руху в Україні.

Звернемося тепер до характеристики у світлі естетики романтизму основних принципів тогочасної методології джерелознавства. На противагу історичній науці епохи просвітництва з її метафізикою й традиціоналізмом романтики обрали основним об'єктом дослідження органічний розвиток абсолютного духу: “Вперше твори минулого почали розглядати в аспекті історичного становлення ідей у їх змінному, плинному формови-явленні, а не в схоластично-хронологічному, який характеризується автономністю об'єктів, які аналізуються. Романтична ретроспектива виявила відповідність форми і нетлінність духу, – форма перестає бути догматом змісту, виявляється, її змінність історично зумовлена”⁴.

Тогочасні теоретики романтизму розглядали народнопоетичні пам'ятки як надзвичайні історичні джерела для вивчення минулого будь-якої нації незалежно від рівня її цивілізації. Один з них зазначав “Введенный в нашу историю критический принцип, составляющий чистую противоположность сказаниям, с презрением отвергающий эти последние, сам по себе не может подвергаться сомнению, сколь бы вредным последствием несообразной причины он ни был; однако в вы-

сокой степени некритично не замечать того, что есть истина и за пределами грамот, документов, хроник...”⁵

Досліджуючи індивідуальність народу в його історичному розвитку, наші співвітчизники також нерідко надавали перевагу легендам, переказам, думам та пісням. До цього їх спонукали і чисто прагматичні міркування. Адже у доступних на той час історичних джерелах, зокрема літописах, не завжди можна було знайти необхідну інформацію про ті чи інші події, особливо XIV – початку XVI ст. Крім того, не лише неповнота деталізації фактичного матеріалу, а й невідповідність світогляду офіційних історіографів народним уявленням, яка мала місце, також підсилювала критичне ставлення романтиків до козацьких хронік.

Відомо, що Микола Гоголь висловлював своє невдоволення художньою безбарвністю та фактографічною бідністю деяких коротких літописів, які відтворювали героїчні сторінки української історії кінця XVI – першої половини XVII ст. Їх автори рідко коли описували безпосередньо події, свідками яких вони були. В основному ж вони створювали літописи тоді, коли у суспільній пам’яті залишалося віддалене відлуння зображуваних ними явищ. До того ж літописці часто спиралися на тенденційні твори іноземних авторів, які часто упереджено висвітлювали українську історію. “Я, – писав М.Гоголь до І.Срезневського, – к вашим летописям охладел, напрасно силясь отыскать в них то, что хотел бы в них отыскать...” И потому-то каждый звук песни мне говорит живее о происшедшем, нежели вялые и короткие летописи”⁶. З процитованих рядків стає зрозумілим те велике значення, яке надавав Гоголь національним фольклорним скарбам, що відображали народне життя у всіх його виявах. Подібні думки неодноразово висловлював І.Срезневський. У “Запорожской старине” він зазначав: “Летописи украинские повествуют только о подвигах сего народа, касаясь очень редко до внутренней жизни его, и описывают иногда кратко, иногда неверно, сбивчиво, часто противореча одна другой”⁷. Менше, на думку історика, заслуговують на увагу польські хроніки, из не менше – молдавські. Російські ж літописи майже нічого не розповідають про запорожців. Ось чому такий стан речей “заставляет наблюдателя искать других источников, и он находит для своих исследований богатый, неисчерпаемый рудник в преданиях народных”⁸. Пізніше у рецензії на одну з фольклорних збірок науковець підкреслював, що в 20–30-х рр. він “успел собрать довольно большое количество дум и песен, относящихся к событиям XVI и XVII века, старался объяснить их с помощью летописных сказаний и преданий, а их самих употребить в дело как исторический источник”⁹. Отже, І.Срезневський – один з перших українських учених, котрі залучали фольклорні матеріали як історичні джерела для своїх студій.

Росіянин за походженням, Ізмаїл Іванович ще немовлям був перевезений батьками до Харкова, де і минули його дитячі та юнацькі роки. Після навчання у місцевій гімназії юнак вступив на юридичний факультет Харківського університету. Успішно закінчивши його в 1829 р. він деякий час служив у дворянському депутатському зібранні, а в 1832–33 рр. – учителював на Катеринославщині. 1837 р. його було призначено на посаду професора кафедри політекономії й статистики Харківського університету, яку молодий викладач обіймав до свого відрядження за кордон у 1840-му р.

Краса степової природи, багатство фольклорних пам’яток, героїчна та трагічна історія козацтва зачарували вразливу і допитливу душу юнака. Ще в останні роки навчання в університеті він організував літературно-історичний гурток, до складу якого ввійшли студенти І.Розковшенко, брати О.Ф.Євцькі, О.Шпиговський та ін. Члени “харківської школи романтиків” із запалом розпочали збирати і досліджувати народну творчість, активно студіювати козацьку історію, пробували свої сили на ниві красного письменства. Гуртківці видавали літературні альманахи, збірники тощо.

Збірка фольклорних й історичних матеріалів “Запорожская старина”, опублікована Срезневським у 1832–38 рр., стала такою ж подією в науковому та культурному житті всієї України, як і “Малороссийские песни” Михайла Максимовича.

Основним завданням автора було змалювати для сучасників “быт, нравы, обычаи, подвиги этого народа воинов, который своею храбростью и смелостью, своим влиянием на весь юго-восток Европы и даже Малую Азию, особенно в XVII столетии, своим странным составом и образом жизни, и характером будучи отличен от всего, его окружающего, заслужил место в памяти потомства”¹⁰. Ще конкретніше упорядник сформулював свою мету у листі до М.Максимовича від 12 травня 1834 р.: “1. Мне желалось не повторить известного уже всем по истории Бантиша-Каменского. 2. Краткость летописцев мешала мне распространиться в объяснении песен, а преданий о том далеком времени почти нет. 3. Предложив своим изданием показать важность вообще народных материалов для истории Украины и в особенности памятников из устной народословесности, я должен был дать общие объяснения касательно Украины в историческом отношении... Мне бы хотелось удовлетворить и литератору, и этнографу, и историку...”¹¹.

Як вважав син дослідника Всеволод Ізмаїлович Срезневський, його батькові не був притаманний “малоросійський сепаратизм”, викликаний боротьбою проти асиміляції й прагнення відродити національну незалежність України. Він зазначав: “Молодого человека не могли не

привлекать к себе и поэтические думы, и музыкальные песни, и малоисследованная, полная интереса история Малороссии, и богатство сохранившейся в народе живой старины, но он относился ко всему этому как наблюдатель, исследователь, а не как патриот-украинец”¹². Очевидно, такі думки ґрунтувалися на еволюції поглядів І.Срезневського, який в останній період свого життя та діяльності перейшов на російські великодержавні позиції щодо українського народу. Тим часом у 30-х рр. сам Ізмаїл Іванович залишив свідчення, що показують його як виразника національних інтересів України. Щирою любов’ю до останньої, прагненням гідно виконати свій обов’язок перед її народом проїняті зворушливі рядки листа І.Срезневського від 2 вересня 1893 р. до автора “Писем из Малороссии” О.Левшина: “Уже семь лет я занимаюсь историей Украины и Запорожья, сколько мог прилежнее собрал для оной материалы, доселе еще никому по большей части неизвестные, исключая памяти народной и немногих любителей старинных рукописей, собирал, сводил, сверял с целью принести впоследствии в пользу той страны, которой обязан всем, кроме жизни”¹³. Про те що розробка української історичної тематики стала основою його життя, Срезневський неодноразово наголошував й у листах до матері. В них він називав себе “собирателем всего украинского”, підкреслював, що “главное мое занятие, любимое – история Украины”¹⁴. До того ж загальна атмосфера романтичного українофільства та спілкування з друзями вносили свої корективи, сприяючи формуванню у нього українського патріотизму. Ось, наприклад, яке бурхливе захоплення висловлював О.Шпигоцький, одержавши в Москві “Украинский альманах”, й які цікаві міркування висловив з цього приводу у листі до Срезневського від 14.09.1831 р.: “На постылой Московщине мне добрая доля судила увидеть украинца (т.е. украинский альманах). Как все воспоминания харьковские слились в нем одном, моем ненаглядном! Какие новые виды он открыл мне! Какие надежды он, чаровник, вселил в грудь мою! Как сладко мечтаю о славе нашей Украины, родной матери моей! О друг, ревнуй, ревнуй о пробуждении малороссийского гения и верь мне: твои труды будут оценены. Молю только тебя, как можно более будь недоверчив к своим силам, будь всегда недоволен собою – и все будут довольны тобою; унижай сам себя в своих глазах и будешь превознесен другими, работай в тиши, в глуши: и пламень духа, всегда стремящийся выспись, прокрадется, прожжет сам завесу безвестности и, вспыхнув, разольет румяное зарево, венки твой, венки твоему самоотвержению для славы тебя питающей и поющей Украины”¹⁵. Ці сподівання повністю виправдала “Запорожская старина”, що справила значний вплив на формування естетики романтизму, сприяла розвитку істо-

ричних жанрів української літератури, спонукала до пошуків першоджерел, стимулювала активне вивчення національного минулого.

За своєю структурою збірка складається з двох частин, кожна з яких у свою чергу поділяється на три книги. Перша книга кожної частини містить народні думи та історичні пісні – як автентичні, так і стилізовані. Друга й третя книги складаються з “Летописи” (“Сказания летописцев и преданий”) (цю назву, до речі, вжито відповідно до традиції нарративної прози XVII–XVIII ст.) та приміток до неї й фольклорних матеріалів. “Сказания летописцев и предания” за своїм жанром є вільним стислим переказом інформації з різноманітних історичних та фольклорних джерел. Володіючи дослідницьким обдаруванням, непоганою інтуїцією й художньою майстерністю, Срезневський створив повнокровну романтизовану картину української історії XIV–XVII ст. і надав їй певного антипольського забарвлення. В передмовах до II та III книг I частини він перераховував літописи й інші джерела, які було використано під час роботи над ними. На першому місці вчений називав “Історію русів”, автором якої вважав Георгія Кониського. У реєстрі знаходимо також два списки літопису Граб’янки (“Летопись о проименовании козаков и делах их” та “Летописец Малыя России” видання Федора Туманського), “Записки про Малу Росію” Афанасія Шафонського, праці Ненецького, Солінь, яка тощо.

Дослідники аргументовано довели безпосередню залежність стилізованих народних дум й історичних пісень першої книги I частини “Запорожской старины” від “Історії русів”¹⁶. Твір псевдо-Кониського послужив основним джерелом також для “Сказаний летописцев и преданий” I частини збірки. За зразком автора “Історії русів” вправне перо Срезневського заселило яскравими героями українську історію XVI – першої половини XVII ст. – періоду боротьби з турецько-татарськими загарбниками й польсько-шляхетськими поневолювачами. Виразність драматичних і трагічних сцен з життя козацтва, мальовничість персонажів та неповторний колорит запорозької старовини справили великий вплив на читачів і швидко перетворили видання на настільну книгу української інтелігенції.

Крім “Історії русів”, Срезневський у I частині активно використовує Біплана, неодноразово звертається до літопису Граб’янки. Так, за допомогою матеріалів останнього він намагається вирішити питання про походження козацтва. Причому дослідник висловлює довіру до праці гадяцького полковника, стверджуючи, що “за неподложность оной можно ручаться: она блуждает по Украине в бесчисленных списках”¹⁷. Щоправда, пізніше Срезневський змінив своє ставлення до джерельної вартості цієї пам’ятки. У рецензії на видання 1854 р. він зокре-

ма писав: “В главной части своей она не летопись, а извлечение из разных книг и рукописей, составленное несовременником и без всякого желанія отличить правдивые современные известия от сомнительных рассказов времени, более позднего”¹⁸.

Оскільки козацькі літописи 30–80-х рр. XVIII ст. використано лише у II частині твору, ми зупинимося детальніше на характеристиці саме цього видання.

На перше місце серед своїх джерел дослідник ставить літописи. Цей розділ налічує 12 позицій. Другу групу джерел історик назвав рукописними записками. До них входять “Опис Малої Росії” й “Записки про Малу Росію” Шафонського, “Опис Харківського намісництва”, витяги із записок Міллера про козаків тощо. Наступний комплекс становлять думи та історичні пісні. До четвертої групи джерел належать легенди й перекази. Варто зазначити, що, використовуючи фольклорні пам’ятки як історичне джерело, вчений вважав за необхідне вивчати й писемні документи аналогічного змісту. У п’яту групу входять праці іноземних авторів: Лубенського, Біплана, Шевальє, Пасторія, Ангеля, Ненецького та ін. Більшість з них присвячено історії козацтва. І, нарешті, останнє місце серед джерел займають акти, дипломатична документація й “Історія Малої Росії” Дмитра Бантиша-Каменського.

На жаль, Срезневський не дає бібліографічного опису друкованих іноземних творів, а згадує лише прізвища їх авторів. У третій книзі II частини він просто зазначає, що серед іноземців найбільше користувався працею польського історика Ненецького. Ще гірша справа з рукописними матеріалами. Тому під час ототожнення деяких їх списків основним методом ідентифікації останніх може бути тільки текстуальний аналіз. Серед джерел II книги II частини Срезневський називає зокрема “Історію русів”, два списки Граб’янки (“Летопись о проименовании козаков и делах их” та видання Ф.Туманського) й “Короткий літопис Малої Росії” Василя Рубана. В розпорядженні науковця були також три списки “Короткого опису Малоросії” (один з їх авторів Олексій Дівоич, 2-й список “Летопись от 1506 по 1734” і 3-й – “Описание Малой России от 1340 по 1754”). Ці ж самі джерела, за винятком “Летописи о проименовании козаков и делах их”, перелічено й у III книзі.

Привертають увагу висловлювання Срезневського про особливості його роботи з джерельними матеріалами. Він зазначав, що “везде, где только можно было, повторял дословно сказания старых летописцев; доверял им, где они не противоречили между собою, а где противоречили, выбирал сказание того летописца, которого считал более достойным уважения”¹⁹. З процитованих рядків стає зрозумілим, що хроніки та іноземна література давали досліднику багатий матеріал для розду-

мів, а також зіставлення й критики інформації з козацьких літописів. Однак авторські коментарі з цього приводу в праці, на жаль, відсутні.

Важливим ключем для розуміння методики використання літописного матеріалу є наступне зауваження Срезневського: “Вообще я рассматривал сказания летописцев как предания и как предания передавал их”²⁰. Отже, замість критичного аналізу фактів у “Запорожской старине” ми зустрічаємося з художнім дослідженням історії, що полягає в пошуку й творчому відборі інформації про кульмінаційні моменти вітчизняного минулого. Відсутні ланки у ланцюгу історичних подій, які неможливо було реконструювати за допомогою наукових студій, заповнювалися за рахунок творчої уяви письменника, його фантазії. Подібне явище мало місце в культурах інших європейських народів (“Твори Осціана” Д.Макферсона, “Гюзла” П.Меріме, Краледворський і Зеленогорський рукописи В.Ганки). Розширення меж та можливостей у творенні художніх картин й образів сприяли посиленню ролі автора в історико-літературному процесі. Підтвердженням цього є й структура “Летописи” III книги. На відміну від інших книг праці він містить не суцільний виклад історичних подій у їх хронологічній послідовності, а 5 окремих розділів: “Выговский и Пушкарь”, “Юрий Хмельниченко”, “Бруховецкий и Морозенко”, “Самойлович и Мазепа” й “Палий”. Ці сказання, на думку автора, присвячено доленосним подіям в історії українського народу другої половини XVII ст.

Як зазначає Т.Бовсунівська, “різнобій тлумачень офіційної літописної традиції та неофіційної народної узгоджувався романтиками у такий спосіб: архаїка поетизувалась, внаслідок чого фантазія в народному дусі заступала об’єктивний факт; останній мислився другорядним, бо легко міг бути замінений на інший”²¹. Внаслідок цього на сторінках праці І.Срезневського з’являються такі фольклорні персонажі, як Федір Безрідний і Морозенко. Останній виступає не лише як соратник Б.Хмельницького, а й як легендарний герой, що уславився в боротьбі з татарськими ордами у 60-х рр. XVII ст. Розчарувавшись в антинародній політиці Івана Брюховецького, котрий, прагнучи за будь-яку ціну зберегти для себе булаву, уклав союз з Кримом та вирішив прийняти турецьке підданство, Морозенко взяв активну участь у позбавленні його гетьманства. В українській історії середини XVII ст. відомий лише один історичний діяч з подібним прізвищем. Це сподвижник Б.Хмельницького, корсунський полковник Станіслав Мрозовицький (Морозенко), який загинув у 1649 р. під час облоги Збаража. Порівнюючи оповідання про Хмельницького і Барабаша, вміщене в “Історії русів”, з текстом народної думи, Срезневський вважає, що зміст останньої набагато ближче до дійсності відображає історичні події²². Наведені дослідником аргумен-

ти відзначалися переконливістю, але ж при цьому він не враховував того, що сама дума є плодом народної фантазії.

Як відомо, “Короткий опис Малоросії” є майстерним витягом найважливішої інформації з “Дійствій прзьельной брани” літопису Граб’янки. В свою чергу для написання “Короткого літопису Малої Росії” В.Рубан скористався матеріалами “Короткого опису Малоросії”, довівши виклад подій до 1776 р. Причому еволюція текстів названих творів проходила у кількох напрямках. Деякі сюжети під пером авторів зазнавали істотної трансформації в ідейному й стилістичному планах, інші ж вводились у тканину твору майже без змін. Оскільки Срезневський взагалі не робить посилань на конкретні джерела в “Летописи”, то проблема їх ідентифікації становить чималі труднощі (щоправда, наприкінці кожного “Сказання” III книги дослідник перелічує твори, що були використані для написання цих оповідань). Лише у виняткових випадках зустрічаються такі “глухі” посилання, як “по словам летописей”²³. Але, як побачимо далі, навіть при посиланні на конкретні джерела, що містяться в примітках, не завжди можна вірити авторові на слово. Тому основним способом для встановлення джерельної основи твору є текстуальний аналіз, який передбачає порівняння мовностильових особливостей уривків та повноти їх інформації. Зокрема слід з’ясувати відсутність чи наявність різних деталей: імен і прізвищ, топонімів, цифрових даних тощо. Трохи легше працювати з коментарями до “Сказаний летописцев”, оскільки у них уже наявний науковий апарат, причому Срезневський вдається до цитування першоджерел. Звертаючись до друкованої продукції, він нерідко вказує том та сторінку праці, проте й тут зустрічаються “глухі” посилання типу “Летопись Рубана говорит о реестровани козаков”²⁴ або “что отрицают летописи”²⁵.

Початок “Летописи”, що охоплює події 1640–1654 рр., укладено в основному на підставі матеріалів “Дійствій прзьельной брани”. Автор також залучає інформацію “Короткого опису Малоросії” та фольклорні джерела. Нерідко прагнення ще більше звеличити козацьке минуле, драматизувати якийсь літописний епізод спонукає його до самостійної художньої творчості.

Вже із самого початку розповіді про хід кампанії 1648 р. виразно помітне використання Срезневським літопису Граб’янки. Розглядаючи активну зовнішньополітичну діяльність Б.Хмельницького взимку 1649 р., автор також звертається до цього джерела, оскільки у “Короткому описі Малоросії” (автор невідомий) немає згадки про відносини з Річчю Посполитою.

Зате на сторінках “Запорожской старины”, присвячених облозі Збаража, яскраво простежуються паралелі з відповідним уривком “Корот-

кого опису Малоросії”. Порівняємо:

“Короткий опис Малоросії”
“а на остаток для стьсненья их сам
Хмельницкий велел окопать вкруг валом,
где поляки по истощаніи живности, с
голоду конские мяса и собачие и кошачие
и миши тли, землю спекую кусали зубами...”²⁶

“Запорожская старина”
“осажденные с каждым днем терпели
большой недостаток и в том, и в
другом: голод заставил их питаться
лошадьми, собаками, кошками,
печеной землей, вареными кожами”²⁷.

На відміну від Граб’янки, Срезневський не описує всіх перипетій облоги та штурмів Збаража, не пояснює особливостей тактичних дій противників. Як і невідомий письменник, він не перелічує прізвищ загиблих польських аристократів. Не згадує Ізмаїл Іванович також про спробу шляхтичів вести сепаратні переговори з татарами, щоб посварити союзників та таким чином врятуватися від загибелі. Відсутнє у “Запорожской старине” й прізвище поляка, якому пощастило пробратися до армії Яна-Казимира і повідомити короля про критичний стан обложеного шляхетського війська. Проте творчу уяву Срезневського було вражено повідомленням про подвиг ворожого воїна. Цю звістку майстер слова піддав літературній обробці в романтичному стилі та перетворив у самостійний епізод, в якому незвичайність обставин і гостроту сюжету підсилює створена за допомогою засобів народної символіки картина глухої ночі.

Опис Срезневським Зборівської битви, розповідь про порушення поляками договору 1649 р., приготування до бойових дій та посольство Маковецького до Б.Хмельницького, на нашу думку, запозичено з твору гадяцького полковника. На підставі цього ж джерела автор інформує читачів про події від Берестецької битви до укладення Білоцерківської угоди (В “Короткому описі Малоросії” немає назви міста Паволоч, де помер Ярема Вишневецький, і не зазначено про спалення карателями села Триліси).

Творчо осмисливши й проаналізувавши всю доступну інформацію, Срезневський на сс. 52-53 II книги II частини описує характер Б.Хмельницького. Однак у даному уривку, крім літописної традиції, виявляється вплив народницьких ідей (засудження гордості та властолюбства гетьмана) і російського націоналізму (різко негативна оцінка постаті І.Виговського).

Художнім експромтом, створеним фантазією письменника, можна вважати оповідання про три змови Мартина Сулими проти Б.Хмельницького.

Картину Батозької битви змальовано Срезневським на підставі “Дѣйствій прзьельной брани”, оскільки обидва уривки містять кілька відомостей, що не мають відповідників у “Короткому описі Малоросії” (наприклад, ім’я сина коронного гетьмана М.Калиновського).

Друга частина “Летописи”, яка охоплює події з 1654 до 1657 рр., за словами Срезневського, “есть дословная выписка из “Описания Малой России от 1340 по 1754”²⁸. На цих сторінках упорядник, як правило, не відходить від тексту цього першоджерела. Тільки звістка про загибель Івана Золотаренка від руки польського органіста й підпал останнім курсунської церкви під час його поховання викликає деякі асоціації з “Історією русів”.

Розповідаючи в примітках до “Летописи” про становище українського народу напередодні національно-визвольної війни, Срезневський на 107–108-й та 109–110-й сторінках цитує “Літопис Самовидця”, (щоправда, не з оригіналу, а за “Історією Малої Росії” Д.Бантшиша-Каменського. Щоб уявити у читачській уяві картини гніту з боку магнатів і шляхти, історик залучає собі на допомогу й список “Короткого опису Малоросії” Олексія Дівовича, де сказано: “Народ уходил, кто куда знал, и нигде же ничего не улучал доброго. Поляки своего для зиску и прихоти были вельми вьсьм тяжки, же заледвь кто по наказу пахал, и ничего не мал добра”²⁹. Посилаючись на цю ж пам’ятку, вчений наводить надзвичайно цікаву інформацію про перетворення православних храмів на синагоги та переплавку на монети церковних скарбів³⁰. Ці відомості не підтверджуються іншими історичними джерелами. Однак, на відміну від козацьких літописів, які також уважно розглядали питання щодо причин польсько-українського конфлікту, Срезневський абсолютизує роль релігійного фактора. “Мятежи, порожденные налогами, самоуправством помещиков, старост и жидов, и даже стеснением прав козацких, – підсумовує дослідник, – были ничтожны в сравнении с мятежами, бывшими следствием гонения веры православной”³¹. Цим самим він дає зрозуміти, що глибокі релігійні вірування були однією з головних етнічних рис українців, що відрізняло їх від представників інших народів, які проживали у Речі Посполитій: поляків, литовців та німців. Усвідомлюючи, що процеси асиміляції загрожували насамперед духовним цінностям українського народу, Срезневський надає важливого ваги національному моменту. Тому визвольна війна під проводом Богдана Хмельницького, на думку історика, проходила під гаслами віросповідного патріотизму.

І.Срезневський посилається на О.Дівовича, говорячи про заснування (після відбудови Кодацької фортеці) запорожцями Федора Линчя Микитинської Січі. Насправді ж уся інформація про діяльність цього

козацького ватажка є плодом фантазії Ізмаїла Івановича.

У 8-й примітці до другої книги II частини наведено реєстр козацьких полків за “Коротким літописом Малої Росії” В.Рубана. Автор висловлює свої зауваження щодо цього списку³².

Розповідаючи про ряд цікавих епізодів з української історії 1630–1654 рр., Срезневський відсилає читача до праці історика Петра Симоновського “Короткий опис про козацький малоросійський народ”. Так, він стверджує, що нібито, “по словам Симоновского, вольные гайдамаки, составя из себя особенную дружину, выбрали Адама Тешлыка атаманом и, удалившись за р.Саксагань, построили Тешлык”³³. Однак у цій праці немає згадки про заснування Тешлицької Січі. До того ж жодного разу не вживається там і термін “гайдамаки”. В 9-й примітці він, знову ж таки посилаючись на Симоновського, розповідає про так званий Переяславський бунт 1651 р. За його словами, 20 000 запорожців нібито захопили Переяслав та хотіли вбити Б.Хмельницького, який вимушений був рятуватися втечею. Приєднавши до себе п’ятитисячну юрму голоти, бунтівники вирушили до Чигирина, але зазнали поразки й відступили до Переяслава. Гетьман обложив місто і через два тижні взяв його штурмом. Після цього всіх заколотників страчено, Звичайно, нічого подібного у “Короткому описі про козацький малоросійський народ” ми не зустрічаємо. Очевидно, Срезневський добре усвідомлював вразливість своєї підробки. Тому для більшої переконливості він виступив з критикою праці Симоновського. По-перше, історик висловив сумнів щодо нелюдської жорстокості Б.Хмельницького. По-друге, він стверджував, що “Симоновський иногда любит подражать Конисскому”³⁴. Й, нарешті, підсумував таким чином: “По крайній мере, засвидетельствовать не только правду, но и правдоподобие слов его в сем случае ничем не можно. Даже у Конисского этот бунт не описан”³⁵.

За умовами Білоцерківського мирного договору 1651 р., козацький реєстр мав бути скорочений удвічі, тобто на 20 000 чол. Крім цього, всі нереєстрові козаки та добровольці, які були учасниками бойових дій, також мусили повертатися в підданство до польської шляхти. Така перспектива реєстрації кріпосницьких порядків викликала велике невдоволення серед українців. Багато з них через це переселилися на Слобожанщину. На Правобережжі обурені “випищики” вбили білоцерківського полковника Громику. За участь у селянському русі в квітні 1652 р. було страчено полковників Матвія Гладкого й Лук’яна Мозирю. Отже, реальні події 1651–1652 рр. зазнали на сторінках “Запорожской старины” істотної трансформації.

За подібною ситуацією зустрічаємося і в II примітці “М’яте Тухи. 1654”, що також нібито була складена на підставі “Короткого опису про

козацький малоросійський народ”. У ній розповідається про запорозького отамана Полікарпа Туху. Цей військовий діяч спочатку активно підтримував гетьмана, бо був переконаний, що Хмельницький веде боротьбу за здобуття повної незалежності України та прагне стати її суверенним володарем. Кошовий “називал Хмельницького... преемником Св. Владимира, великим князем украинской России”³⁶. Довідавшись про Переяславську угоду, Туха категорично відмовився присягати цареві й підняв заколот. Але у бою на річці Тясмин семитисячний загін противників союзу з Московією був розбитий, а їх ватажок покінчив життя самогубством.

Як бачимо, Срезневський виявив глибоку проникливість в оцінці українсько-московських відносин. Він розумів, що не все населення гетьманської держави прагнуло приєднатися до одновірної Москви і що серед українців існували сильні самостійницькі тенденції.

Отже, Срезневський намагався створити народнопоетичну історію України. Тому поряд з хроніками та фольклорними джерелами він використовував втілений у літописну чи поетичну форму вимисел. Захоплений романтизм не тільки дав простір власній фантазії, а й домислював, редагував матеріал оригінальних пам’яток. Доповнюючи справжні джерела плодами своєї творчості, Срезневський не міг не турбуватися про те, як приховати ці фальсифікації. З цією метою він знаходить уявні джерела для своїх стилізацій, одним з яких стала маловідома сучасникам праця П.Симоновського. Наступним кроком було створення ним фальшивих літописів – таких, як “Пространная повесть о том, что случилось на Украине”. В “Запорожской старине” поряд з оригінальними джерелами він посилається і на цю власну підробку.

Початок сказання “Выговский и Пушкаръ”, де розповідається про призначення Хмельницьким трьох опікунів для свого сина Юрія, створено на матеріалі “Короткого опису Малоросії” Дівовича. Але звістку про заповіт старого гетьмана Мартину Пушкареві про опікунство придумав сам протипольськи настроєний Срезневський. До цього його, очевидно, підштовхнуло твердження історика Г.Політики про те, що полтавський полковник став радником Юрія Хмельницького за згодою всієї нації.

Розгорнуту психологічну та політичну характеристику Юрію Хмельницькому, Івану Виговському і Мартину Пушкарю дає сам Срезневський. Перший з них є слабохарактерною молодого людиною, яка не відповідає за свої вчинки. Позбавлений сили волі й військової кмітливості гетьман, з іншого боку, виявляє хитрість і схильність до інтриг. У різко негативному плані, відповідно до стереотипів імперської історіографії, змальовано й “польського” шляхтича І.Виговського, основними рисами характеру якого є підступність та віроломство. Головною метою

його діяльності є здобуття будь-якими засобами гетьманської булави, а згодом і удільного князівства. Натомість Пушкар постає перед нами як вірний соратник Б.Хмельницького, непідкупний та безстрашний воїн, що завжди захищає соціальну справедливість і зберігає вірність московському цареві.

Промова Пушкаря на козацькій раді 1657 р. й листи його до Виговського є стилізаціями укладача. Увесь III розділ написаний на підставі “Історії Малої Росії” Бантиша-Каменського, який у свою чергу користувався архівними матеріалами. Рядки, що оповідають про спробу новообраного гетьмана вплинути на свого опонента за допомогою митрополита Діонісія Балабана, теж були переписані із згаданого джерела. І, нарешті, в основу заключного VI розділу, де йдеться про загибель Пушкаря та спалення Полтави, також лягли відповідні сторінки праці Бантиша-Каменського.

Сам Срезневський так визначає джерела оповідання про гетьманство Юрія Хмельницького: “Главнейшим источником для этого сказания были для меня «Записки» Шафонского. Незначительные дополнения сделаны по другим летописям, которых известия сравнивал я с повествованиями Бантыша и с Актами”³⁷. Дійсно, доповнень до основного джерела, яких було б запозичено з козацьких хронік, у нарисі небагато. До них можна зарахувати, наприклад, інформацію про вимогу Ю.Хмельницького до війська Потоцького й шляхетських залог восени 1659 р. Проведений текстуальний аналіз свідчить про активне використання вченим матеріалів “Історії Малої Росії”. Звідси Срезневський вивисав зміст “Переяславських статей” та запозичив відомості про невдачу кампанію 1660 р. (обітниця переляканого гетьмана постригтися у ченці промовисто підтверджує нашу тезу).

Наступне оповідання має назву “Бруховецкий и Морозенко”. За словами автора, “ход событий заимствован мною в этом сказании из «Описания Малой России от 1340 по 1754». Важнейшие дополнения взяты из “Записок” Шафонского”³⁸. Розповідаючи про основні віхи гетьманства Брюховецького й антимосковське повстання 1668 р., Срезневський спирався на матеріали “Короткого опису Малоросії”. Але стосовно подій 1668 р. запропонована автором останнього твору оцінка української історії не відповідала суспільно-політичним поглядам Срезневського. Якщо літописець основними причинами московсько-українського конфлікту вважав брутальну поведінку воєвод і несправедливу політику царського уряду, то Ізмаїл Іванович усе звалює на підступність Брюховецького та політичну несвідомість українців. “Народ, – намагається довести історик, – сам не знав, чого искал: он восставал на русских; нередко видали, что выходили толпами украинцы на украинцев, сами не зная, за что будут драться, и сражались, сами не зная, за что

проливают кровь”³⁹. Ті ж епізоди сказання, де йдеться про діяльність Морозенка, перегукуються з історичними піснями або створені художньою уявою автора. Шкодуючи з приводу втрати в документальних джерелах та літописах інформації про цього діяча, майстер слова спробував реконструювати її за допомогою багатой національної поетичної культури. Отже, на відповідних сторінках “Запорожской старины” ми зустрічаємося з літературним героєм, а не з історичною особою.

Стверджуючи, ніби “Записки про Малу Росію” Шафонського є головним джерелом сказання про Самойловича й Мазепу, Срезневський навмисне заплутує читача. Текстуальний аналіз переконливо свідчить про використання автором у першу чергу праці Бантиша-Каменського.

“Подробности о Палие до ссылки его в Енисейск, – зазначає Срезневський, – взяты из Дзевовича; остальные – из Шафонского”⁴⁰. Зіставлення творів підтверджує слова історика про те, що текст з “Короткого опису Малоросії” Дівовича відбився у цьому нарисі “Запорожской старины”. Особливо близько стоять одне до одного запозичені майже без скорочень з Дівовича оповідання про діяльність Палія в 1680–90-і рр., поразку поляків під Фастовом, розгром шляхетського загону полковника Рустича та очаківський похід. До того ж, розповідь про подробиці штурму турецької фортеці Очаків з усіх списків “Короткого опису Малоросії” зустрічається тільки у Г.Покаса й О.Дівовича. Така схожість викликана стислістю, композиційною стрункістю і цільністю кожного з оповідань Дівовича.

У примітках до сказань заключного випуску третьої книги II частини Срезневський говорить про страту Виговським молодшого брата полковника Григорія Гуляницького за підтримку Пушкаря. Для того щоб переконати читача в правдивості сказаного, історик посилається на авторитет літописця Рогалевського, а також Дівовича й Симоновського. Однак на сторінках “Короткого опису про козацький малоросійський народ” не фігурує така особа, як брат Гуляницького.

Таким чином, не можна не погодитися з твердженням А.Крюкова, який зазначає, що у “Запорожской старине” “подход Срезневского к содержанию использованных им источников и литературы не отличается последовательностью. Наряду с критическим отношением к источникам мы встречаем и почерпнутые им сведения из сомнительных источников, явные вымыслы, которые не всегда опровергаются Срезневским”⁴¹.

Проведене нами дослідження дає підстави стверджувати, що основними джерелами II частини “Запорожской старины” були “Історія Малої Росії” Бантиша-Каменського та “Дѣйствія презьльной брани”. Питомо ж вага “Короткого опису Малоросії” Дівовича серед цих джерел є значно меншою, а “Короткий літопис Малої Росії” Рубана взагалі вико-

ристовується у виняткових випадках.

Характеристика джерельної основи “Запорожской старины”, встановлення мотивів, якими керувався Срезневський, використовуючи ті чи інші літописні пам’ятки, фольклорні твори й власні стилізації, дозволяє чітко окреслити коло проблем, що хвилювали упорядника та його сучасників, виявити нові додаткові риси історико-культурної атмосфери тієї епохи. “Як у підробках під фольклор, так і в цих історичних фікціях, – зазначав Михайло Грушевський, – матеріал подавався вже приготований: постилізований в аспектах свого часу, відповідно до певних соціальних чи патріотичних вимог і до літературного смаку, тому він більше був суголосний своїй літературній верстві, ніж матеріал автентичний, легше нею сприймався і ефективніше стимулював її своїм ілюзорним авторитетом. Тим пояснюється, що, скажімо, “Історія русів” або “Запорожская старина” далеко сильніше вплинули на літературну творчість 1830–1840-х років, ніж автентичні хроніки та непідроблені думи або пісні”⁴².

1 Див.: Міжслов'янські літературні взаємини. Вип. 2. - К., 1961. - С. 6.

2 Крип'якевич І.П. Історія України. - Львів, 1990. - С. 209.

3 Чижевський Д. Історія української літератури. - Нью-Йорк, 1956. - С. 384.

4 Бовсунівська Т. Парадокси романтичного історизму // Вітчизна. - 1997. - № 3-4. - С. 110.

5 Гримм Якоб. Мысли о том, как соотносятся сказания с поэзией и историей // Эстетика немецких романтиков. - М., 1987. - С. 410.

6 Срезневский В.И. Николай Васильевич Гоголь в переписке с Измаилом Ивановичем Срезневским в 1834-1835 гг. // Русская старина. - 1892. - № 3. - С. 756-757.

7 Запорожская старина. - Харьков, 1832. - Ч. 1. - Кн. 1. - С. 6. (Далі, посилаючись на “Запорожскую старину”, у дужках вказуватимемо номер частини, книги й сторінки. II книгу I частини було видано в 1833 р., III - у 1834; I книгу II частини - в 1834, II - у 1835, III - в 1838 р.

8 Там же. - С. 6-7.

9 Срезневский И. Народные южно-русские песни. Киев, 1852 // Известия императорской Академии наук по Отделению русского языка и словесности. - 1854. - Т. III. - С. 192.

10 Запорожская старина. - Х., 1832. - Ч. I. - Кн. I. - С. 5-6.

11 Данилов Володимир. Другий збірник Українських пісень М.О.Максимовича з 1834 року // Україна. - 1928. - Кн. 37. - С. 28.

12 Срезневский В.И. Из первых лет научно-литературной деятельности И.И.Срезневского // Журнал Министерства народного просвещения. - 1898. - № 1. - С. 3.

13 Письмо Измаила Ивановича Срезневского к Алексею Ираклиевичу Левшину // Киевская старина. - 1892. - № 10. - С. 123.

- 14 Из переписки И.И.Срезневского 1829-1839 гг. // Киевская старина. - 1901. - № 6. - С. 333; № 7-8. - С. 218.
- 15 Срезневский В.И. Украинский альманах // Там же. - 1893. - № 1. - С. 30.
- 16 Див.: Харьковська школа романтиків. - Х., 1930. - Т. 1.
- 17 Запорожская старина. - Х., 1833. - Ч. I. - Кн. II. - С. 8.
- 18 Срезневский И.И. Библиографические записки о новых книгах // Известия императорской Академии наук по Отделению русского языка и словесности. - 1855. - Т. 4. - Вып. 6. - С. 316.
- 19 Запорожская старина. - Х., 1838. - Ч. II. - Кн. III. - С. 6.
- 20 Там же.
- 21 Бовсунівська Т. Назв. праця. - С. 112.
- 22 Запорожская старина. - Харьков, 1835. - Ч. II. - Кн. II. - С. 148-150.
- 23 Там же. - Х., 1838. - Ч. II. - Кн. III. - С. 9.
- 24 Там же. - Х., 1835. - Ч. II. - Кн. II. - С. 128.
- 25 Там же. - С. 170.
- 26 Краткое описание Малороссии // Летопись Самовидца. - К., 1878. - С. 224.
- 27 Запорожская старина. - Х., 1835. - Ч. II. - Кн. II. - С. 37.
- 28 Там же. - С. 5.
- 29 Там же. - С. 109.
- 30 Там же. - С. 111.
- 31 Там же. - Х., 1834. - Ч. I. - Кн. III. - С. 18.
- 32 Там же. - Х., 1835. - Ч. II. - Кн. II. - С. 129.
- 33 Там же. - С. 116.
- 34 Там же. - 130.
- 35 Там же.
- 36 Там же. - С. 135-136.
- 37 Там же. - Х., 1838. - Ч. II. - Кн. III. - С. 50-51.
- 38 Там же. - С. 63.
- 39 Там же. - С. 57.
- 40 Там же. - С. 109.
- 41 Крюков А.В. И.И.Срезневский как историк. Дис. канд. ист. наук. - К., 1977. - С. 81.
- 42 Грушевський М.С. З історичної фабулі стику кінця XVIII в. // Академіку Н.Я. Марру. Юбилейный сборник. - М.-Л., 1935. - С. 608.

РОЗДІЛ VIII

ЖИТТЄПИСИ

Усенко П.Г. (Київ)

ЗИГМУНТ СЕРАКОВСЬКИЙ: СТОРІНКИ БІОГРАФІЇ ПОЛЬСЬКОГО СИНА УКРАЇНИ В КОНТЕКСТІ ВИЗВОЛЬНИХ ЗМАГАНЬ У РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ ХІХ СТ.

6(18) травня 1826 р. безмаєтна шляхетська родина Гната і Фортунати Сераковських з волинського села Лісове збагатилася первістком – Зигмунтом (Сигізмундом)¹. Невдовзі батько, взявши участь у польському повстанні 1830–1831 рр., зник безвісти, а на хлопця-напівсироту чекав нелегкий хрест талановитої людини з уразливим серцем, допитливої та невгамовної². Один з найвизначніших революційних діячів свого часу, він палко любив рідний край, вважав себе як поляком, так й українцем.

Перипетії його життя викликали увагу сучасників (О.Герцена³, М.Чернишевського⁴, Б.Залеського⁵, Я.Савицького⁶, Я.Станевича⁷, Б.Дибовського⁸, М.Цилова⁹) і біографів – наступників, що відбито публікаціями в Росії¹⁰, Польщі¹¹, Литві¹² та Україні¹³. Багатогранність феноменальної фігури З.Сераковського гарантує невичерпність досліджуваної теми.

Закінчивши Житомирську гімназію, Зигмунт не мав коштів на продовження освіти. Довелося вдатися до репетиторства, попрацювати приватним учителем дітей місцевого поміщика Альбіна Піотровського. Врешті-решт 1845 р. Сераковський вступив до Санкт-Петербурзького університету¹⁴. Зробився юнацьким ватажком, але у середовищі ровесників не затримався: 20 квітня 1848 р. його свавільно схопила в Почаєві поліція лише через підозру, що він начебто зібрався перетнути неподалік тодішній австрійсько-російський кордон, за яким котилися буремні хвилі європейської “Весни народів”. Становий пристав запровадив

прибульця до кременецького земського справника, а той поспішив запоторити мандрівного студента за мури Київської фортеці на розсуд вищого начальства¹⁵.

У рапорті, поданому київському військовому, подільському й волинському генерал-губернатору Дмитрові Бібікову чиновником для надзвичайних доручень майором Позняком, що протягом літа обстежив Волинь і Поділля по слідах Зигмунта Сераковського, було констатовано: "Можна сміливо поручитися за власників, що згубних замірів щодо уряду в них немає, хоч їх дуже цікавлять справи Європи, надто питання польське, якому вони співчують, але розуміють, однак, що нинішній стан Галичини та Познані тяжкий для тамтешніх власників і що Сераковський, Лев Ржевуський та багато інших, які стоять на чолі комунізму й пролетарів, діють на шкоду власникам, за що вони дуже на них гніваються і лякаються навіть у майбутньому ідеї, аби схожий порядок міг коли-небудь трапитися в нашому краї. В кожному польському поміщику – два елементи: поляка та власника й, незважаючи на їхній патріотизм і всю скритність, другий у них сильніше переважає та виразніше проступає"¹⁶.

Невдовзі Зигмунт Сераковський опинився в Новопетровському укріпленні. З України його, як за рік перед тим Шевченка, Дмитро Бібіков направив до Третього відділення, котре у свою чергу передало до Оренбурзького корпусу, в пекельне безмежжя лютої муштри й паличної дисципліни, надто загрозливе через відсутність автентичних паперів на підтвердження спадкового дворянства Сераковських¹⁷. За Уралом, "у степу безкраїм", поляк-волиняк здружився з Тарасом Шевченком і, підтримуючи останнього матеріально та морально (ігноруючи сувору цареву заборону - постачанням малярського приладдя)¹⁸, взагалі чи не першим вітав його як "батька" в листі від 9 червня 1856 р.¹⁹ Кобзар характеризував молодшого сподвижника за рідкісну духовну красу "милим", "добрим", "справжнім поетом", "натхненним Сигізмондом", розчулено дякував за отримане від нього "ласкаве, сердечне українське слово"²⁰.

Після кончини Миколи І доля друзів-засланців змінилася. Ставши прапорщиком, Сераковський улітку 1856 р. відбув з Оренбурга й присягнув витягти звідти Шевченка. На прощання чемно вшанував українського генія: "Батьку! Великі люди великі перенесли страждання. Одне з найбільших – степ безвихідний, дикий, пустеля. На пустелі жив співець Апокаліпсиса – на пустелі ти тепер живеш, наш лебедю!.. Ти уособлюєш ідеї"²¹.

Повернувшись до столиці Російської імперії, репресований поляк наполіг, щоби жандарми визнали несправедливість учинених 1848 р.

дій проти нього, а новий цар Олександр II врахував йому офіцерський стаж з 1852 р., коли Зигмунта було номіновано тільки унтер-офіцером. Відтак іще й домігся прикомандирування до привілейованого Зразкового кавалерійського полку для підготовки до вступу в академію Генерального штабу²². Так пояснюються рядки, адресовані Тарасу Шевченку, від його друга Броніслава Залеського 18 вересня 1856 р.: "Сигізмунд у Петербурзі або, краще сказати, у Павловську, відряджений до Зразкового кавалерійського полку для вступу до військової академії"²³. Шевченко тепло побажав Сераковському "найблискучішого успіху на вибраному ним шляху"²⁴. Саме 1856 р. датовано знаменну фразу, звернуту "натхненним Сигізмондом" до Михайла Домонтовича - майбутнього генерала, батька легендарної більшовички Олександри Коллонтай: "Я українець з правого берега Дніпра, а Ви – з лівого. Міцно-міцно тисну Вам руку"²⁵.

Тоді ж З.Сераковський увійшов до числа співробітників демократичного місячника "Современник", керованого Миколою Чернишевським, заходився вести там розділ "Закордонні вісті". За короткий час (а працював Сераковський у «Современнике» до липня 1857 р.) він підготував для журналу сім оглядів, що друкувалися в розділі «Закордонні вісті», а також статті «Погляд на внутрішні відносини Сполучених Штатів» і «Поети бідних» (заборонена цензурою).

Використовуючи матеріали преси про події у різних країнах, Сераковський висвітлював зубожіння паризьких робітників, загрозу голоду, що нависла над ірландськими селянами, безробіття в Англії та Швейцарії. Різким контрастом до такої інформації подавалися кореспонденції, в яких висвітлювалося життя багатіїв. Сераковський влучно схарактеризував шляхи їх збагачення: «Якщо метою життя є нажива, то не у кожного вистачить твердості наживатися законним, пристойним чином»²⁶. "Вісті", так би мовити, проектувалися на внутрішньополітичні колізії, про які через цензурні заборони не можна було висловлюватися відверто. Все це робилося задля порушення основного, найважливішого й найактуальнішого питання – ліквідації кріпацтва. Вже в своїй першій журнальній публікації Сераковський однозначно заявив, що вважає емансипацію селян і надання їм землі «таким, яке відповідає прагненням та духу народу»²⁷.

Симпатії Сераковського завжди були на боці борців за соціальне та національне визволення. Він вітав визвольний рух італійців, з теплою відзначав мужність народу Чорногорії, котрий протистояв турецькому ярму. В підготовлених ним «Закордонних вістях» засуджувалася колоніальна експансія Англії, Іспанії, Голландії, інших західноєвропейських країн. «Тепер соромно, коли говорять «всесвітня історія» й розповідають про

події якогось куточка на божому світі, названого Європою, торочать про загальний розвиток, запевняють, що людство становить одну сім'ю, а тим часом величезна більшість цього людства (вся майже Азія, не говорячи вже про Африку) і не здогадується, що про неї йдеться...»²⁸

Впевнений у неминучій реалізації волелюбних ідей на засадах соціальної справедливості, рівності, свободи та братерства, Сераковський покладав великі надії на науково-технічний прогрес. У травні 1857 р., зокрема, використовуючи вислів О.С.Пушкіна, він зазначав: «Петро Великий, - сказав поет, - «прорубав вікно в Європу». За десять років залізниць з'єднають нас більше з Європою - тоді відчиняться й двері навістіж»²⁹. Цю ж думку розгорнув М.Г.Чернишевський, який у статті «Нотатки про журнали», також вміщеній у тому ж травневому номері «Современника», писав: «Розвиток економічного руху, котрий помітним чином починається в нас пробудженням духу торговельної та промислової енергійності, побудовою залізниць, заснуванням компаній пароплавства тощо, неминуче змінить наше економічне буття, що досі задовольнялося простими формами і засобами старовини. Волею чи неволею ми повинні будемо в матеріальному побуті жити, як живуть інші цивілізовані народи»³⁰.

Цікаво, що з цими висловлюваннями збігається за своїм змістом і запис, зроблений Т.Г.Шевченком у «Щоденнику» 27 серпня 1857 р.: «Великий Фульгоне й великий Ватте! Ваша молода дитина, що росте не днями, а годинами незабаром пожере канчуки, престоли й кордони, а дипломатами й дідами тільки закусить, пограється як школяр цукеркою. Те, що почали у Франції енциклопедисти, те довершить на всій нашій планеті ваша колосальна геніальна дитина. Мое пророцтво безсумнівне»³¹.

Як здібний публіцист, Сераковський навіть за короткий час роботи в «Современнике» немало зробив для утвердження так званої «езопової мови», що вимушено вживалася російською журналістикою 50-60-х рр. XIX ст. Тенденційно дібрані вісті на різні теми чужоземного життя мали здебільшого два значення: одне - легальне, інше - приховане від цензури.

Відповідно до цього Сераковський підготував статтю про Сполучені Штати, що була надрукована у квітневому номері журналу за 1857 р. Ознайомившись з різноманітними історичними джерелами, автор високо оцінив визвольну спрямованість війни 1775-1783 рр. за незалежність республіки, висловив своє захоплення діяльністю Вашингтона, Джефферсона, Франкліна. Ці імена знаменували суспільний прогрес. Такою ж символікою пройняті відомі Шевченкові рядки:

... Коли
Ми діждемося Вашингтона
З новим і праведним законом?

А діждемося-таки колись!

Пошана до революційних діячів не породжувала в Сераковського ніяких ілюзій щодо тодішньої Америки. Він одверто вказував на те, що демократичні свободи у Сполучених Штатах знехтувала олігархія, що на президентських виборах «свободу подання голосів було насправді знищено». Й при цьому зазначав: «Нині питання про невольництво в Північній Америці - найважливіше і таке, що не терпить зволікань. Якби навіть удалось усунути його на якийсь час, то воно постало б з новою силою, загрожуючи невпинними заворушеннями та заколотами, поки не розв'яжеться остаточно»³².

Тема рабства у США (а воно фактично було синонімом кріпацтва в Росії) досить ґрунтовно представлена у «Современнике». Цьому значною мірою сприяла позиція Чернишевського, який в одній із своїх статей однозначно висловився: «Корінне зло у Сполучених Штатах - невольництво»³³. Під впливом З.Сераковського в журналі з'явилися стаття В.О.Обручева «Невольництво у Північній Америці» й добірка поетичних творів Генрі Лонгфелло в перекладі російського революціонера-демократа М.Л.Михайлова під заголовком «Пісні про негрів». Коли виникла нагода видавати роман американської письменниці Г.Бічер-Стоу «Хатина дядька Тома», раніше заборонений царською цензурою, то М.О.Некрасов пішов навіть на матеріальні витрати, щоб надіслати всім передплатникам додаток до журналу з цим твором безкоштовно³⁴.

Повернувшись із заслання на 13 місяців раніше за Шевченка і наполегливо прагнучи його визволити (Залеський у березні 1857 р. повідомив до Новопетровська, що Сераковський пильнував за розглядом відповідного клопотання оренбурзького й самарського генерал-губернатора Василя Перовського)³⁵, Зигмунт спільно з графським подружжям Анастасії та Федора Толстих добився, щоб великий українець неодмінно дістав дозвіл замешкати у столиці, в омріяному колі «добрих і освічених людей»³⁶. У згаданому травневому числі підцензурного часопису «Современник» 1857 р. Зигмунт Сераковський мудро резюмував, цитуючи французького юриста Едуарда Лабуле: «Переслідуванням, темницям, ешафотам, вогнищам не вдалося побороти людський дух. Були часи, коли кат брав гору (наприклад, в Іспанії, в Італії), проте перемога зоставалася неповною та даремною. Був завжди куток у світі, де пригнічена совість повставала, де вона проголошувала права свої коло підніжжя ешафота. Переслідування ніяк не врятують спорохнілого ладу»³⁷.

В листопаді 1857 р. Бр. Залеський сповістив Шевченкові: «Сигізмунд пише, що по твоїй справі буває часто у графині Настасії Іванівни і що сподівається побачити тебе незабаром на берегах Неви. Дай Боже!

Настасія Іванівна прийняла його привітно, щиро як мати, як сестра, й на тебе чекає, видно, така ж зустріч³⁸. Тієї осені про координацію зустрічей своїх друзів поет дізнався з дружнього листа Михайла Лазаревського від 12 жовтня: "Зараз їду до графині Настасії Іванівни, з якою я ще не знайомий, але яка прислала Сигізмунда Сераковського спитати про тебе..."³⁹. А 28 жовтня відгукнувся Микола Костомаров: "Брати і приятелі наші в Петербурзі – Білозерський, Навроцький, Сераковський і другі казали, що мусив ти приїхати к 1 октябрю..."⁴⁰. Толстая 2 листопада інформувала Шевченка: "Повсякденно говоримо про Вас. То з М. Мат. [Лазаревським. – П. У.], то з Сераковським..."⁴¹.

Зигмунт усвідомлював, наскільки важливо страднику Тарасові вирватися з провінції, чутливо реагував на його гірку сентенцію "Малі міста небезпечні"⁴², пам'ятав клятву допомогти йому ("Перша твоя справа, батьку!"⁴³). Аж 20 лютого 1858 р. Лазаревський писав до Москви, де зупинився Шевченко: "Сьогодні графиня прислала до мене Сераковського, щоб я з Овсянниковим приїхав неодмінно до неї... Графиня прислала за мною сповістити, що на прохання графа Федора Петровича тобі дозволено жити в Петербурзі..."⁴⁴. У потаємному "Щоденнику" 28 березня 1858 р. написано хвилюючі нотатки про "радісну та веселу зустріч" недавніх "оренбурзьких співвигнанців", їхні "сердечні розмови", співи "милих, рідних пісень"⁴⁵.

Навчаючись в академії Генштабу, Сераковський створив таємне товариство, куди входили Ярослав Домбровський, Андрій Потебня, Зигмунт Падлевський, Ян Станевич та чимало інших військових, не минав і легальних заходів. Його однокурсник Микола Новицький (кому, як відомо, Літературний фонд довіряв переговори про викуп з кріпацтва Шевченкових родичів⁴⁶) оповідав: "Сераковський мав в усіх сферах петербурзької суспільності величезні знайомства, постійно то сам здійснюючи, то приймаючи візити інших у своїй квартирі... Тут бували поети, письменники, редактори, художники, артисти, попи, патери й мулли, поміщики губерній північно- та південно-західних, малоруських і великоруських, книгопродавці й господарі друкарень, високопоставлені цивільні та військові чини, професори і студенти, офіцери всіх родів зброї, мандрівники, лікарі, сибіряки та оренбуржці, які були політичними засланнями й які не були такими"⁴⁷.

З іменем Зигмунта Сераковського пов'язаний популярний часопис «Военный сборник», який протягом 1858 р. був своєрідним додатком до «Современника». В Санкт-Петербурзі тоді виходили «Военный журнал» та газета «Русский инвалид», якими опікувалося Військове міністерство. Після поразки у Кримській війні їх традиційний консерватизм уже не відповідав вимогам навіть офіційного урядового курсу. За допо-

могою нового масового військово-літературного органу, яким мав стати «Военный сборник», самодержавство збиралося зміцнити свій вплив на офіцерів російської армії. Проте хоч його видання санкціонувалося самим царем і фінансувалося казною, здійснитися цим намірам не судилося. Журнал, редагований М.Г.Чернишевським, зайняв принципово іншу позицію. З «Военным сборником» революціонери відразу пов'язали свій намір залучити передову частину царської армії на свій бік.

У тому що Чернишевського було запрошено на редакторську посаду до «Военного сборника», значну роль відіграв Сераковський, відряджений до Окремого гвардійського корпусу, коли там саме реалізовувався задум щодо цього журналу. Не випадково й те, що до редакції ввійшли молоді професори академії Генерального штабу В.М.Аничков та М.М.Обручев. З Сераковським зблизився з ними, навчаючись в академії, де відзначився особливими успіхами в оволодінні «вищими військовими науками». Викладачі пропонували йому місце ад'юнкта, запевняючи, що йому личить бути на кафедрі, а не на студентській лаві (за Аничкова, як свідчив найближчий друг Сераковського Ян (Іван) Станевич, Зигмунт навіть написав наукову розвідку з економіки⁴⁸). Перед ним відкривалася блискуча кар'єра. Вже у перший місяць навчання його підвищили в чині до поручика, а після закінчення академії за першим розрядом йому було надано еполети штабс-капітана.

Сераковський же використав перебування у столиці для боротьби проти царизму. На настрої в армії великий вплив мали невтішні наслідки Кримської війни. Саме у середині XIX ст. відбулося помітне порушення кастовості командного складу. На зміну офіцерам дворянського походження, які гинули в бойових діях, доводилося підвищувати у чинах унтер-офіцерів – вихідців з різночинної інтелігенції й простого народу. Військо складалося переважно із селян, на що також звернули увагу демократи (досить згадати хоча б вірш Шевченка «Не спалося, - а ніч, як море», де військова служба характеризується як «солдатське нежитіє»). Хоч селянин, ставши солдатом, звільнявся від кріпацтва, проте в казармі на нього чекала нова кабала - рабська залежність від офіцерів, більшістю яких солдати вважалися нижчими істотами. Роки витрачалися на вдосконалення абсолютно не потрібних за бойових умов плац-приймів. Солдати - безпосередні виконавці охоронних функцій - страждали від безглуздої системи та примх своїх начальників. Не випадково Шевченко вважав за потрібне затаврувати друкованим словом огидне моральне обличчя військових кріпосників, їх пияцтво й бійки - «справжнє дозвілля лінійних, армійських і навіть гвардійських молодих офіцерів»⁴⁹.

У тому що менш як за рік після цього запису в Петербурзі почав виходити «Военный сборник», на сторінках якого постали питання, пору-

шені Шевченком, бачиться не просто збіг: одним з ініціаторів появи цього видання (можливо, головним) був однодумець українського поета Зигмунт Сераковський. Недаремно мали місце (хоча це, на перший погляд, дивно) тісні контакти армійського молодшого офіцера Сераковського з гвардійським генералом Олександром Карцовим⁵⁰. Такої вдачі, такого масштабу виявилася ця людина. Карцов не тільки сам підготував для першого номера «Военного сборника» змістовну статтю «Погляд на стан російських військ у минулу війну», а й сформував редакцію журналу. Оскільки особисто від нього надійшло М.Чернишевському запрошення зайняти посаду редактора, то є всі підстави вважати, що як на вибір О.Карцова, так і на згоду Миколи Гавриловича вплинув З.Сераковський.

Помітну роль у згуртуванні армійців та гвардійців навколо демократичної преси відіграв у лютому 1858 р. «Современник», коли в його черговому номері з'явилися дві тематично поєднані публікації: оголошення про очікуваний вихід «Военного сборника», підписане М.Г.Чернишевським, М.М.Обручевим і В.М.Аничковим, й оповідання «Чудо «Морского сборника». Останнє, піднявши такі проблеми, як необхідність рішучих змін у стосунках командирів з підлеглими в армії, захист людської гідності солдата, протест проти знуцання над «нижніми чинами», набуло програмного значення саме для майбутнього «Военного сборника». Антиподом жорстокого майора Нурки, «правиці якого доля вручила якщо не життя та смерть, то принаймні щастя і нещастя цілої тисячі людей», був підполковник Травка - випускник військової академії, тобто того навчального закладу, де закладалися підвалини революційної організації Сераковського-Домбровського, секретар якої Ян Станевич одержав гонорар за статтю «Чудо «Морского сборника», підписану Іваном Путинкою⁵¹. Хто ховався за цим псевдонімом? Не виключено, що Зигмунт Сераковський зі Станевичем, а ще, можливо, й з Едвардом Желіговським, який саме того року в Петербурзі видав роман «Сьогодні та вчора», де одного з героїв назвав Іваном Путневим.

Зигмунт Сераковський разом з Едвардом Желіговським і Юзефатом Огрязком входив до керівництва редакцією часопису «Słowo» («Слово»). Дізнавшись про перспективу такого видання польською мовою, Тарас Григорович Шевченко радо підтримав їх намір. У «Щоденнику» 11 травня 1858 р. він зробив такий запис: «Обідав з Желіговським у Білозерського, і за успіх майбутнього польського журналу «Słowo» випили пляшку шампанського»⁵².

Деякий час веденням справ нової редакції займалися здебільшого Ю.Огрязко й Е.Желіговський, а згодом їм на допомогу прийшов Зигмунт Сераковський з його досвідом співробітництва у «Современнике». Перших цензурних утисків польське видання зазнало ще до свого вихо-

ду. Редакція планувала друкувати «Słowo» щоденно та одержала дозвіл на випуск газет не більше двох разів на тиждень. Було до того ж заборонено вміщувати зовнішньополітичні огляди, подібні до тих, що публікувалися в «Современнике».

Видання проіснувало недовго: вийшло лише 15 номерів. В останньому, випущеному 21 лютого 1859 р., редакція вмістила уривки з листів польського історика, відомого революційного діяча Йоахима Лелевеля, який після повстання 1831 р. перебував в еміграції. Публікація супроводжувалася редакційним коментарем, у якому прославлявся патріарх польського визвольного руху. Влада визнала це небезпечною антиурядовою акцією. Газету заборонили, Ю.Огрязка як офіційного редактора заарештували й ув'язнили до Петропавлівської фортеці. Відновити випуск газети уряд не дозволив⁵³.

Боротьба за розкріпачення солдатських мас стала головним змістом службової діяльності Сераковського, коли в грудні 1859 р. після закінчення академії його відрядили до департаменту Генерального штабу – одного з провідних у військовому міністерстві. Він встиг зануритися в архіви, дослідити «найважливіші військові реформи і більший чи менший їх вплив на дух армії у головних державах Європи». Розшукав унікальні зводи законів. Спираючись на цю знахідку, можна було стверджувати, що покарання військових, за законодавством Росії, колись були м'якшими від тих, що існували в Західній Європі, а потім сталося навпаки⁵⁴.

Аби мати більше можливостей для участі у громадській діяльності, Сераковський вступив до імператорського Російського географічного товариства, яке тривалий час залишалось одним з небагатьох закладів, що привертало до себе увагу передових кіл. Він дістав рекомендацію трьох відомих учених В.П.Безобразова, Ф.Г.Тернера та І.В.Вернадського (батькі прийдешнього першого президента Всеукраїнської Академії наук Володимира Вернадського): «Маємо честь запропонувати до обрання в члени-співробітники імператорського Російського географічного товариства зарахованого до Генерального штабу штабс-капітана Сераковського (Сигізмунда Гнатовича), який за дорученням свого начальства займається дослідженням у галузі статистики, моральної й карної, в російських та іноземних військах. Пан Сераковський бажав би повідомляти результати своїх досліджень відділенню статистики і користуватися науковими посібниками товариства»⁵⁵.

11 квітня 1860 р. Зигмунта було запрошено на засідання створеного при Географічному товаристві політико-економічного комітету, де обговорювалося питання про те, «яка система податку з торговельного класу найбільше відповідає засадам народного й державного господарства». У Російській імперії існувала патентна система, що з торгів-

лею пов'язувала різні станів привілеї та обмеження громадянських прав. Після дебатів, в яких активно виступав Сераковський, присутні дійшли висновку, що прибутковий податок необхідно поширити у разі його введення на всіх громадян, ігноруючи станів привілеї, що заняття комерцією мають бути доступні «всім без винятку підданам держави»⁵⁶.

На початку 1860 р. З.Сераковський, котрий уже служив у департаменті Військового міністерства? солідаризувався з опозиційно настроєним професором Платоном Павловим, близьким до Харківсько-Київського таємного товариства, призвідником недільних шкіл в Україні. Серед паперів останнього жандарми під час трусу розшукали візитку штабс-капітана Сераковського з фразою, яка їх насторожила: «Я бачився з Костомаровим і говорив з ним; натурально, що він із цілковитою повагою та співчуттям дивиться на все»⁵⁷.

Мемуари Миколи Костомарова яскраво відбили враження тієї пори: «...Сераковський за вдачею й манерами своїми був суцільний вогонь... Він мені винятково тоді сподобався... Сераковський, вступивши до воєнної академії, швидко викликав там фурор незвичайними своїми здібностями. У 1860, 61 і 62 роках я з ним нерідко бачився в публічній бібліотеці та у себе вдома й, нарешті, в ресторанах, куди ми неодноразово ходили обідати вдвох. Його політичні переконання викликали у мене повний захват... Він виглядав палким поборником демократичних ідей, прагнення дарувати простолюду волю і підвищувати його розумовий та майновий рівень шляхом правильної освіти. Він говорив саме те, чого не було за старої Польщі. Ніхто, здавалося, так неупереджено не ставився до темних сторін минулого, й ніхто, здавалося, так не поцінував їх. Мої цирі слов'янські устремління знайшли, вочевидь, у цій людині найзавзятішого поборника»⁵⁸.

Поділяючи погляди Шевченка і Костомарова на історію України, Зигмунт Сераковський обстоював соборність «єдиноплемянних братів, осілих по обох Дніпра берегах»⁵⁹. Переконалий у тому, що «подальший необхідний розвиток думки про братерство між людьми є думка про братерство між народами», він звернув увагу на «потребу взаємної, рівної поваги між окремими особами та великими групами осіб, тобто національностями». Сераковський вдався до влучної аналогії із симфонічним оркестром: «Хіба перша скрипка намислить виключати й поневолювати флейту, кларнет або другу скрипку, щоб одній розігравати всі п'єси?» При цьому він пророчо твердив: «Наші сини чи онуки, можливо, побачать тісні братерські союзи всіх народів – німецьких, романських, слов'янських і, нарешті, загальний європейський союз»⁶⁰.

Військовому міністру Дмитрові Мілютіну та петербурзькому гене-

рал-губернаторові Олександрові Суворову (внукові генералісімуса) Сераковський подав досі не виданий трактат з національного питання, сміливо викривши гноблення з боку центральної влади («В Росії державне начало підкорило собі все, придушило все») й змалювавши обрис конфедерації народів, що, «як рівний з рівним і вільний з вільним», мали б однакові права та забезпечене існування «за повного й досконалого застосування засад вільного розвитку народностей»⁶¹. Він намітив також піднесення до офіційного статусу української, білоруської, литовської та польської мов із застосуванням їх на з'їздах і зборах, у судах, навчальних закладах. «Бажаючі вступити на державну службу в Західному краї повинні довести, що знають нарідчя, якими говорять у цьому краї», – зазначав Сераковський. Подібне до нього ніхто не пропонував, як і наступні положення: «В справах цивільних суд проходить тією мовою, якою подано позов, у справах кримінальних – якою вільніше розмовляє підсудний... У школі викладання ведеться мовою, якою говорить більшість учнів... (безперечно, коли в якомусь середньому закладі, наприклад у місті Києві, більшість учнів – малороси, викладання ведеться малоросійською). У вищих навчальних закладах, наприклад у Київському університеті, кожний професор може викладати по-російськи, по-польськи чи по-малоросійськи; слухачі на заключних екзаменах відповідають яким забажають нарідчям»⁶². Варто наголосити, що йшлося про університет святого Володимира, заснований спеціально для русифікації Правобережжя України.

Навіть через два десятиліття після загибелі автора цензура злякалася друкування вищенаведеного в місячнику «Русская старина», затримавши шеститисячний наклад з остраху, що публікація прислужиться протестаційному збуренню⁶³. Вірнопідданські видання висунули концепцію: «Для розкладу Росії Сераковський оволодів Чернишевським та «Современником»... Для розкладу Росії вигадано також план відриву від неї Малоросії. Сераковський і Падлевський взяли за цю справу: вони жадали будь-що зробити з Шевченка малоросійського національного генія, малоросійський прапор та заволодіти цим прапором»⁶⁴. Відомий шевченків біограф Михайло Чалий підхопив тенденційну оцінку, сформулювавши її аналогічний варіант⁶⁵. Інша річ, що попри злі звинувачення З. Сераковський і його соратники справді цінували в Т.Шевченкові народного поета, національного генія й український прапор, бачили перспективу незалежності України.

Повернувшись на батьківщину після тривалої зарубіжної подорожі влітку 1861 р., Зигмунт не застав Тараса Шевченка в живих. Вшановуючи пам'ять Кобзаря, він передав його лист од 5 квітня 1855 р. до редакції «Основи» (вміщено у травневому номері 1862 р.). Сераковський

відвідав Україну, мав родинні зустрічі та конспіративні: в київському його сприймали "як керівника заколоту"*⁶. Коли ж на початку 1863 d в Варшаві вибухнуло визвольне повстання, капітан російського Генерального штабу Сигізмунд Сераковський кинув службу і підтримав сміливців котрі змагалися з імперією під гаслом "За нашу й вашу свободу" Він знав що бракувало сил подолати самодержавного монстра, проте не міг напризволяще залишити трагічно гинучих побратимів, підняв бойовий прапор як литовсько-білоруський воєвода Доленго⁰¹. Під його загальним керівництвом повстали зі своїми загонами різні ватажки в тому числі Антанас Мацкявічюс (Антін Мацкевич) та Кастусь (Костянтин) Калиновський, який, до, речі, рішуче заявив: "Польська справа - це наша справа, це справа свободи"⁶⁸.

Загони під командою Зигмунта, займаючи ту чи іншу місцевість, усували царську адміністрацію і скасовували поміщицьке землеволодіння. Сераковський швидко справив величезний вплив на товаришів по зброї: особа його зробилася притягальною⁶⁹. Залежно від складу очоленних ним підрозділів накази віддавалися по-польськи чи по-штовськи⁷⁰, на практиці реалізовувалися засади "рівної взаємоповаги" національностей.

Принагідно слід додати, що, хоча на сусідній Україні тогорічні Оуремні події не досягали чіткої вивершеності, на їх скрижалах гідно представлені земляки З. Сераковського. Так, Андрій Потебня, брат знаменитого філолога, "був патріотом малоруським, а до польського руху прилучився, бо у програмі його Центрального Комітету (революційного уряду. - П.У.) вбачав гарантію волі й для своєї вітчизни"⁷¹. Ще один українець - Микола Нечай очолив повстанців у Люблінській губернії. Герої-повстанці 1863 р. на Підляшші - уродженці Київщини Михайло Гейденрейх і Петро Краснопевцев, а військовим командиром бунтівної Варшави став Стефан Боровський - шляхтич Бердичівського повіту, прихильник самовизначення України-Русі⁷².

25 квітня важкопоранений Сераковський потрапив у полон до карателів. За нього Олександра II просили англійська королева Вікторія, ряд іноземних дипломатів, О.Суворов. Жандармські чини запропонували йому "купити" свободу ціною видачі прізвищ членів таємного варшавського уряду (Центрального Комітету). Він відмовився, не вагаючись, хоча тим самим прискорив собі смертний вирок. "Ваш ентузіазм та Ваша мужність навчає, як треба боротися з деспотизмом", - передав йому слова підтримки Джузеппе Гарібальді⁷³.

Вождя антиурядового виступу в Литві й Білорусії було демонстративно повішено у Вільно 15(27) червня 1863 р. Мало того, що страта була варварською (приречений мучився з незагоєною раною, а мужнє ви-

голошення ним протесту "перед усім світом та Європою" заглушили завбачливо приготовлені барабани)⁷⁴, - власті репресували і його вдову: вагітна та ледь жива після страшних потрясінь, вона зазнала вигнання до Новгородської губернії із забороною листуватися. Не відаючи, де вона, їй нічим не могли зарадити близькі. А цар Олександр II не забув про неї ще й 1866 р., "помстившись" за замах на своє життя, виконаний Дмитром Каракозовим. Терорист був природним росіянином, але під цю нагоду жандарми запроторили польську жінку Аполлонію Сераковську, з маленькою дочкою подалі в глушину на Поволжя, де дитина невдовзі померла...⁷⁵

Десятки років ім'я Зигмунта Сераковського замовчувалося. Однак наприкінці XIX ст. з'явився неабиякий інтерес до низки його ідей, пов'язаних з глибинним вивченням ним національних проблем і наполегливим прагненням підвищити рівень знань про суспільство, насамперед статистики, що також відзначало цю непересічну людину Основним провідником всеросійського загального перепису 1897 р. став його вірний товариш, теж "оренбурзький співвигнанець", приятель Тараса Шевченка Ян Станевич. Врятувавшись од переслідувань, на схилі літ він як висококваліфікований демограф виконував обов'язки старшого редактора Центрального статистичного комітету Міністерства внутрішніх справ та із серцевини цього охоронного відомства, так би мовити, "розщепив" уживане як наріжне у Російській імперії поняття "русские" на рівноцінні гілки - суто російську ("великоруську"), білоруську й українську ("малоросійську").

Материнське слово попри звідані тривалі нагінки об'єднало у національній свідомості та злучило в урядовій термінології "малоросів", "козаків", "южноросів" ("південноросів"), "русинів", "поліщуків"... Завдяки "відкритому голосуванню" з'ясувалося: від Польщі до Далекого Сходу і від Льодовитого океану до Центральної Азії ідентифіковані українці за кількістю поступалися одним лише росіянам об'єм тенденції розпорошення по світу, засвідчивши вкорінену осілість на батьківщині. З 23-х з половиною мільйонів мешканців Волинської, Катеринославської, Київської, Подільської, Полтавської, Таврійської, Харківської, Херсонської й Чернігівської губерній майже три чверті (72%) становили українці. Долаючи багатолітнє приниження тягарем наполегливих утисків, виразно консолідувалася велика нація. Об'єктивну картину первісного референдуму українства відтак не могла зігнорувати жодна влада (недаремно незабаром активізувався рух за анулювання Емського указу).

З економістом І.Вернадським 1860 р. З.Сераковський репрезентував Росію на Лондонському міжнародному статистичному конгресі, де бу-

відвідав Україну, мав родинні зустрічі та конспіративні: в київському підпіллі його сприймали “як керівника заколоту”⁶⁶. Коли ж на початку 1863 р. у Варшаві вибухнуло визвольне повстання, капітан російського Генерального штабу Сигізмунд Сераковський кинув службу і підтримав сміливців, котрі змагалися з імперією під гаслом “За нашу й вашу свободу!” Він знав, що бракувало сил подолати самодержавного монстра, проте не міг напризволяще залишити трагічно гинучих побратимів, підняв бойовий прапор як литовсько-білоруський воєвода Доленго⁶⁷. Під його загальним керівництвом повстали зі своїми загонами різні ватажки, в тому числі Антанас Мацкявічюс (Антін Мацкевич) та Кастусь (Костянтин) Калиновський, який, до речі, рішуче заявив: “Польська справа – це наша справа, це справа свободи”⁶⁸.

Загони під команду Зигмунта, займаючи ту чи іншу місцевість, усували царську адміністрацію і скасовували поміщицьке землеволодіння. Сераковський швидко справив величезний вплив на товаришів по зброї: особа його зробилася притягальною⁶⁹. Залежно від складу очолених ним підрозділів накази віддавалися по-польськи чи по-литовськи⁷⁰, на практиці реалізовувалися засади “рівної взаємоповаги” національностей.

Принагідно слід додати, що, хоча на сусідній Україні тогорічні буремні події не досягли чіткої вивершеності, на їх скрижальях гідно представлені земляки З.Сераковського. Так, Андрій Потебня, брат знаменитого філолога, “був патріотом малоруським, а до польського руху прилучився, бо у програмі його Центрального Комітету (революційного уряду. – П.У.) вбачав гарантію волі й для своєї вітчизни”⁷¹. Ще один українець – Микола Нечай очолив повстанців у Люблінській губернії. Герої-повстанці 1863 р. на Підляшші – уродженці Київщини Михайло Гейденрейх і Петро Краснопевцев, а військовим командиром бунтівної Варшави став Стефан Боровський – шляхтич Бердичівського повіту, прихильник самовизначення України-Русі⁷².

25 квітня важкопоранений Сераковський потрапив у полон до карателів. За нього Олександра II просили англійська королева Вікторія, ряд іноземних дипломатів, О.Суворов. Жандармські чини запропонували йому “купити” свободу ціною видачі прізвищ членів таємного варшавського уряду (Центрального Комітету). Він відмовився, не вагаючись, хоча тим самим прискорив собі смертний вирок. “Ваш ентузіазм та Ваша мужність навчать, як треба боротися з деспотизмом”, - передав йому слова підтримки Джузеппе Гарібальді⁷³.

Вождя антиурядового виступу в Литві й Білорусії було демонстративно повішено у Вільно 15(27) червня 1863 р. Мало того, що страта була варварською (приречений мучився з незагоєною раною, а мужне ви-

голошення ним протесту “перед усім світом та Європою” заглушили завбачливо приготовлені барабани)⁷⁴, – власті репресували і його вдову: вагітна та ледь жива після страшних потрясінь, вона зазнала вигнання до Новгородської губернії із заборонаю листуватися. Не відаючи, де вона, їй нічим не могли зарадити близькі. А цар Олександр II не забув про неї ще й 1866 р., “помстившись” за замах на своє життя, виконаний Дмитром Каракозовим. Терорист був природним росіянином, але під цю нагоду жандарми запроторили польську жінку Аполлонію Сераковську, з маленькою дочкою подалі в глушину на Поволжя, де дитина невдовзі померла...⁷⁵

Десятки років ім'я Зигмунта Сераковського замовчувалося. Однак наприкінці XIX ст. з'явився неабиякий інтерес до низки його ідей, пов'язаних з глибинним вивченням ним національних проблем і наполегливим прагненням підвищити рівень знань про суспільство, насамперед статистики, що також відзначало цю непересічну людину. Основним провідником всеросійського загального перепису 1897 р. став його вірний товариш, теж “оренбурзький співвигнанець”, приятель Тараса Шевченка Ян Станевич. Врятувавшись од переслідувань, на схилі літ він як висококваліфікований демограф виконував обов'язки старшого редактора Центрального статистичного комітету Міністерства внутрішніх справ та із серцевини цього охоронного відомства, так би мовити, “розщепив” уживане як наріжне у Російській імперії поняття “русские” на рівноцінні гілки – суто російську (“великоруську”), білоруську й українську (“малоросійську”).

Материнське слово попри звідані тривалі нагінки об'єднало у національній свідомості та злучило в урядовій термінології “малоросів”, “козаків”, “южноросів” (“південноросів”), “русинів”, “поліщуків”... Завдяки “відкритому голосуванню” з'ясувалося: від Польщі до Далекого Сходу і від Льодовитого океану до Центральної Азії ідентифіковані українці за кількістю поступалися одним лише росіянам об'єм тенденції розпорошення по світу, засвідчивши вкорінену осілість на батьківщині. З 23-х з половиною мільйонів мешканців Волинської, Катеринославської, Київської, Подільської, Полтавської, Таврійської, Харківської, Херсонської й Чернігівської губерній майже три чверті (72%) становили українці. Долаючи багатолітнє приниження тягарем наполегливих утисків, виразно консолідувалася велика нація. Об'єктивну картину первісного референдуму українства відтак не могла зігнорувати жодна влада (недаремно незабаром активізувався рух за анулювання Емського указу).

З економістом І.Вернадським 1860 р. З.Сераковський репрезентував Росію на Лондонському міжнародному статистичному конгресі, де бу-

ло визнано мову за найсуттєвішу ознаку національності. Обраний членом-співробітником Російського географічного товариства він прагнув застосувати модерні європейські засади в організації перепису населення. Тож закономірно, що вимоги, скеровані пізніше Станевичем мережі реєстраторів (серед них – Олександр Русов, Антон Чехов і тисячі інших) на місцях, зумовили достовірність даних “розподілу населення за рідною мовою”. Директива-інструкція залишала облікову мітку “Р” виключно за російською (“великоруською”) мовою. Літери ж “МР” стосувалися знедоленої української (“малоросійської”). Аби підкріпити зібрані цифри, проводився їх аналіз з перевіркою “зразків наріччя” авторитетними фахівцями. “По обох берегах Дніпра” у такий спосіб вирозно довів свою незнищенність багатомільйонний український народ. Статистично оформлення цього факту віддзеркалило духовну естафету від Тараса Шевченка до продовжувачів його справи⁷⁶.

Розгорнута Сераковським революційно-демократична діяльність мала широкий розмах. Проте не меншої масштабності його здобутки у військовій сфері. Він плекав надію на кардинальні зміни, щоби солдати та офіцери служили в рідних місцевостях, спілкувалися між собою рідною мовою. Такі національні підрозділи, переконував Сераковський, краще б несли службу. Бенедикт Дибовський, учасник визвольного руху й видатний учений-зоолог, 1905 р. опублікував у Львові його нотатки про взаємини війська із суспільством. Задля пробудження в солдатах громадянськості Зигмунт радив перетворити збройні сили на “велику школу, велетенський розплідник освіти”, де б готувалися щороку десятки тисяч народних учителів. “На наш погляд, – резюмував він, – кожний полк, кожна корпусна квартира – це своєрідні університети, вони повинні поширювати просвіту на прилеглий край... Ми не збираємося доводити, що наші офіцери повинні обернутися на спеціалістів – хіміків, ботаніків тощо, але література і галузь наук моральних досить широкі, у них доволі простору. Ми бажаємо мати серед офіцерів поборників на цій ниві”⁷⁷.

Тими проблемами переймався й Тарас Шевченко, створивши “Кару шпіцрутенами” та виклавши роздуми про солдатів як про “найбіднішу, найнещаснішу верству”, в якій “відібрано все, чим тільки життя красне: родину, рідний край, свободу, одним словом все”, про офіцерів, “яким дано все”⁷⁸. На згаданому Міжнародному статистичному конгресі Сераковський ініціював засудження тілесних покарань. Він переконував, що доки застосовується “зелена вулиця” шпіцрутенів, “солдати не можуть не бути рабами, офіцери – катами”. З-за рубежу Сераковський регулярно надсилав докладні звіти, які, за домовленістю, літературно опрацьовував у доповіді Я. Станевич. У сановних читачів найбільший інтерес викликала опера-

тивна кореспонденція про необхідність негайного припинення кріпосницьких езекуцій. Вона потрапила і до царя⁷⁹.

1862 р. Зигмунт Сераковський нагадав про висунуті ним проекти публікацією їх уривків у журналі “Морской сборник” під заголовком “Витяги з листів про військово-карне законодавство й військові заклади найголовніших європейських держав”. Крім того, Станевич теж надрукував їх огляд з коментарями в позбавленому цензури відомчому “Военном сборнике”, дійшовши висновку: “Деякі механічні закони цілком застосовуються у світі моральному. Відомо, що всяке тіло має межу стискання, за якою виникає вже або реакція, котра протидіє силі, або руйнація тіла”⁸⁰.

Врешті-решт у війську сталося послаблення режиму: 17 квітня 1863 р., хоч із застереженнями, було скасовано феодальну каральну систему. Завдяки цьому позбулися нарути киями і різками мільйони солдатів, у тому числі й українці. Адже, за висновками Миколи Чернишевського, “кількість рекрутів, забраних з кожного покоління податних станів”, становила “близько чверті всієї кількості людей чоловічої статі, що досягли повноліття”⁸¹. Воднораз у Росії почалися певна гуманізація військово-пенітенціарних інституцій, реорганізація місць ув’язнення з метою “морального виправлення” арештантів (Сераковський вважав за потрібне, щоб ті працювали не інакше як за платню, щоб за сумлінність та добру поведінку їм скорочувалися терміни ув’язнення, щоб укорінилися їх навчання грамоті, ремеслам і “таке поводження з ними, яке постійно нагадувало б, що вони не покидьки суспільства, а військові чини”)⁸².

Унікальну армійську кар’єру Зигмунта Сераковського (від сіромирядового лінійного батальйону на пустельному Мангишлаку – через академічні студії – до значної міністерської посади) неодноразово аналізував Юзеф Пілсудський, котрому належать міркування, що постать “великого жовніра”, “автора права для шереговців” – епохальна, що його вплив виявився “магічним”, бо спрямовувався “у напрямі, цілком новітньому не лише для Польщі, а й для загарбницької Російської держави”, причому в опорі на “нові методи, які вже поширювалися цілою Європою”⁸³. Вдачу “агітатора з практичною жилкою” відзначив у Сераковського Володимир Ленін⁸⁴.

Замолоду Зигмунт мріяв, аби його життя було “живою поемою”⁸⁵, і попри жорстокі реалії повсякдення та жахливі обставини, що ставали на заваді, у життєвій прозі залишався людиною й за гнітючої атмосфери суспільного “нежиття”. Поруч з “батьком” – Шевченком він увійшов до історії гідним сином вітчизни, польським сином України.

¹ Російський державний історичний архів у Санкт-Петербурзі (далі РДІА). - Ф.

1343, оп. 29, спр. 2492, арк. 35-35 зв.

² Докладніше про походження Сераковського та його батьків: Усенко П.Г. Українські сторінки біографії З.Сераковського // Україна і Польща в період феодалізму. - К., 1991. - С. 129-130.

³ Сигизмунд Сераковский // Колокол. - 1863. - 1.VIII; Герцен А.И. Собрание сочинений. - М., 1959. - Т. 17. - С. 218-220.

⁴ Н.Г.Чернышевский в воспоминаниях современников. - Саратов, 1959. - Т. 2.

⁵ Zygmunt Sierakowski (Dolega) // Ojczyzna. - 1865. - 19.II - 16.IV; Zaleski Br. Wygnancy polscy w Orenburgu // Rocznik towarzystwa historyczno-literackiego. - Paryz, 1867. - S. 75-107.

⁶ Struś [Sawicki J.] Ludzie i wypadki z 1861-1865. - Lwów, 1894. - Cz. 1-2.

⁷ Wspomnienia o Zygmuncie Sierakowskim -naczelnym wodzu powstania na Litwie i Żmudzi: Wyjatki z pamignika yana Stanitwicza. - Kowno, 1939.

⁸ Dybowski B. W imię prawdy. - Lwow, 1900 etc.

⁹ Цылов Н.И. Сигизмунд Сераковский и его казнь с предшествующими манифестациями в Вильне в 1861-63 годах. - Вильнф, 1867.

¹⁰ Сераковский // Русский биографический словарь. - СПб., 1912. - Т. 20. - С. 239-240; Ветринский Ч. [Чехихин В.Е.] Статья Герцена "Сигизмунд Сераковский" // Голос минувшего. - 1913. - № 11. - С. 210-214; Кушаков А. Сигизмунд Сераковский - сотрудник "Современника" // Русская литература. - 1958. - № 3. - С. 148-152; Смирнов А.Ф. Сигизмунд Сераковский. - М., 1959; Дьяков В.А. Новые документальные материалы о С.Сераковском // Исторический архив. - 1959. - № 2. - С. 208-215; Его же. Сигизмунд Сераковский. - М., 1959; Его же. Материалы к биографии Сигизмунда Сераковского // Восстание 1863 г. и русско-польские революционные связи 60-х годов. - М., 1960. - С. 23-124; Новые материалы для биографии Зыгмунта Сераковского // К столетию героической борьбы "за нашу и вашу свободу" - М., 1964. - С. 5-114; Усенко П.Г. Письма С.Н.Федорова к Н.А.Добролюбову, Зигмунту Сераковскому и Яну Станевичу // Русская литература. - 1978. - № 1. - С. 140-146.

¹¹ Koszczyc (Wolodzko) W. Zygmunt Sierakowski - naczelny wódz Żmudzi w roku 1863. - Lwów, 1891; Gawlik M. Zygmunt Sierakowski. - Krakow, 1913; Marciniak Z. Zygmunt Sierakowski - bojownik o sprawiedliwość społeczną i wyzwolenie narodowe. - Warszawa, 1956; Fajnhauz D. Nieznane listy Zygmunta Sierakowskiego // Przegląd historyczny. - 1961. - Z. 4; Usenko P. Zygmunt Sierakowski - członek Rosyjskiego Towarzystwa Geograficznego // Kwartalnik Historii Nauki i Techniki. - 1994. - № 2. - S. 21-33.

¹² Fainhauzas D. Z. Sierakausko visuomeninės-politines paziuros ir jo revoliucine veikla // Lietuvos istorijos instituto Darbai. - 1951. - T. 1. - S. 154-179; Usenko P. Zygmunt Sierakowski w szeregach ogólnorosyjskiej demokracji rewolucyjnej // Czerwony Sztandar. - 1982. - 21.III.

¹³ Ткаченко М.М. Шевченко і Зигмунт Сераковський // Вісник АН УРСР. - 1957. - № 3. - С. 20-25; Буткевич Т. Тарас Шевченко і Зигмунт Сераковський // Український історичний журнал. - 1961. - № 1. - С. 94-101; Марахов Г.И. Сигизмунд Сераковский и его связи с Украиной // Советская Украина. - 1961. - № 2. - С.155-160; Марахов Г.И. Видатний польський революціонер // Український історичний журнал. - 1963. - № 3. - С. 115-116; Усенко П.Г. Нагхненний Сигизмунд. - Львів, 1990 та інші праці.

¹⁴ Відділ рукописів Бібліотеки Чарторійських у Кракові (далі - БЧ). - № 69349, арк. 11; Російський державний військово-історичний архів у Москві (далі - РДВІА). - Ф. 395, оп. 48, спр. 416, арк. 10.

¹⁵ Державний архів Російської Федерації у Москві (далі - ДАРФ). - Ф. 1. - 1848, спр. 190, арк. 1-13в.

¹⁶ Центральний державний історичний архів України в Києві. - Ф. 442, оп.79, спр. 267, арк. 4 зв.-5.

¹⁷ ДАРФ. - Ф. 1. - 1848, спр. 190, арк.2-80.

¹⁸ Шевченко Т.Г. Повне збір. творів. - К., 1964. - Т. 6. - С. 105; Його ж. Повне видання творів. - Варшава-Львів, 1935. - Т. 11. - С. 106.

¹⁹ Відділ рукописних фондів Інституту літератури імені Т.Г.Шевченка Національної Академії наук України (далі - ІЛІШ). - Ф. 92. - № 301, арк. 1. Лист повністю надруковано: Усенко П.Г. Роль Зигмунта Сераковського в укріпленні русско-українсько-польських революційних зв'язей (50-60-е годы) // Україна во взаємозв'язях слов'янських народів. - К., 1983. - С. 37-38. Пор.: Листи до Тараса Шевченка. - К., 1993. - С. 70.

²⁰ Шевченко Т.Г. Повне збір. творів. - С. 113, 120; Його ж. Повне видання творів. - С. 153.

²¹ ІЛІШ. - Ф. 92. - № 85, арк. 1 зв.

²² РДВІА. - Ф. 395, оп. 48, спр. 416, арк. 15.

²³ Листи до Тараса Шевченка. - С. 74.

²⁴ Шевченко Т.Г. Повне збір. творів. - С. 152.

²⁵ Русско-польские революционные связи. - М., 1963. - Т. 1. - С. 204.

²⁶ Современник. - 1856. - № 12. - С. 273.

²⁷ Там же. - № 11. - С. 149.

²⁸ Там же. - 1857. - № 3. - С. 160.

²⁹ Там же. - № 5. - С. 95.

³⁰ Чернышевский Н.Г. Полное собрание сочинений. - М., 1949. - Т. 14. - С. 341.

³¹ Шевченко Т.Г. Повне зібрання творів. - К., 1964. - Т. 5. - С. 109; Його ж. Повне видання творів. - К., 1964. - Т. 10. - С. 11, 9.

³² Современник. - 1857. - № 4. - С. 67, 97.

³³ Чернышевский Н.Г. Полное собрание сочинений. - М., 1950. - Т. 7. - С. 920.

³⁴ Некрасов Н.А. Полное собрание сочинений и писем. - М., 1952. - Т. 10. - С. 375.

³⁵ Листи до Тараса Шевченка. - С. 80.

³⁶ Шевченко Т.Г. Повне зібрання творів. - Т. 6. - С. 169; Його ж. Повне видання творів. - С. 170.

³⁷ Современник. - 1857. - № 5. - С. 111.

³⁸ Листи до Тараса Шевченка. - С. 89.

³⁹ Там же. - С. 87.

⁴⁰ Там же. - С. 88.

⁴¹ Там же.

⁴² Шевченко Т.Г. Повне зібрання творів. - С. 161; Його ж. Повне видання творів. - С. 163.

⁴³ Листи до Тараса Шевченка. - С. 70.

⁴⁴ Там же. - С. 136.

⁴⁵ Шевченко Т.Г. Повне зібрання творів. - Т. 5. - С. 220; Його ж. Повне видання творів. - Т. 10. - С. 221-222.

⁴⁶ Н.Д.Н. [Новицький Н.Д.] К біографії Т.Г.Шевченка // Киевская старина. - 1889. - № 3. - С. 731-733.

⁴⁷ Новицкий Н.Д. Из далекого минувшего // Литературное наследство. - М., 1959. - Т. 67. - С. 100.

⁴⁸ Wspomnienia o Zygmuncie Sierakowskim... S. 14-16.

⁴⁹ Шевченко Т.Г. Повне зібрання творів. - С. 16; Його ж. Повне видання творів. - С. 15.

- 50 Русско-польские революционные связи...
- 51 Докл.: Усенко П.Г. Польские соратники Н.Г.Чернышевского в русской журналистике 50-60-х годов XIX века // Русская литература. - 1988. - № 2. - С. 158.
- 52 Шевченко Т.Г. Повне зібрання творів. - С. 239; Його ж. Повне видання творів. - С. 241.
- 53 Смирнов А.Ф. О польском литературном кружке в Петербурге и его органе "Слово" // История и культура славянских народов. - М., 1966. - С. 18-29; Wspomnienia o Zygmuncie Sierakowskim... - S. 15.
- 54 РДВІА. - Ф. 801, оп. 99/73, спр. 180, арк. 27-27 зв.
- 55 Архів Російського географічного товариства. - Ф. 1856, оп. 1, спр. 47, арк. 157.
- 56 Вестник Императорского Русского Географического Общества. - 1860. - Ч. 28. - Приложение. - С. 30-31.
- 57 Цит.за: Прийма Ф.Я. Шевченко і недільні школи на Україні // Збірник праць чотирнадцятої наукової шевченківської конференції. - К., 1966. - С. 174.
- 58 Костомаров Н.И. Исторические произведения. Автобиография. - К., 1990. - С. 567-568.
- 59 ІЛШ. - Ф. 92. - № 301, арк. 1 зв.
- 60 Современник. - 1857. - № 4. - С. 326.
- 61 Русско-польские революционные связи. - С. 231-236.
- 62 Там же. - С. 237.
- 63 РДІА. - Ф. 777, оп. 2/1869, спр. 65, арк. 234-238.
- 64 Библиографический листок // Всемирный труд. - 1868. - № 1. - С. 227-231.
- 65 Чальый М. Жизнь и произведения Тараса Шевченка. - К., 1882. - С. 82-83.
- 66 Koszczyc W. Op. cit. - S. 60.
- 67 У зв'язку з цим псевдонімом було висунуто гіпотезу вважати Сераковського автором підписаної "Станіслав Доленга" гострої репліки в польській пресі на захист української мови (Вервес Г.Д. Т.Г.Шевченко і Польща. - К., 1964. - С. 130-132). Цікава деталь: С.Доленга вдався до виразу "обидва береги Дніпра", характерного для листування Зигмунта Сераковського з Тарасом Шевченком.
- 68 Смирнов А.Ф. Революционные связи народов России и Польши. - М., 1962. - С. 269, 309-310; Шалькевич В.Ф. Кастусь Калиновский: страницы биографии. - Минск, 1988. - С. 167-175.
- 69 Новые материалы для биографии... - С. 46.
- 70 Laskarys J. Wyprawa Sierakowskiego na Kurlandje w 1863 r. // Pismo zbiorowe wydawane staraniem i nakladem Towarzystwa Naukowego Młodeży Polskiej w Paryżu. - Bendlikon, 1865. - Z. 1. - S. 44.
- 71 БЧ. - № 6940, арк. 1зв.
- 72 Дьяков В.А. Деятели русского и польского освободительного движения в царской армии 1856-1865 гг. Библиографический словарь. - М., 1967. - С. 29, 88; Его же. Список руководящих деятелей восстания 1863-1864 гг., составленный В.В. фон Валем // Русско-польские революционные связи 60-х годов и восстание 1863 года. - М., 1962. - С. 516, 540; Фалькович С.М. Левые течения в польской эмиграции накануне восстания 1863 г. // Там же. - С. 132-133; Marachow G. Stefan Bobrowski i tajna drukarnia w Kijowie 1861-1862 // Przegląd historyczny. -1958. - Z. 4. - S. 700-713.
- 73 Dybowski V. Pamięci Zygmunta Sierakowskiego. - Lwów, 1906. - S.74.
- 74 Бутковский Я.Н. Из моих воспоминаний // Исторический вестник. - 1883. - Т. 14. - С. 101.
- 75 Wspomnienia o Zygmuncie Sierakowskim... - S. 44. "Ти поляк?" - найперше запитав Олександр II того, хто по ньому вистрілив. "Росіянин", - почув у відповідь і здивувався:

- "Чому ж ти стріляв у мене?" Д.Каракозова було того ж року повішено (Ерошкин Н.П. Выстрел у Летнего сада // Вопросы истории. - 1993. - № 7. - С. 171-371.
- 76 Див.: Усенко П.Г. Від першого загального всеросійського перепису до першого всевітнього // Український історичний журнал. - 1997. - № 1. - С. 143-144.
- 77 Dybowski D. Pamięci... - S. 72-74.
- 78 Шевченко Т.Г. Повне зібрання творів. - С. 16; Його ж. Повне видання творів. - С. 14.
- 79 РДВІА. - Ф. 801, оп. 99/73, спр. 180, арк. 117-120.
- 80 Военный сборник. - 1862. - № 6. - С. 371.
- 81 Чернышевский Н.Г. Полное собрание сочинений. - С. 642.
- 82 Dybowski V. Pamięci... - S. 74.
- 83 Piłsudski J. Rok 1863. - Warszawa, 1989. - S. 202-203.
- 84 Ленін В.І. Повне зібрання творів. - К., 1972. - Т. 29. - С. 573.
- 85 Koszczyc W. Op. cit. - S. 43-44.

РЕЦЕНЗІЇ

О.О. Крижановська (Київ)

Smith D. Working the Rough Stone. Freemasonry and Society in Eighteenth-Century Russia.- Northern Illinois University Press, DeKalb, 1999, 257p., ill.

Сміт Д. Обробка грубого каменю. Масонство та суспільство в Росії XVIII століття.

В історії Російської імперії XVIII століття є періодом, що характеризується радикальними змінами в житті тогочасного суспільства. Перелом у світогляді та світосприйнятті людей, прискорений петровськими перетвореннями, створив якісно нові умови для розвитку особистості й відкрив нові горизонти, орієнтовані на природу і людський розум, здатний пізнавати її таємниці.

Саме в той час у країні з'являється й нарощує свій вплив орден Вільних каменярів. Занесене іноземними купцями та вченими, масонство стало однією з впливових ідейних течій, якій судилося значною мірою змінити образ і розвиток російського суспільства. На жаль, впродовж тривалого часу вітчизняна історіографія приділяла недостатню увагу ролі ордену в формуванні нового російського суспільства. Лише наприкінці XX ст. масонська проблематика стала у ній предметом пильної уваги – не без впливу політичного чинника. Тому нове дослідження діяльності ордену Вільних каменярів у Росії XVIII ст., здійснене Дугласом Смітом, поза сумнівом, зацікавить не тільки вчених, а й широке коло тих, хто зацікавлений історією масонства та його роллю в еволюції російського суспільства.

Праця Дугласа Сміта справляє добре враження. Вона написана на базі широкого кола архівних і опублікованих джерел. Вчений використав документи й матеріали, що знаходяться у Центрі зберігання історико-документальних колекцій, відділах рукописів Державного історичного музею та Російської державної бібліотеки, Російському державно-

му архіві давніх актів, в Російському державному архіві літератури і мистецтва. Наприкінці книги наведено солідну бібліографію проблеми. Автор досить вдало підібрав ілюстративний матеріал.

Дослідження Дугласа Сміта є спробою об'єктивно й неупереджено охарактеризувати розвиток російського суспільства в XVIII ст. та ролі у його еволюції ордену Вільних каменярів. Подібний погляд “зі сторони” сприяє висвітленню нових аспектів проблеми, виробленню нових концепцій і оцінці ролі масонів в історичних подіях.

Позитивним у рецензованому дослідженні є те, що воно враховує надбання російських дослідників у висвітленні історії ордену: А.І.Серкова, О.Ф.Соловйова й ін.

Значну увагу в праці приділено специфіці російського ордену Вільних каменярів у порівнянні із західноєвропейським масонством. Автора цікавить також сутність масонської ідеології, філософія, обрядність та ритуали ордену.

Праця порушує питання про ставлення до масонства російського суспільства. На думку Д.Сміта, невдовзі після свого проникнення в Російську імперію орден Вільних каменярів привернув до себе увагу широких громадських кіл і, як усе нове, наштовхнувся на негативну оцінку (с.137). Поступово ставлення до масонства у суспільстві змінюється. Як зазначає дослідник, з написанням та постановкою комедії Катерини II “Обманутий” “образ масонства як демонічного зборища людей невіруючих змінився трактуванням вільних каменярів як угруповання спритних шахраїв” (с.145-148). З початком Французької революції 1789-1794 рр., на думку вченого, масонів у Російській імперії стали вважати небезпечними змовниками проти трону й вівтаря (с.163-166).

Втім, як слушно підкреслює Д.Сміт, хоча в російському суспільстві до ордену Вільних каменярів ставилися загалом негативно, лави масонства поповнювалися новими адептами. Цей парадокс, на думку дослідника, пояснювався тим, що орден для багатьох представників російської еліти був організацією, яка припасовувала до російської дійсності принадли західноєвропейські ідеї та стереотипи поведінки (с.5). Д.Сміт вважає, що орден Вільних каменярів у Росії навчав своїх членів “бути відповідальними офіційними особами, законотворчими громадянами, добрими батьками й істинними християнами” (с.5). Не можна недооцінювати роль лож у житті російського суспільства XVIII ст. та їх внеску в процеси європеїзації країни. Проникнення західних ідей, як справедливо зазначає дослідник, привело до того, що у Російській імперії на протигагу країнам Західної Європи, де відмінності між людьми виражалися, головним чином, в їх соціальному поділі, виникла більш складна ситуація. У Росії сприйняття багатьма європейського стилю

життя привело до створення двох протилежних світів, один з яких, на думку вченого, “охоплював і сприймав європейську культуру”, а інший – “дотримувався традицій Московської Русі” (с. 58).

Загалом же автор оцінює роль ордену Вільних каменярів в еволюції російського суспільства позитивно. На його думку, масонство стало першим досить масовим суспільним рухом у Росії й значно вплинуло на розвиток її суспільства в XVIII ст. Масонство займалося пошуком нової системи суспільних та духовних цінностей, порушувало етичні проблеми й реформувало манери поведінки на західний лад. Орден пропонував росіянам можливість зректися азійських манер на користь європейських, пом’якшити їх варварську грубість і набути європейського лоску” (с.50-52).

На наш погляд, змістовному науковому дослідженню Д.Сміта притаманні й певні вади. Скажімо, в ньому дещо ідеалізується масонський рух у Росії, трактований дослідником як спосіб морально-етичного та громадянського самовдосконалення. Автор по суті обходить мовчанкою той незаперечний факт, що російське масонство було не лише філософською і культурно-етичною течією, а й громадсько-політичним рухом, що воно не стояло осторонь суспільного життя. Не можна погодитися з дослідником, що орден Вільних каменярів приваблював своїх adeptів лише гуманною, волелюбною ідеологією та прилученням їх до європейської культури. Як вважають непоодинокі російські й західноєвропейські дослідники (наприклад, Л.Замойський, М.Морамарко, А.Серков, О.Соловйов¹), у бюрократичному суспільстві масонські ложі поповнювалися також честолюбцями, які бачили своє покликання в можливості піднятися за допомогою орденських зв’язків по службовій драбині. На жаль, у праці відсутній також важливий матеріал про специфіку регіональних масонських рухів (українського, білоруського тощо).

Загалом же науковий доробок Д.Сміта, безперечно, є цікавим та змістовним дослідженням історії масонського руху в Російській імперії. Праця є певним внеском у розробку масонської проблематики і зацікавить не лише науковців, а й широке коло любителів історичної минувшини.

¹ Замойський Л.П. За фасадом масонського храму. Взгляд на проблему - М., 1990; Морамарко М. Масонство в прошлом и настоящем - М., 1990, Серков А.И. История русского масонства. 1845-1945.-СПб., 1997 Соловьев О.Ф. Русское масонство. 1730-1917.- М., 1993.

О.М. Масан (Чернівці)

НОВИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ПОСІБНИК З ІСТОРІОГРАФІЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Важливою складовою фахової освіти історика є предмет історіографії, покликаний ознайомити студентів з процесом накопичення та поглиблення історичних знань, виникненням і розвитком історико-прикладних та історіософських концепцій, внеском окремих учених, напрямків і шкіл у дослідження й інтерпретацію тих чи інших проблем і явищ минулого. З огляду на вагомість цих завдань в умовах світоглядного плюралізму, що утвердився в українському суспільстві в останнє десятиріччя ХХ ст., та можливістю вільного звернення до кращих надбань вітчизняної історичної науки, досягнень та досвіду її видатних представників виникла нагальна потреба в створенні нових посібників з історіографії історії України, які б висвітлювали історіографічний процес у нашій країні неупереджено, виважено, доступно, а й водночас з посиленою увагою до складних дослідницьких проблем, успадкованих від тоталітарної доби.

Саме таку мету поставили перед собою Віктор та Анатолій Коцури, видавши наприкінці 1999 р. курс лекцій з історіографії історії України, рекомендований Міністерством освіти та науки України як навчальний посібник для студентів історичних спеціальностей вузів¹. Його видання стало результатом багаторічної діяльності авторів, по-перше, як лекторів з відповідного фаху у Переяслав-Хмельницькому державному педагогічному інституті ім. Г. Сковороди та Чернівецькому національному університеті ім. Ю.Федьковича і, по-друге, як дослідників саме в галузі історіографії історії України. Поряд з монографічними працями та численними статтями В.П. Коцур та А.П. Коцур ще 1996 р. виступили з аналогічним курсом лекцій, в якому в доступній формі висвітлили головні напрямки та діяльність представників різних течій у вітчизняній історичній думці з часу перших літописців до сьогодення². Проте в порівнянні з отим першим “пробним каменем” автори настільки наповнили останній посібник новими матеріалами, насамперед з історіографії ХХ ст., що мова повинна йти про цілком нову змістовну якість, до того ж, втілену в сучасну поліграфічну форму.

В.П. Коцур та А.П. Коцур обрали генеральними принципами висвітлення української історіографії хронологічний у поєднанні з проблемним, виходячи, очевидно, з того, що “історіографія як предмет є взагалі складовою частиною історичної науки” (див.: Вступ, с.7). Такий підхід дав авторам змогу розкривати кожен тему в хронологічній послі-

довності і водночас в аспекті нагромадження знань та формулювання певних наукових концепцій. Так, при висвітленні першої теми - "Історіографія давньої історії України" стисло прослідковано відкриття і дослідження пам'яток різних етапів кам'яного віку та епох ранніх металів, найдавніших державних утворень на українських землях, а також докладно розкрито еволюцію поглядів науковців на проблему походження і стародавньої історії слов'ян.

Розгляд наступної теми - "Київська Русь та Галицько-Волинська держава в історичній літературі" В.П. Коцур та А.П. Коцур починають з питання про зародження історичних знань на Русі в XI-XII ст. та про розвиток вітчизняного літописання, відтак переходять до висвітлення проблеми виникнення Київської Русі в українській і зарубіжній історіографії, а завершують його аналізом дискусій щодо державно-політичного розвитку Київської Русі.

Хронологічно-проблемний принцип покладено в основу розкриття й наступних тем курсу: "Історичні знання в українських землях в XIV - першій половині XVII ст.", "Історіографія часів Визвольної війни середини XVII ст. і складання державності українського народу", "Особливості української історіографії XVIII ст.", "Історична думка в Україні першої половини XIX ст.", "Українська історіографія другої половини XIX ст.", "Українські історичні дослідження на початку XX ст.", "Історична наука тоталітарної доби та посттоталітарного суспільства". Висвітленню кожної теми передують коротка характеристика відповідної історичної епохи, головних тенденцій суспільно-політичного розвитку України і тих завдань, які вирішувала історіографія на тому чи іншому етапі. Проте в центрі уваги авторів - самий процес нагромадження історичних знань, поява елементів наукової критики джерел, перетворення історіописання в історичну науку, становлення концептуальних схем історичного процесу на українських землях. Всі ці питання показані через діяльність окремих істориків та аналіз їхніх праць і поглядів. Завершується кожна тема короткими висновками та списком рекомендованої літератури історіографічного та методологічного характеру.

Зміст, структура та стиль викладу матеріалу роблять курс лекцій цілком доступним для сприйняття студентами-істориками, дозволяючи їм поглиблювати знання з історіографії через подальше ознайомлення з працями, які аналізуються в посібнику, та з більш спеціальними дослідженнями, які рекомендуються його авторами. Вельми позитивно, що видання містить ілюстрації, зокрема, портрети провідних українських істориків минулого.

Через відносно невеликий тираж курсу лекцій (1 тис. примірників)

авторам, очевидно, доведеться здійснити у майбутньому його перевидання. В такому разі вони могли б дещо вдосконалити посібник як структурно, так і в аспекті виправлення окремих неточностей. Насамперед, остання тема, незважаючи на ґрунтовність висвітленої в ній історіографічної проблематики, не вельми підпадає під поняття лекції, хоча б з огляду на її обсяг - 200 сторінок. Її можна без зайвих труднощів поділити на три окремих теми, використовуючи той самий хронологічно-проблемний принцип, про який йшлося на початку рецензії. Вельми корисною була б окрема лекція про тенденції розвитку історіографії історії України на сучасному етапі.

В тих темах і підтемах, де аналізуються літописи, щоденники, мемуари тощо, автори нерідко вдаються до джерелознавчого аналізу, виходячи за межі історіографії як такої. З цієї ж точки зору видаються зайвими широко цитовані в посібнику історико-етнографічні уривки з ранньосередньовічних авторів, а тим більше - творів Е. Лясоти, Боплана, Павла Алеппського та інших, до того ж, подані в дещо застарілому перекладі. Вимагає уточнення походження назви Супрасльського літопису (с.67), який був лише знайдений у Супрасльському монастирі, але написаний в іншому місці, встановити яке археографи так і не змогли. Зате точно відомо, що альманах "Русалка Дністровна" побачив світ не в Будапешті (с.226), а в "Будимі", тобто Буді, де розташовувалась друкарня "Королівського Всеучилища Пештанського". Міста Буда і Пешт були об'єднані лише в 1872 р.

Автори справедливо відзначили факт існування інтересу до української історії на Заході завдяки Вольтеру, а в XIX ст. - П. Меріме, проте останній не був фаховим істориком (с.139), хоча як талановитий письменник популяризував деякі теми "козацької" історії, ґрунтуючись на працях М. Костомарова. Цілком дилетантськими були твори Ж.Б. Шерера (с.128), як, до речі, і його німецького інтерпретатора К. Гаммердорфера, автора "Історії українських і запорізьких козаків разом з деякими відомостями про їхній устрій та звичаї" (Лейпціг, 1789).

Зате справжнім науковцем був уродженець Словаччини Й.К. Енгель (1770-1814), який 1790 р. написав дисертацію (латиною) на тему "Коментарій про військову республіку, або порівняння лакедемонців, крітян і козаків", яку захистив у Геттінгені, де його вчителем був Шльоцер. Живучи відтак у Відні, Енгель видав 1792 р. "Історію Галича і Володимира до 1772 р." у 2-х томах, написану з проугорських позицій. Значно більшу вартість мала його "Історія України та українських козаків", яка вийшла 1796 р. як частина 48 серії "Всесвітня історія, підготовлена товариством учених в Німеччині та Англії". На початку тому були вміщені портрети І. Мазепи та Б. Хмельницького, якого Енгель вважав видат-

ним державним діячем, навіть генієм. Як зазначав з цього приводу М. Грушевський, “першою науковою працею, що в трактуванні Хмельниччини зближається вже до наших наукових вимог, була історія України Енгля”³. Її широко використали Д. Бантиш-Каменський та М. Маркевич, меншою мірою М. Костомаров.

В цьому ж зв'язку було б корисно бодай коротенько згадати в курсі лекцій ті праці українських вчених з історії України, які виходили друком за кордоном у перекладі на західноєвропейські та інші мови. Особливо багато зробив у цьому відношенні “Союз визволення України” в роки Першої світової війни (праці М. Грушевського, С. Рудницького та ін.). Більшої уваги заслуговують також дослідження наших істориків, які опинилися в еміграції. Для прикладу, археолог Олег Кандиба (Ольжич) опублікував 1937 р. у Відні монографію “Шипинці: Мистецтво і знаряддя неолітичного села”, присвячену трипільським старожитностям. Оскільки вона вийшла на німецькій мові, то привернула увагу фахівців у Західній Європі та Північній Америці. Такі факти наочно підкріплять думку авторів посібника про високий рівень української історичної науки.

Загалом же курс лекцій “Історіографія історії України” В.П. Коцура та А.П. Коцура написаний на високому методичному рівні, в повній відповідності з потребами і завданнями сучасного навчального процесу, то ж він вельми прислужиться у справі підготовки фахових істориків ХХІ століття.

¹ Історіографія історії України: Курс лекцій / Коцура В.П., Коцура А.П. - Чернівці: Золоті литаври, 1999. - 520 с.

² Історіографія історії України: Курс лекцій / Коцура А.П., Коцура В.П., Павко А.І. - К., 1996. - 127 с.

³ Грушевський М. Історія України-Руси. - К.: Наук. думка, 1995. - Т.8. - Ч.2. - С.211.

Передмова	3
-----------------	---

Розділ I. Історіографічні дослідження

Янишин Б. Проблеми історії галицьких народів останньої третини ХІХ ст. в сучасній історіографії	5
---	---

Розділ II. Сторінки вітчизняної економічної історії

Довжук І.В. Промисловість Наддніпрянської України наприкінці ХІХ ст.	17
Лазанська Т.І. Торговельні дома України на рубежі двох століть (1892–1914 рр.)	24
Сердюк О.В. Гірничопромисловці Донбасу й Придніпров'я після повалення династії Романових (березень- грудень 1917 р.)....	42

Розділ III. Політичні студії

Волковинський В.М. Революційний тероризм у Російській імперії у ХІХ ст. і Україна	82
Овсієнко О.Ф. Підготовка загальної поліцейської реформи в роки реакції	108

Розділ IV. Міжнародні відносини

Реєнт О.П. Українсько-польські відносини у ХІХ – на початку ХХ ст.	118
---	-----

Розділ V. Проблеми вітчизняної урбаністики

Петренко О.С. Цеховий устрій приватних міст і містечок східного Поділля	127
Прищепя О.П. Виборчий закон, згідно з міським положенням 1870 р., та його реалізація на Волині	136
Прищепя О.П. Міська реформа 1892 р. та її запровадження на Волині	142

Розділ VI. Культурні й духовні питання

Донік О.М. Терещенки-меценати та їх внесок у культурну спадщину України	149
Заводовський А.А. Зародження і діяльність періодичних видань РУП-УСДРП на початку ХХ ст.	180
Лисенко О.В. Формування ідеології прагматичного українства на початку ХХ ст.	201

<i>Степаненко Г.</i> Культурно-освітня діяльність православного духовенства Поділля (XIX – початок XX ст.)	214
<i>Шип Н.А.</i> Зв'язки Київської духовної академії з православним світом	228
Розділ VII. Джерелознавство	
<i>Дзира І.Я.</i> Козацькі літописи середини XVIII ст. як джерела “Запорожской старины” Ізмаїла Срезневського	240
Розділ VIII. Життєписи	
<i>Усенко П.Г.</i> Зигмунт Сераковський: сторінки біографії польського сина України в контексті визвольних змагань у Російській імперії XIX ст.	257
Рецензії	
<i>Крижанівська О.О.</i> Д.Сміт. Обробка грубого каменю. Масонство та суспільство в Росії XVIII ст.	276
<i>Масан О.М.</i> Новий навчальний посібник з історіографії історії України	279